THE NĀTYASĀSTRA

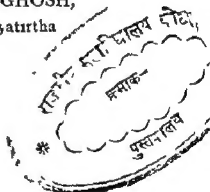
ASCRIBED TO BHARATA-MUNI

Volume II (Ch XXVIII-XXXVI)

The original Sanskrit text edited with Introduction and Various Readings from MSS and printed texts

by

MANOMOHAN GHOSH,
M A , Ph D , Kāvyatirtha

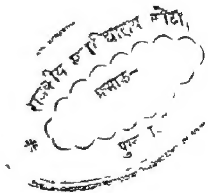
ASIATIC SOCIETY
1 Park Street, Calcutta
1956

भरतमुनि-प्रणीतम्

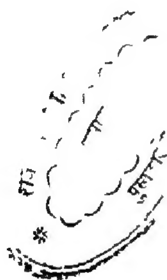
नाट्यशास्त्रम्

(तस्याष्टाविंशाध्यायादारभ्य षट्त्रिंशाध्यायान्तो
द्वितीयो भागः)

एतत् पुस्तकं पाठान्तरैः संयोजितं संशोधितं च
एम-ए-पी-एइच्-डि-उपाधिकेन काव्यतीर्थेन
श्रीमनोमोहन-घोषेण

१९५६
ईशाब्दे कलिकातायाम् आसियाटिक-सोसाइटिना
प्रकाशितम्

Printed by KALIDAS MUNSHI at the Pooran Press,
21, Balaram Ghosh Street,
Calcutta-4

PREFACE

For reasons stated in the Introduction, it has been thought advisable to bring out volume II of the text earlier The translation of the present volume is being printed Volume I will follow

The task of editing this part of the *Nāṭyaśāstra*, especially its chapters XXIX-XXXIII, has by no means been a very easy one In spite of the most patient study for a long time of different materials the preparation of this volume has been full of difficulties

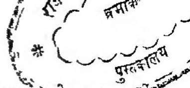
The editor is now happy that this extremely difficult work has at last been completed, and a rough path has been made in the most inaccessible part of the *Nāṭyaśāstra* Volume I will contain a glossary of difficult words including all technical terms occurring in the entire text

In the preparation of this volume as in the case of volume I of the translation of the *Nāṭyaśāstra*, I have been greatly helped by Professor S K De who kindly placed his manuscript of the unpublished portion of the *Abhinavabhāratī* at my disposal The authorities of the Central Library, Baroda should also be thanked for supplying me with a copy of the manuscript of Abhinava's commentary on Chapter XXVIII of the *Nāṭyaśāstra*, In printing the present volume I have received the unfailing courtesy from the present General Secretary Dr M L Roy Chaudhuri, and the Acting Librarian Sri Sibdas Chaudhuri The co operation of the Pooran Press also, in this connection deserves to be specially mentioned

Calcutta
1 1 56

Manomohan Ghosh

निवेदनम्

इतो नवतिवर्षात् प्राग् विद्वद्भिः निश्चेतुमशक्यमासीत् काव्य-सङ्गीत-नृत्तादि-शास्त्राणां टीकासु तत्तच्छास्त्रीय-प्रकरण-ग्रन्थेषु च उल्लिखितस्य नाट्य-शास्त्रस्य किञ्चित् पुस्तकम् उपलभ्यते न वेति। विरल-प्रचारतया हेत्वन्तरा-च्चापि भरत-प्रणीतमेतच्छास्त्रं तदानीं लुप्तकल्पमेवासीत्। १८६५ इशाब्दे दशरूपकसंस्कारको हल्-(F. Edward Hall) महोदयः सौभाग्यवशादस्य शास्त्रस्य पुस्तकमेकं लब्ध्वा तस्य अध्यायचतुष्टयं (१८-२०, ३४) स्वग्रन्थान्ते योजितवान्। किन्तु समग्रं नाट्यशास्त्रं प्रकाशतां निनीषोरपि सकल्पः असुलभप्रतीकान्तरस्य नवलब्धपुस्तकस्य पाठाना बहुशः खण्डिततया सिद्धिगौरवं न प्राप। पश्चात् क्रमशोऽन्यान्यपि पुस्तकानि तदन्वेषणपरैरासा-दितानि। एतान्यवलम्ब्य अस्य शास्त्रस्य कतिचिदध्याया विद्वद्भिः संस्कृताः प्रचारिताश्च। अथ १८९४ इशाब्दे मुम्बयीनगर्यां शिवदत्त-काशीनाथपाण्डुरङ्ग-परवनामानौ पण्डितवर्यौ समग्रं नाट्यशास्त्रं प्राकाश्यमनयताम्। ततो वर्षचतुष्टयादनन्तरं ग्रोसे-(J. Grosset) नाम्ना फरासी-विद्वद्वरेण अस्य शास्त्रस्य आदिममध्यायचतुर्दशकं पाठान्तरादिभिः सह संस्कृत्य रोमकाक्षर-मुद्रापितम्। सुलभेष्वपि एतादृशेषु पुस्तकेषु प्रायशो दुरूहत्वाद् एतच्छास्त्रस्या-लोचने अध्येतॄणां वल्यानुत्साहः सुचिरं न पर्यलक्ष्यत। १९२६ इशाब्दे अभिनवभारत्या समलङ्कृतस्य विद्वद्वरेण श्रीरामकृष्ण-कविना संस्कृतस्य नाट्य-शास्त्रप्रथमभागस्य प्रकाशादनन्तरम् इदं शास्त्रं प्रति विदुषां पुनरपि महत् कौतूहलं सञ्जातम्। १९२९ इशाब्दे काशी-संस्कृत-ग्रन्थमालायां सामग्र्येण मुद्रितं नाट्यशास्त्रमेतत् कौतूहलं भृशमचर्वयत्। पश्चाद् १९३४ इशाब्दे वडोदायां अभिनवभारती-सवलितस्य नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयभागः प्रकाशितोऽस्य कौतूहलस्य क्षेत्रं समधिकं प्रसारितवान्। प्रचारवैरल्येन सम्प्रदायोच्छेदाद् नाट्यशास्त्रस्य बहूनि स्थलानि कालेन तथा दुर्बोधानि जातानि यदाचार्याभिनव-गुप्तरचिता विवृतिरपि तेषां व्याख्याने प्रायशो न साहायकं भजति। नात्र अभिनवगुप्तपादा अणुमात्रमधिक्षेपमर्हन्ति। ते तु स्वकालवर्तिनं उद्दिश्य नाट्यशास्त्रस्य व्याख्यां रचयन्तो दृष्टिं नाकुर्वन् तेषु तेषु विषयेषु यत्र तेषां प्रत्यक्षदृष्टनाट्यप्रयोगाणां ज्ञानाभावो न सम्भाव्यते। अत आसियाटिक-

सोसाइटिकर्तृपक्षीयैरादिष्टा वयम् आधुनिकभाषया नाट्यशास्त्रस्य अनुवादे व्याख्याने च प्रयत्नमकुर्म। अस्य प्रयत्नस्य फलभूत नाट्यशास्त्रस्य आदित सप्तविंशत्यध्यायपर्यन्तस्य आङ्ग्ल-भाषानुवाद॰ प्रागुक्तेन सोसाइटिना प्रकाशित (१९५१ इशाब्द)। भाषान्तर सम्पादयता चानुभूतं यदेतस्मिन् शास्त्रे भूयसी पाठविप्रतिपत्तिर्वर्तते। अत एव आङ्ग्लानुवाद-ग्रन्थस्य प्रथमभागे पादटीकाया पाठान्तराणि विचार्य शास्त्रस्य शुद्धस्वरूपावधारणे आयास कृत॰। शिष्टे भागे च पाठविप्रतिपत्तेर्बाहुल्यादनुवादग्रन्थे पादटीकायां पाठान्तराणा विचारणया शास्त्रस्य शुद्धरूपावधारण न सुकरमिति मत्वा केवलं तस्य मूलं पाठान्तरादिभि सह प्रकाशितम्। तस्य आङ्ग्लानुवादस्तु पृथङ्मुद्रितग्रन्थान्तरविषयीभूत कृत।

नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयभागस्य षट्सु अध्यायेषु केवलं (२८-३३) गीतवाद्यम् आलोचितम्। नारदीयशिक्षां विहाय एतदेव हि सङ्गीतशास्त्रविषयं प्राचीनतम-मालोचनम्। अस्य शास्त्रस्य पाठवैकल्यम् उक्ताध्यायषट्के प्रायश दुष्परिहर-मेव। तथापि केवल विद्वदाराधनबुद्ध्या अस्य पाठसंस्कारे भूयान् प्रयास: कृत॰। यद्यपि महानुभावाना विपश्चितां स्वल्पमपि सन्तोषं जनयति तदात्मानं कृतकृत्यं मन्य इति शम्।

१९५६ इशाब्दे
जानुयारीमासस्य
प्रथमदिवसे

मनोमोहन-घोषस्य

INTRODUCTION

The volume II of the *Nāṭyaśāstra* comprising its Chapters XXVIII-XXXVI, has been edited with the help of the following materials

B The volume III of the *Nāṭyaśāstra* published in Gaekwad's Oriental Series (no CXXIV)

C This is the text of the *Nāṭyaśāstra* published in the Kashi Sanskrit series from Chowkhamba in 1929 Though this text claims to be an edition based on five mss it does not record many variants Hence it may be assumed that the mss were all of the same type differing little from one another C has a striking resemblance to mss M and N mentioned below

H Appendix to Hall's edition of the *Daśarūpa* It includes the Chapter XXXIV

K This is the text of the *Nāṭyaśāstra* issued in the Kāvyamālā Series It is based on two mss which were fairly complete

M The mss no R 5271 of the NŚ of the Madras Government collection See the Catalogue of Triennial Collection of MSS (1925 26 to 1927-28)

N The mss no R 2930 of the NŚ of the Madras Government collection See the Catalogue of Triennial Collection of MSS (1919 20 to 1921 22)

Prakrit Verses = Prakrit Verses of the Bharata Nāṭyaśāstra published in the *Indian Historical Quarterly* Vol VIII 1932

R This is a palm leaf pothi written in Grantha character It belongs to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, The text is complete and has substantial agreement with N but it is more corrupt

Besides these, a ms belonging to the India Office Library was also used It is a modern Devanāgarī transcript from an original which seems to be closely allied to mss used in K, (the Kāvyamālā text)

We have based our edition on the text of the longer recension represented by C, M, N and R but we have disregarded unimportant variations of the last three from C Hence C will generally stand for M, N and R also

The reason for taking up the second volume of the text of the NŚ first, is that a substantial portion of its concluding chapters is so very corrupt, that it would often have been very difficult for the readers of the translation (vol II) to visualize the individual

passages from the available editions of the text with the help of the variant readings given in the footnotes of the translation in the manner of the volume I The facts which make such visualization extremely difficult are as follows

(a) Quite a number of passages occur in different order in the two different recensions of the text

(b) There are many passages which occur in one recension only But from a very close study of the entire materials, it appears that they are genuine parts of the original NŚ Due to these two facts some portions of Ch XXIX-XXXIII seem to be bewildering and defying all time honoured canons of critical reconstruction But fortunately for us, the passages which are in such a deplorable condition, are not great in number. For obvious reasons, the editor had to reconstruct these subjectively Judging very carefully their mutual affinity and general coherence, he put together these apparently disjointed passages to make up an integrated discussion of which they in all probablity formed a part He had to proceed in this matter like one solving a jigsaw puzzle But it may be confidently said that the results have not been unsatisfactory Except in a few cases where the editor himself remains conscious about the highly tentative nature of the reconstructed text, this edition of the NŚ Vol II (Ch XXVIII-XXXVI) may be said to represent fairly the original teaching of the author And it may even be claimed that our knowledge of the music chapters of the NŚ are much fuller than that of Śārngadeva (13th century) the reputed author of the *Saṅgītaratnākara* who used this text For the chapter on Tāla in this last named work, consists of 400 couplets whereas the NŚ devotes no less than 502 couplets to this subject, and in its treatment we meet with many topics, of which Śārngadeva takes no notice Besides this, the author of the *Saṅgītaratnākara* has only 17 couplets (Ch IV 316-332) on the Dhruvā songs, while the NŚ has on this subject one entire chapter (XXXII) consisting of 425 couplets

The passages about the reconstruction of which the editor is not fully satisfied, have been pointed out in the notes to the translation In the footnotes to the text he gives only details of their existence in different recensions and the order in which they occurred there But the cases in which doubt is permissible but may not be necessary, have not been pointed out Careful readers will however be able to make their own choice in this regard, and easily find out which passages should in their opinion deserve to be reconsidered.

Abbreviations

Kallı. = Catura-Kallınātha's commentary on the Sangītaratnākara (Ānandāsrama Ed)

Matanga = Matanga's Brhaddesī (Trıvandıum Sanskıit Serıes)

SR = Sangītaratnākara (Ānandāsrama Ed.)

For B , C , H , K., M , N and R see the Introduction

Several topics sometimes belong to different chapters in the two recensions of the NŚ Hence the serial number of a chapter, has been mentioned in the footnotes whenever this differs from the number accepted in the present edition

विषयसूची

अष्टाविंशोऽध्याय आतोद्यविधि.

ऊनत्रिंशोऽध्याये ततातोद्यविधानम्

त्रिंशोऽध्याये सुषिरातोद्यविधानम्

एकत्रिंशस्तालाध्याय

द्वात्रिंशोऽध्याये ध्रुवाविधानम्

(সূচী)

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायेऽवनद्धातोद्यविधानम्

चतुस्त्रिंशोऽध्याये प्रकृतिविचार.

पञ्चत्रिंशोऽध्याये भूमिकाविकल्प॰

विषय पृष्ठ

षट्त्रिंशोऽध्यायः नाट्यावतारः

भरतमुनिप्रणीतम्

नाट्यशास्त्रम्

भरतमुनि प्रणीतम्

नाट्यशास्त्रम्

अष्टाविंशोऽध्यायः

आतोद्यविधिमिदानीं [1]वक्ष्यामः । तद् यथा —

तत चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च ।
चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥
ततं [1]तन्त्रीगतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् ।
घनं तालस्तु विज्ञेयः सुषिरो [2]वंश उच्यते ॥ २ ॥
प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषां विज्ञेयो नाटकाश्रयः ।
ततं चैवावनद्धं च तथा नाट्यकृतश्च यः ॥ ३ ॥
तते कुतपविन्यासो गायनः सपरिग्रहः ।
वैपञ्चिको वैणिकश्च [1]वंशवादक एव च ॥ ४ ॥
मार्दङ्गिकः पाणविकस्तथा दार्दुरिको बुधैः ।
[1]अवनद्धविधानेषु कुतपः समुदाहृतः ॥ ५ ॥
उत्तमाधममध्याभिस्तथा प्रकृतिभिर्युतः ।
कुतपो नाट्ययोगे तु[1] नानादेशसमाश्रयः ॥ ६ ॥
एवं [1]गानं च [2]वाद्यं च [3]नाट्यं च विविधाश्रयम् ।
अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ॥ ७ ॥
यत्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।
गान्धर्वमिति [1]तज्ज्ञेयं स्वरतालपदाश्रयम् ॥ ८ ॥
अत्यर्थमिष्टं देवानां तथा प्रीतिकरं पुनः ।
[1]गन्धर्वाणामिदं यस्मात् तस्माद् गान्धर्वमुच्यते ॥ ९ ॥

1 (C 1, K 1) [1]C व्याख्यास्याम 2 (C 2 K 2) [1]K तन्त्रीकृत [2]K वंश एव च 3 (C 3, K 3) 4 (C 4, K 4) [1]K °वादनयैव च 5 (C 5 K 5) [1]C घनाविद्धविधा° 6 (C 6, K 6) [1]C °स्व 7 (C 7, K 7) [1]K गीत for गान [2]C नाट्य for वाद्य [3]C वाद्य for नाट्य 8 (C 8, K 8) [1]C विज्ञेय for तज्ज्ञेय 9 (C 9 T 9) [1]K गन्धर्वाणां च यस्माद् हि for गन्धर्वाणामिदं यस्मात्

अस्य योनिर्भवेद् ¹गात्रं वीणा वंशस्तथैव च ।
एतेषां चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १० ॥
¹गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात् स्वरतालपदात्मकम् ।
त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं ²कर्म चैव हि ॥ ११ ॥
द्व्यधिष्ठानाः स्वरा ¹ज्ञेया वैणाः शारीरकास्तथा ।
उभाभ्यामपि वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १२ ॥
¹स्वरा ग्रामौ मूर्च्छनाश्च ²तानाः स्थानानि वृत्तयः ।
स्वरसाधारणे वर्णा ह्यलंकारा सधातवः ॥ १३ ॥
श्रुतयो जातयश्चैव विधिस्स्वरसमाश्रयाः ।
दारव्यां समवायोऽयं वीणायां समुदाहृतः ॥ १४ ॥
स्वरा ग्रामावलंकारा वर्णाः स्थानानि जातयः ।
साधारणे च शारीर्यां वीणायामेष संग्रहः ॥ १५ ॥
¹व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धितास्तथा ॥ १६ ॥
¹छन्दो वृत्तानि जात्यश्च नित्यं पदगतात्मकाः ।
²अनिबद्धं निबद्धं च द्विविधं तत् पदं स्मृतम् ॥ १७ ॥
¹अतस्तालगतस्यापि सम्प्रवक्ष्यामि वै द्विजाः ।
आवापस्त्वथ निष्कामो ²विक्षेपश्च प्रवेशकः ॥ १८ ॥
शम्या तालः सन्निपातः परिवर्तः सवस्तुकः ।
¹मात्राविदार्यङ्गलया यतिः प्रकरणं तथा ॥ १९ ॥
गीतयोऽवयवा मार्गाः पादभागाः सपाणयः ।
इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधैः ।
गान्धर्वसंग्रहो ह्येष ¹विस्तरं च निबोधत ॥ २० ॥

10 (C 10, K 10) ¹C गान for गात्र   11 (C 12, K 11) ¹C reads this after 12 ²K कर्म चैव हि for C चैव कर्मभि   12 (C 11, K 12) ¹K वैणाः शारीराश्च प्रकीर्तिताः for ज्ञेया etc   13-15 (C 13 14, 17 18a, K 13 15) ¹C reads 13-15 as follows स्वराश्च श्रुतयो ग्रामौ मूर्च्छना स्थानसंयुता । स्थानं साधारणं चैव जातयोऽष्टादशैव च ॥ वर्णाश्चत्वार एव स्युरलंकाराश्च धातवः । अलंकाराश्च वर्णाश्च गीतयश्च शरीरजाः ॥ ²K नाना 16 (C 17, K 16) ¹C reads 16 and 17a after 20a ²C कृता for तथा 17 (C 18a, K 17, 18a) ¹K छन्दोविधानं च तथा ज्ञेयं पदगतो विधिः । ²C omits this hem 18 (C 15a, K 18b 19a) ¹C omits this hem ²K विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् 19 (C 15b 16a, K 19b 20a) ¹K मात्राप्रमाणयोगानि विदारी च यतिर्लयः 20 (C 16bc, K 20b 21) ¹C विस्तार

तत्र स्वराः —

पड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा ।
पञ्चमो धैवतश्चैव [1]निषादः सप्त च स्वराः ॥ २१ ॥
चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेयं श्रुतियोगतः ।
वादी चैवाथ संवादी [1]अनुवादी विवाद्यपि ॥ २२ ॥

तत्र यो यदंशः स [2]तत्र वादी ययोश्च [3]नवकत्रयोदशकश्रुत्यन्तरे [4]तावन्योन्यं संवादिनौ । यथा [5]षड्जमध्यमौ षड्जपञ्चमौ ऋषभधैवतौ गान्धारनिषादौ इति षड्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽप्येवमेव षड्जपञ्चमवर्ज्यं पञ्चमर्षभयोश्चात्र संवाद इति । अत्र श्लोकः —

संवादो मध्यमग्रामे पञ्चमस्यर्षभस्य च ।
षड्जग्रामे च षड्जस्य संवादः पञ्चमस्य च ॥ २३ ॥

विवादिनस्तु ते येषां [1]स्याद् [द्विक-]विंशतिकमन्तरम् । तद् यथा—ऋषभगान्धारौ धैवतनिषादौ । एवं वादिसंवादिविवादिषु स्थापितेषु शेषा अनुवादिसंज्ञकाः । यथा—षड्जस्य ऋषभगान्धारधैवतनिषादाः, ऋषभस्य मध्यमपञ्चमनिषादाः, गान्धारस्यापि मध्यमपञ्चमधैवताः, मध्यमस्य धैवतपञ्चमनिषादाः, पञ्चमस्य [2]धैवतनिषादौ [3]धैवतस्य ऋषभपञ्चममध्यमाः षड्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽपि मध्यमस्य पञ्चमधैवतनिषादाः, पञ्चमस्य ऋषभषड्जगान्धाराः, धैवतस्य षड्जर्षभगान्धाराः, निषादस्य षड्जर्षभगान्धाराः । वदनाद् वादी [4]संवदनात् संवादी विवदनाद् विवादी [5]अनुवदनाद् अनुवादी[7] । एतेषां च [8] स्वराणां [9]न्यूनाधिकत्वं [10]तन्त्र्युपपादनदण्डेन्द्रियवैगुण्याद् उपजायते । [11]स्वरविधानमेतत् चतुर्विधम् ।

21 (C 19, K 22) [1]K सप्तमश्च निषादवान् for निषाद etc 22 (C 20, K 23) [1]K ह्यनुवादी [2]C तस्य for तत्र [3]C नवकत्रयोदशश्रुत्यन्तरे, K नवत्रयोदशक परस्परत श्रुत्यन्तरे [4]K तावन्योन्यम॰ [5]K puts षड्जमध्यमौ before इति 23 (C 21, K 24) [1]K स्यादि शतिकमन्तरम् C विंशतिस्वरमन्तरम् Cf Matanga, p 15 ll 11-12, Dattila 19 [2]K धैवतषड्जौ [3]K धैवतस्य ऋषभमध्यमपञ्चमाः [4]C संवादात् [5]C विवादित्वाद् [6]C अनुनादाद् [7]K adds इति after this [8]C om च [9]C मूर्च्छनाधिकारत्व तु for न्यूनाधिकत्व [10]C तन्त्रीवादन॰ [11]C इत्येतत्स्वरविधानं चतुर्विधम्, K स्वरविधानमेतत् चतुःप्रकारम्

अथ [12] द्वौ ग्रामौ [1] षड्जो मध्यमश्चेति । [14]तत्राश्रिता [15]द्वाविंशति श्रुतय । यथा—

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च ।
द्वे चतस्रश्च षड्जाख्ये ग्रामे श्रुतिनिदर्शनम् ॥ २४ ॥

मध्यमग्रामे तु श्रुत्यपकृष्ट पञ्चम कार्य । पञ्चमस्य [1]श्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा यदन्तर मार्दवादायतत्वाद्वा [2]तत् प्रमाणश्रुति । निदर्शनं [3]त्वासाम् अभिव्याख्यास्याम । यथा—द्वे वीणे [4]तुल्यप्रमाणतन्त्र्युपपादनदण्डमूर्च्छने षड्जग्रामाश्रिते कार्ये । [5]तयोरन्यतरीं मध्यमग्रामिकी कुर्यात् पञ्चमस्यापकर्ष[ण] श्रुति । तामेव [6]पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षवशात् षड्जग्रामिकी कुर्यात् । एव श्रुतिरपकृष्टा भवति । [8]पुनरपि तदेवापकर्षाद्द गान्धारनिषादावपि[9] इतरस्या [10]ऋषभधैवतौ प्रविशतः द्विश्रुत्यधिकत्वात् । पुनस्तदेवापकर्षाद्द धैवतर्षभावितरस्या पञ्चमषड्जौ प्रविशत [त्रि]श्रुत्यधिकत्वात् । तद्वत् पुनरपकृष्टाया तस्या पञ्चममध्यमषड्जा इतरस्या [11]मध्यमगान्धारनिषादवन्त: प्रवेक्ष्यन्ति चतुश्रुत्यधिकत्वात् । एवमनेन [12]श्रुतिनिदर्शनेन द्वैग्रामिक्यो [13]द्वाविंशतिश्रुतय प्रत्यवगन्तव्या । अत्र श्लोका [14]—

षड्जश्चतु श्रुतिर्ज्ञेय ऋषभस्त्रिश्रुति स्मृत ।
द्विश्रुतिश्चापि[1] गान्धारो मध्यमश्च चतु श्रुति ॥ २५ ॥
चतुश्रुति पञ्चम [1]स्यात् त्रिश्रुतिर्धैवतस्तथा ।
[2]द्विश्रुतिस्तु निषाद स्यात् षड्जग्रामे स्वरान्तरे ॥ २६ ॥
चतु श्रुतिस्तु विज्ञेयो मध्यम पञ्चम पुन ।
त्रिश्रुतिर्धैवतस्तु स्याच्चतु श्रुतिक एव [1]च ॥ २७ ॥
निषादषड्जौ विज्ञेयौ द्विचतु श्रुतिसम्भवौ ।
ऋषभस्त्रिश्रुतिश्च [1]स्याद् गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा ॥ २८ ॥

[12]K om द्वौ [13]K षड्जग्रामो मध्यमग्रामश्चेति [14]K तत्र वा for तत्राश्रिता, [15]C द्वाविंशति 24 (C 22, K 25) [1]C श्रुत्युत्कर्षापकर्षाभ्या [2]C तावत् प्रमाणश्रुति [3]C च सम° for त्वासाम° [4]C °तन्त्र्युपपादनदण्डमूर्च्छने C °मूर्च्छिते [5]K तयोरन्यतरस्यां [6]KC कृत्वा (C कुर्यात्) पञ्चमस्यापकर्षे श्रुतितामेव [7]K पञ्चमवशात् षड्जग्रामिकी [8]K om अपि [9]K om अपि [10]K धैवतर्षभौ [11]C मध्यमगान्धार निषाद° [12]C श्रुतिदर्शनविधानेन [13]C द्वाविंशा श्रुतय [14]K adds भवन्ति 25 (C 23, K 26) [1]K चैव for चापि 26 (C 24, K 27) [1]K स्याद्धैवतस्त्रि श्रुतिस्तथा, [2]K निषादो द्विश्रुतिर्येव षड्जग्रामे भवन्ति हि 27 (C 25, K 28) [1]K हि for च 28 (C 26, K 29) [1]C स्यात् [2]C तद् यथा for यथा

अन्तरनिदर्शनमपि व्याख्यातम् ।

अथ मूर्छना द्वैग्रामिन्यश्चतुर्दश । [2]यथा —

[1]आद्या ह्युत्तरमन्द्रा स्याद्रजनी चोत्तरायता ।
चतुर्थी शुद्धषड्जा तु पञ्चमी मत्सरीकृता ॥ २९ ॥
अश्वक्रान्ता [1]तु षष्ठी [2]स्यात् सप्तमी चाभिरुद्गता ।
षड्जग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेयाः सप्त मूर्छनाः ॥ ३० ॥

आसां षड्जनिषादधैवतपञ्चममध्यमगान्धारर्षभाः आद्याः स्वराः षड्जग्रामे ।

[4]अथ मध्यमग्रामे

सौवीरी हरिणाश्वा [1]च स्यात् कलोपनता तथा ।
[2]चतुर्थी शुद्धमध्या तु मार्गवी पौरवी तथा ॥ ३१ ॥
हृष्यका [1]चैव विज्ञेया सप्तमी द्विजसत्तमाः ।
मध्यम ग्रामजा ह्येता विज्ञेयाः सप्त मूर्छनाः ॥ ३२ ॥

आसां मध्यमगान्धारर्षभषड्जनिषादधैवतपञ्चमा [2]आनुपूर्व्या[दा]द्याः स्वराः ।

तत्र षड्जग्रामे— षड्जेनोत्तरमन्द्रा निषादेन रजनी धैवतेनोत्तरायता पञ्चमेन शुद्धषड्जा मध्यमेन मत्सरीकृता गान्धारेणाश्वक्रान्ता ऋषभेणाभिरुद्गता इति ।

अथ मध्यमग्रामे-मध्यमेन सौवीरी गान्धारेण हरिणाश्वा ऋषभेण कलोपनता षड्जेन शुद्धमध्यमा निषादेन मार्गी धैवतेन पौरवी पञ्चमेन हृष्यका इति । एवमेताः क्रमयुताः पूर्णाः [4]षाडवौडवितीकृताः साधारणकृताश्चेति [5]चतुर्विधाश्चतुर्दश मूर्छनाः ।

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्छनास्त्वभिसंज्ञिताः ।
षट्पञ्चकस्वरास्तासां [1]षाडवौडविताः स्मृताः ॥ ३३ ॥

29 (C 27, K 30) [1]K आद्यावुत्तरमन्द्रा 30 (C 28, K 31) [1]K तथा for तु [2]K om स्यात् [3]K °षभा स्वरा इति, C °र्षभाद्या षड्जग्रामे [4]C om अथ 31 (C 29, K 32) [1]K °थ [2]K reads this hem as शुद्धमध्या तथा चैव मार्गी स्यात् पौरवी तथा, 32 (C 30, K 33) [1]K चेति for चैव [2]C om आनुपूर्व्याद्या स्वरा [3]C क्रमयुता षट्पञ्चाशत् स्वरा स्मृता । K भक्रमयुक्ता पूर्णा etc [4]C पूर्णा षाडवौडुवितसंज्ञिता K षाडवौडवितीकृता। [5]C चतुर्विधश्च 33 (C 31, K 34) [1]C षाडवौडुवितस्मृता, K षाडवौडविता स्मृता

साधारणकृताद्वैव काकलीसमलंकृता ।
अन्तरस्वरसंयुक्ता मूर्छना ग्रामयोर्द्वयो ॥ ३४ ॥

द्विविधैकमूर्छनासिद्धिः । तत्र द्विश्रुतिप्रकर्षाद्धैवतीकृते गान्धारे [1]मूर्छनाग्रामयोरन्य[त्वं]षड्जग्रामे । [2]तद्वशान्मध्यमादयो यथासंख्येन निषादादित्वं प्रतिपाद्यन्ते । मध्यमग्रामेऽपि[3] धैवतमार्दवान् [4]निषादोत्कर्षाद्वा द्वैविध्यं भवति । तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च [5]संज्ञान्यत्वम् । [6]चतुःश्रुत्यन्तरं पञ्चमधैवतयोस्तद्वत् गान्धारोत्कर्षाच्चतुः[7]श्रुतिकमन्तरं भवति । शेषाश्चापि [8]मध्यमपञ्चमधैवतनिषादर्षभषड्जा मध्यमादित्वं प्राप्नुवन्ति तुल्यश्रुत्यन्तरत्वात् । [9]अन्तरनिदर्शनमपि श्रुतिनिदर्शने प्रोक्तम् ।

तत्र [10]मूर्छनासंश्रितास्तानाश्चतुरशीतिः । तत्र एकोनपञ्चाशत् षट्स्वराः पञ्चत्रिंशत् पञ्चस्वराः । लक्षणं तु [11]षट्स्वराणां सप्तविधं यथा [12]षड्जर्षभनिषादपञ्चमहीनाश्चत्वारस्तानाः षड्जग्रामे । मध्यमग्रामे तु [13]षड्जर्षभगान्धारहीनास्त्रयस्तानाः । [14]एवमेते सर्वासु षाडवासु मूर्छनासु क्रियमाणा भवन्त्येकोनपञ्चाशत् तानाः । पञ्चस्वराणां तु पञ्चविधमेव लक्षणम् । यथा षड्जपञ्चमहीना ऋषभपञ्चमहीना गान्धारनिषादहीना इति त्रयस्ताना षड्जग्रामे । मध्यमग्रामे तु [15]ऋषभधैवतहीना गान्धारनिषादहीना इति [16]द्वौ तानौ । एवं पञ्चस्वराः सर्वासु मूर्छनासु क्रियमाणास्तानाः [17]पञ्चत्रिंशद् भवन्ति । षड्जग्रामे एकविंशतिर्मध्यमग्रामे चतुर्दश । एवमेते एकत्र गम्यमानाश्चतुरशीतिर्भवन्ति ।

द्विविधास्तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशो निग्रहश्च । तत्र प्रवेशो नामाधरस्वरप्रकर्षाद् उत्तरस्वरमार्दवाद् [18]वा । निग्रहस्त्वसंस्पर्शः । मध्यमस्वरासंस्पर्शः । मध्यमस्वरेण तु वैणेन मूर्छनानिर्देशः भवत्यनाशित्वात् । मध्यमस्वरस्य [न] निग्रहः प्रवेशो वा । [19]इत्यर्थं प्रयोक्तृश्रोतृसुखार्थं [20]तानमूर्छना[-नाना-]त्वम् ।

34 (C 32 K 35) [1]K मूर्छनाग्रामयोरन्यत्व, C मूर्छनाग्रामयोरन्यतरत्वम् . [2]K om तद्वशान्मध्यमादयो प्रतिपाद्यन्ते [3]C om °ऽपि [4]C om निषादोत्कर्षाद्वा [5]C om संज्ञान्यत्वम [6]K चतुःश्रुतिकमन्तर C, श्रुत्यन्तर [7]K श्रुतिकमेव भवति [8]K °निषादषड्जर्षभा [9]C अन्तरदर्शन° [10]C मूर्छनातानाः° [11]C षाडवाणां for षट्स्वराणां [12]C om षड्ज° [13]C °हीनास्त्रयस्तथा° [14]K एवमेते सर्वासु मूर्छनासु C षाडवासु मूर्छनासु [15]C षड्जधैवतहीनो निषादगान्धारहीन K गान्धारनिषादषड्जहीनो ऋषभधैवतहीना विति । [16]C द्वौ स्थानाविति [17]C षट्त्रिंशत् [18]C च for वा [19]C om इत्य [20]KC तान मूर्छनात्वम्, Ag मूर्छना नानात्व (p 62)

मूर्छना [-तान-] प्रयोजनमपि [21]स्थानप्राप्ति । स्थान तु त्रिविधं पूर्वोक्तलक्षण [22]काकुविधाने।

साधारणविधिमिदानीं वक्ष्याम । तत्र साधारणं नामाऽन्तरस्वरता। कस्मात्। [23]द्वयोरन्तरस्थ [यत्] तत् साधारण। [24]यथा ऋत्वन्तरे—

छायासु भवति शीतं प्रस्वेदो या भवनि चातपस्थस्य।
न च नागतो वसन्तो न च नि शेष शिशिरकालः ॥ ३५ ॥

इति [1]कालसाधारणम्।

द्वे साधारणे स्वरसाधारणं जातिसाधारण चेति। स्वरसाधारण काकल्यन्तरस्वरौ। तत्र द्विश्रुतिप्रकर्षान्निषादवान् काकलीसञ्ज्ञो निषाद, न षड्जः। द्वाभ्यामन्तरस्वरत्वात् साधारणत्व प्रतिपद्यते। एव गान्धारोऽप्यन्तरस्वरसञ्ज्ञ गान्धारो न मध्यम। तयारन्तरस्वरत्वात्। अत एव [3]स्वरसाधारणम्। कस्मान्निषाद काकलीसञ्ज्ञ। कलत्वात् काकली [4]कृष्टत्वाद्वा अति[5]सौक्ष्म्याद् अथवा [का]कांक्षि[त्व]त्वाद् उभयसम्बन्धात् काकलीसञ्ज्ञा। यथा षण्णां रसाना मध्ये लवण क्षारसंज्ञः एव निषाद- काकलीसञ्ज्ञ। साधारणस्वरश्चान्तरसञ्ज्ञो भवति। जातिसाधारणम् [7]एकग्रामाश्रयाना जातीना जात्योर्या अन्यस्मिन् ग्रामे प्रत्यक्षदर्शनं स्वराणामवगमात्। स्वरसाधारण द्विविध द्वैग्रामिकत्वम्। कस्मात्। षड्जग्रामे षड्जसाधारण मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणम्। [8]साधारणमत्र स्वरविशेष इति [9]षड्जसाधारणम्। एव मध्यमग्रामेऽपि साधारणत्वम्। अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात् कैशिक नाम निष्पद्यते। एत स्वरसाधारणम्। अस्यारपनिषादगान्धारासु जातिषु प्रयोग। [10]अत्र श्लोकौ—

अन्तरस्वरसंयोगो नित्यमारोहिसंश्रय।
[1]कार्यस्त्वल्पो विशेषेण नावरोही कदाचन ॥ ३६ ॥
क्रियमाणोऽवरोही स्यादल्पो वा यदि वा बहु।
जातिराग श्रुतिश्चैव नयन्ते [1]त्वन्तरस्वरा ॥ ३७ ॥

[21]K स्थानप्राप्त्य [22]K काकुविधाविति [23]K द्वयोरन्तरे योऽर्थो भवति स साधारण [24]K यथार्त्वन्तरे 35 (C 33, K 36) [1]K कालसाधारणता C कालसाधारण [2]C °निषादादय। [3]C °साधारण तस्मान्निषाद, K °साधारण। कस्मात्। निषाद [4]K कष्टत्वाद् for कृष्टत्वाद् [5]C सौक्ष्म्यात्वाद् वा [6]K गान्धारस्यान्तर° for साधारणस्वरस्यान्तर° [7]K एकग्रामाना विशिष्टाञ्जातीना तु समवायात। प्रत्यक्षेण मन्त्रा इति। स्वरसाधारण etc [8]KC साधारणोऽत्र [9]C षड्ग्राम° [10]C om अत्र श्लोकौ 36 (C 34, K 37) [1]K कार्य स्वल्प° 37 (C 35 K 38) [1]C स्वन्तरे 38 (C 36, K 39)

जातिमिदानीं वक्ष्यामः ।

स्वरसाधारणगतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातयः ।
मध्यमा पञ्चमी चैव षड्जमध्या तथैव च ॥ ३८ ॥
[1]आसामङ्गानि विज्ञेया षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
यथास्वं दुर्बलतरा व्यक्ता सा पञ्चमी तथा [2] ॥ ३९ ॥
[1]षाड्ज्यार्षभी धैवती च नैषादी च तथा परा ।
षड्जोदीच्यवती [2]षड्जकैशिकी षड्जमध्यमा ॥ ४० ॥
[1]षड्जग्रामाश्रया ह्येता विज्ञेयाः सप्त जातयः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥ ४१ ॥
गान्धारी [1]रक्तगान्धारी गान्धारोदीच्यवा तथा ।[2]
मध्यमोदीच्यवा चैव मध्यमा पञ्चमी तथा ॥ ४२ ॥
[1]गान्धारपञ्चमी चान्ध्री नन्दयन्ती [2]तथा परा ।
कर्मारवी [3]कैशिकी च ज्ञेयास्त्वेकादशापराः ॥ ४३ ॥
जातयोऽष्टादशैत्येव याः पूर्वं गदिता मया ।
तास्त्वहं [1]सम्प्रवक्ष्यामि [2]न्यासापन्यासंसयुताः ॥ ४४ ॥

एतासाम् अष्टादशानां सप्त स्वराख्याः । [4]जातयो द्विविधाः शुद्धा विकृताश्च । तत्र शुद्धा षड्जग्रामे षाड्जी आर्षभी [5]धैवती निषादवती [6]च । गान्धारी मध्यमा पञ्चमी [7]चेति मध्यमग्रामे शुद्धा अन्यूनस्वराः स्वरांशग्रहन्यासाः । [8]एषाम् अन्यतमेन द्वयाभ्यां बहुभिर्वा लक्षणैर्विक्रियाम् उपगता न्यासवर्जं विकृतसंज्ञा भवन्ति । [9]तेन ता एव शुद्धास्ता एव च विकृताः । न्यासविधावप्यासां मन्द्रो

39 (C 37, K 40) [1]K आसामङ्गानु [2]K reads after this 44
40 (C 38, K 42) [1]K षाड्जी चैवार्षभी चैव धैवती सनिषादिनी । C षड्जर्षभी etc [2]K चैव तथा वै षडजकैशिकी for षड्जकैशिकी etc 41 (C 39, K 43) [1]K षड्जमध्या तथा चैव षडजग्रामसमाश्रया 42 (C 40 K 44) [1]K मध्यमा चैव for रक्तगान्धारी । [2]K reads after this पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी 43 (C 41 K 45) [1]K मध्यमो दीच्यवा चैव for गान्धारपञ्चमी चान्ध्री [2]K तथैव च [3]K च विज्ञेया तथान्ध्री कैशिकी तथा for कैशिकी etc 44 (C 42, K 41) [1]K वर्तयिष्यामि for सम्प्रवक्ष्यामि [2]C न्यासपोन्यास° [3]C स्वरनामधेया सप्त स्वरा [4]K puts तत्र before जातयो [5]C सधैवती for धैवती [6]C om च [7]C om चेति and reads मध्यग्रामे [8]C एभ्यो for एषाम् [9]C om this sentence

नियमाद् [10]भवति शुद्धासु विकृतास्वनियमात् । तत्रैकादश [11]ससर्गजा विकृता । परस्पर संयोगादेकादश निर्वर्तयन्ति । यथा —

शुद्धा विकृताश्चैव [1]हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
ता एव [सप्त] [2]शुद्धा विकृता भवन्ति चैकादशान्यास्तु ॥ ४५ ॥
तासां या निर्वृत्ता स्वरेष्वथांशेषु जातिषु च जाति ।
ता वक्ष्यामि यथावत् सक्षेपेण क्रमेणेह ॥ ४६ ॥
स्यात् षड्जमध्यमाभ्या निर्वृत्ता षड्जमध्यमा जाति ।
[1]षाड्जीगान्धारीभ्या सम्भूतो षड्जकैशिकी वापि ॥ ४७ ॥
षाड्जी गान्धारीभ्या धैवत्याश्चापि या विनिष्पन्ना ।
ससर्गाद् विज्ञेया [1]सा षड्ज्योदीच्यवा जाति ॥ ४८ ॥
[1]षाड्जी गान्धारीभ्या धैवत्याश्चापि मध्यमायाश्च ।
गान्धारोदीच्यवा स्यान् निर्वृत्तो नामतो जाति ॥ ४९ ॥
[1]गान्धारपञ्चमीभ्या धैवत्याश्चापि मध्यमाया वा ।
[2]निर्वृत्ता या जाति सा मध्यमोदीच्यवा नाम्ना ॥ ५० ॥
[1]गान्धारपञ्चमीभ्या नैषादीमध्यमाभ्या च ।
रक्तगान्धारी नाम जाति स्याच् चतसृभिस्ताभि ॥ ५१ ॥
[1]गान्धारीषड्जाभ्या ससर्गाज् जायते चान्ध्री ।
[2]गान्धारीपञ्चमीभ्यामार्षभीभ्या चैव नन्दयन्ती तु ॥ ५२ ॥
[1]गान्धारीपञ्चमीभ्या जाता गान्धारपञ्चमी जाति ।
नैषाद्यार्षभीभ्या पञ्चम्या चैव ससर्गात् ॥ ५३ ॥

[10] C puts fullstop after this [11] C om ससर्गजा विकृता and reads जात्योऽधिकृता
45 (C 43, K 46) [1] C om हि [2] CK शुद्धविकृता 46 (C 44, K 47)
47 (C 45a 46b K 48) [1] K गान्धारी षाड्जीभ्या सयोगात्, C षड्जगान्धारीभ्या
48 (C 45b 46 K 49) [1] C om सा 49 (C 47, K 50) [1] K reads this as षाड्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जाति । गान्धारोदीच्यवती जाति निवर्तयन्त्येता ।
50 (C 48 K 51) [1] K गान्धारपञ्चमीभ्या मध्यमया विरचिता च धैवत्या [2] K reads this hem as जातिस्तु मध्यमोदीच्यवती सद्भि सदा ज्ञेया 51 (C 49, K 52) [1] K reads this hem as गान्धारपञ्चमयो सतत्यार्षैव रक्तगान्धारी। गान्धार्यार्षतीभ्यामान्ध्री सजायते जाति ॥
52 (C 50 K 52b 53a) [1] See above 51 note] [2] K reads this hem as यौनिस्तु नन्दयन्त्यामार्षभी पञ्चमी समगान्धारी 53 (C 51 K 54a) [1] K reads this hem as गान्धारपञ्चमयोर्योगात् गान्धारपञ्चमी जाति

[1]कर्मारवी नाम्ना जाति पूर्णा हि भवति चेयम् ।
धैवत्यार्षभहीना पञ्चाद्या कैशिकी कुर्युः ॥ ५४ ॥
एवं परस्परोत्पन्ना [1]ज्ञेया ह्येतास्तु जातयः ।
पृथग्लक्षणसंयुक्ता द्वैग्रामिक्यः स्वराश्रया ॥ ५५ ॥
आभ्यश्चतस्रो [1]नियमाज् ज्ञेया सप्तस्वरा बुधैः ।
दश पञ्चस्वरा ह्येयाश्चतस्रश्चैव षट्स्वरा ॥ ५६ ॥
मध्यमोदीच्यवा चैव तथा [1]वै षड्जकैशिकी ।
कर्मारवी च संपूर्णास् [2]तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ५७ ॥
[1]गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।
कैशिकी [2]चेति विज्ञेया पञ्चैता मध्यमाश्रयाः ॥ ५८ ॥
[1]आर्षभी धैवती चैव नैषादी षड्जमध्यमा ।
षड्जोदीच्यवती चैव [2]षड्जग्रामसमाश्रया ॥ ५९ ॥
[1]पञ्चस्वरा दशैताश्च जातयो नित्यमेव हि ।
गान्धारोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती च [2]आन्ध्री च ॥ ६० ॥
[1]मध्यमग्रामसंभूता षट्स्वरास्तिस्र एव च ।
षड्जग्रामे तु विज्ञेया षाड्ज्येका षट्स्वराश्रया ॥ ६१ ॥
[1]यास्ता पञ्चस्वरा प्रोक्ता याश्चैताः षट्स्वरा स्मृता ।
कदाचित् [2]षाडवीभूता [3]कदाचिच्चौडवीकृता ॥ ६२ ॥
संपूर्णा मध्यमग्रामे ज्ञेया कर्मारवा बुधैः ।
[1]मध्यमोदीच्यवा चैव तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ६३ ॥

54 (C 52 K 53b) [1]K कर्मारवीं निषादी आर्षभी पञ्चमी कुर्युः　55 (C 53, K 55) [1]K विज्ञेया जातयो बुधैः　56 (C 54, K 56) [1]C नियमात्　57 (C 55, K 57) [1]K च for वै　[2]K सदा for C तथा　58 (C 56, K 60) [1]C तथैव for गान्धारी [2]K चैव पञ्चैता मध्यमग्रामसंश्रया　59 (C 57, K 59) [1]K reads this hem as निषादि न्यार्षभी चैव धैवती षड्जमध्यमा　[2]K पञ्च षड्जाश्रिता स्मृता for षड्जग्रामसमाश्रया 60 (C 58 K 58a) [1]K om this hem　[2]K reads this hem as षाड् आन्ध्री नन्दयन्ती च गान्धारोदीच्यवा तथा　61 (C 59, K 58b, 62b) [1]K reads probably this hem as चतस्र षट्स्वरा ज्ञेया पञ्चमस्तुस्वरा दश.　[2]K reads this as षट्स्वरा चैव विज्ञेया षाड्जी वै गान्धोक्तमि　62 (C 60a, K 61) [1]C om this hem　[2]K °भूता for C भूता,　[3]C °कृता for K कृता　63 (C 60b, 61a, K 63) [1]K reads this hem, as गान्धारपञ्चमी चैव गान्धारीदीच्य वा तदा

षड्जग्रामे तु संपूर्णा विज्ञेया षड्जकैशिकी ।
[1]पुनश्च षट्स्वरा ज्ञेया गान्धारोदीच्यवा बुधैः ॥ ६४ ॥
[1]आन्ध्री च नन्दयन्ती च मध्यमग्रामसंश्रयाः ।
एवमेता बुधैर्ज्ञेया द्वैग्रामिक्यश्च जातयः ॥ ६५ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तासामंशविकल्पनम् ।
[1]षट्स्वर्यं सप्तमांशा तु नेष्यते षड्जमध्यमा ॥ ६६ ॥
सवादिलोपाद् गान्धारस्तत्रैव न भविष्यति ।
गान्धारी रक्तगान्धारी कैशिकीनां तु [1]पञ्चमः ॥ ६७ ॥
[1]षड्जाया चैव गान्धारमनंशं विद्धि षाडवे ।
[2]षाडवे धैवतो नास्ति षड्जोदीच्यवायां तथा ॥ ६८ ॥
सवादिलोपात् सप्तैते षाट्स्वर्ये तु विवर्जिताः ।
गान्धारी रक्तगान्धार्यौ षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ६९ ॥
[1]सनिषादाश्च विज्ञेया येषु [2]नौडविते इमे ।
[3]द्वौ षड्जमध्यमांशेषु गान्धाराऽथनिषादवान् ॥ ७० ॥
ऋषभश्चैव [1]पञ्चम्या [2]कैशिक्या चैव धैवतः ।
एवं [3]च द्वादशैतेते यस्याः पञ्चस्वरे सदा ॥ ७१ ॥
तास्वनौडविता नित्यं कर्तव्या जातयो बुधैः ।
सर्वस्वराणां [1]विहितो विनाशस्त्वथ जातिषु ॥ ७२ ॥
[1]मध्यमस्य विनाशस्तु कर्तव्यो न कदाचन ।
सर्वस्वराणां प्रवरो [2]ह्यविनाशी तु मध्यमः ॥
गान्धर्वकल्पेऽभिमतः [4]सामगैश्च महर्षिभिः ॥ ७३ ॥

64 (C 61b K 62a, 64a) [1]C om this hem 65 (C 62a, K 64b 65a) [1]C om this hem 66 (C 62b, 63a, K 65b 66a) [1]K षट्स्वरो सप्तमे त्व ये 67 (C 63b 64a K 66b 67a) [1]C पञ्चमम 68 (C 64b K 67b 68a) [1]C om this hem [2]K reads this hem as षड्जोदीच्यवत्यार्श्चैव धैवताधे न षाडवम् 69 (C 65, K 68b 69a) 70 (C 66, K 69b 70a) [1]K सप्तमश्चैव for सनिषादश्च [2]K चौडवित भवेत [3]K °मध्यमाशौ तु 71 (C 67, K 70b 71a) [1]C पञ्चम्या [2]C कैशिक्या [3]K हि द्वादशैते स्युर् 72 (C 68, K 71b 72a) [1]K नाशस्तु विहितस्त्वथ जातिषु 73 (C 69, K 72b 73) [1]K न मध्यमस्य नाशस्तु कर्तव्यो हि कदाचन [2]K ह्यनाशी चैव मध्यम [3]K विहित for ऽभिमत [4]K सामगैरपि मध्यम

दशविध जातिलक्षणम् —

ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च न्यासापन्यास[1] एव च ।
अल्पत्वं च बहुत्वं च षाडवौडविते तथा ॥ ७४ ॥

अथ ग्रहाः —

ग्रहस्तु सर्वजातीनामंशवत्[2] परिकीर्तितः ।
[3]यत्प्रवृत्तौ [4]भवेद्गानं सोऽंशो ग्रहविकल्पितः ॥ ७५ ॥

तत्रांशो नाम —

[1]यस्मिन् वसति रागस्तु यस्माच्चैव प्रवर्तते ।
[2]नेता वै तारमन्द्राणां योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥ ७६ ॥
[1]मन्द्रतारविषया च पञ्चस्वरपरा गतिः ।
[2]अनेकस्वरसंयोगे योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥ ७७ ॥
अन्यश्च बलिनो यस्य संवादी चानुवाद्यपि ।
[1]ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासगोचरः ।
[2]परिवार्य स्थितो यस्तु सोऽंशः स्याद्दशलक्षणः ॥ ७८ ॥
द्वैग्रामिकीनां जातीनां सर्वासामपि नित्यशः ।
त्रिषष्टिरंशा विज्ञेयास्तासां चैव तथा ग्रहाः ॥ ७९ ॥

[1]अंशग्रहविधिमिदानीं वक्ष्यामः ।

मध्यमोदीच्यवायास्तु नन्दयन्त्यास्तथैव च ।
तथा गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽंशो ग्रहः [1]स्मृतः ॥ ८० ॥
धैवत्याश्च तथैवांशौ विज्ञेयौ धैवतर्षभौ ।
पञ्चम्यास्तु ग्रहावंशौ भवतः पञ्चमर्षभौ ॥ ८१ ॥

74 (C 70 K 74) [1]KC न्यासोपन्यास but K 115 and C 100 have अपन्यास 75 (C 71 K 75) [1]K ग्रहास्तु [2]एव हि कीर्तित [3]KC यत्प्रवृत्त [4]K भवेदय 76 (C 72 ab K 76a) [1]K रागश्च यस्मिन् वसति [2]K om this hem See Kalli on SR I 7 29 34 K नेता for C तेन 77 (C 72c 73a, K 76b 77a) [1]C मन्द्रश्च तारविषया, [2]C स्वरसंयोगे 78 (C 73b-74 K 77b 78) [1]C ग्रहोपन्यास विन्यासाभ्यास [2]K परिवार्य, Kalli on S R I 7 32-34 reads this hem as षट्स्वरस्य ग्रहो वा etc. 79 (C 75, K 86) [1]K अंशग्रहानिदानीं व्याख्यास्याम. 80 (C 76 K 87) [1]K स्मृत for मता 81 (C 77 K 88 ab)

गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ षड्जमध्यमौ ।
आर्षभ्याश्च [1]तथैवांशा निषादर्षभधैवता ॥ ८२ ॥
[1]नैषादिन्या निषादस्तु गान्धारश्चर्षभस्तथा ।
अंशाश्च षड्जकैशिक्या षड्जगान्धारपञ्चमाः ॥ ८३ ॥
तिसृणामपि जातीना ग्रहास्त्वंशाश्च कीर्तिता ।
षड्जश्च मध्यमश्चैव निषादो धैवतस्तथा ॥ ८४ ॥
[1]अंशाग्रहास्तु चत्वार षड्जोदीच्यवतीश्रिता ।
पञ्चमश्चर्षभश्चैव निषादो धैवतस्तथा ॥ ८५ ॥
[1]कर्मारव्यास्तथैवांशाश्चत्वारः सम्प्रकीर्तिता ।
गान्धारश्चर्षभश्चैव निषाद पञ्चमस्तथा ॥ ८६ ॥
[1]चत्वारोऽशा भवन्त्यान्ध्रा ग्रहाश्चैते तथैवहि ।
ऋषभश्चैव षड्जश्च मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ ८७ ॥
[1]मध्यमाया ग्रहास्त्वंशा धैवतश्च प्रकीर्तित ।
षड्जाया षड्जगान्धारौ मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ ८८ ॥
[1]धैवतश्चापि विज्ञेया ग्रहाश्चांशा प्रकीर्तिता ।
निषादर्षभगान्धारा मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ ८९ ॥
गान्धारी रक्तगान्धार्योर्ग्रहांशा परिकीर्तिता ।
[1]वर्जितर्षभयोगास्तु कैशिक्यांशा षडेव तु ॥ ९० ॥
[1]स्वरा सर्वे च विज्ञेया षड्जमध्यांशजा ग्रहा ।
एव त्रिषष्टिर्विज्ञेया ग्रहाश्चांशाश्च जातिषु ॥ ९१ ॥

82 (C 78 K 88c 89a' [1]K तु निषादस्तु तथा चर्षभ धैवतौ for तथैवांशा etc 83 (C 79 K 89b 90a) [1]K निषाद्या च निषादस्तु गान्धारश्चर्षभस्तथा । तथा च षड्जकैशिक्या षड्जगान्धारपञ्चमा ॥ 84 (C 80, K 90b 91a) 85 (C 81 K 91b-92a) [1]K reads this hem as षड्जोदीच्यवती जातिग्रहाश्च शास्त्र कीर्तिता [2]K पञ्चमेनर्षभश्चैव 86 (C 82, K 92b-93a) [1]K reads this as कर्मारव्या बुधैरंशा ग्रहाश्च परिकीर्तिता । गान्धारश्चर्षभश्चैव पञ्चमोऽथ निषादवान 87 (C 83a, K 93b-94a) [1]C om this hem 88 (C 83b 84a, K 94b, 96a) [1]K reads this as मध्यमाया ग्रहा ज्ञेया च शाश्वैव सधैवता । निषादषड्जगान्धारा मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ 89 (C 84b 85a K 96b, 95a) [1]C धैवतश्चापि [2]K निषादषड्जगान्धारा 90 (C 85b 86a, K 95b, 97a) [1]K reads this hem as कैशिक्या चर्षभहीना ग्रहाशा षट्स्वरा स्मृता 91 (C 86b 87a, K 97b 98a) [1]K सर्वस्वरा ग्रहाश्च विज्ञेया षड्जमध्यमा

[1]अंशवच्च ग्रहास्तासां सर्वासामेव नित्यशः ।
सर्वासामेव जातीनां त्रिजातिस्तु [2]गणः स्मृतः ॥ ९२ ॥
सर्वथा चैव विज्ञेया [1]वर्धमानस्वरास्तथा ॥
एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरोऽथ चतुःस्वरः ।
पञ्चस्वरो षट्स्वरश्च तथा सप्तस्वरोऽपि वा[2] ॥ ९३ ॥

[3]अथ पञ्चस्वरपरा [4]तारगतिः ।
अंशात्तारगतिं विद्याद् आ चतुर्थस्वरादिह ।
[1]पञ्चमं त्वथवा गच्छेत्ततोऽंशविहितं त्विह ।
आ पञ्चमात् [2]सप्तमाद् वा नातः परमिहेष्यते ॥ ९४ ॥

त्रिविधा मन्द्रगतिः —अंशपरा न्यासपरा[3] अपन्यासपरा चेति ।
[1]मन्द्रस्त्वंशात् परो नास्ति न्यासे तु द्वौ व्यवस्थितौ ।
[2]गान्धारे च ग्रहे न्यासे [3]दृष्टमार्षभधैवतम् ॥ ९५ ॥

द्विविधमल्पत्वं लङ्घनाद् अनभ्यासाच्च । [4]तत्र षाडवौडवितकरणार्थम् [5]अंशानां गीतानाम् आन्तरमार्गम् उपगतानां स्वराणां लङ्घनात् । अनभ्यासाच्च सकृदुच्चारणं यथाजाति । तद्वत् बहुत्वम् अल्पत्वविपर्ययाद् [7]द्विविधमेवा-न्येषामपि बलिनां सञ्चारः ।

[1]अल्पत्वं च बहुत्वं च [2]तथा पूर्वविनिश्चयात् ।
जातिस्वरैश्च नित्यं स्यात् [3]जात्यल्पत्वं द्विधा च तत् ॥ ९६ ॥

92 (C 87b 88a K 98b 99a) [1]C च ग्रहश्च यहास्तासां K ग्रहास्तासां [2]K गणः स्मृतः C गुण स्मृत 93 (C 88b 89, K 99b-100) [1]K वर्धमानस्वरा यथा [2]K adds after this, 11 couplets (101 113) which seem to be spurious [3]K om अथ [4]C adds कथ्यागतान् after स्वरपरा 94 (C 92b 93, K 78 prose 79) [1]K om this hem [2]Kalli on SR I 7 35 36 reads सप्तमाद्, Matanga p 58 so, but CK पञ्चमाद् [3]C adds चेति after न्यासपरा 95 (C 94 89 prose, K 79 prose 80 81 prose) [1]C मन्द्रो द्व्यंशपरः K मन्द्रस्त्वंशपरो but Kalli (SR I 7 37 38) reads मन्द्रस्त्वंशात् परो [2]K गान्धारे न्यासलिङ्गेन, Kalli (loc cit) गान्धार न्यासलिङ्गेन [3]K ऋषभ धैवतम् Kalli (loc cit) ऋषभ धैवतम [4]C om तत्र [5]C puts गीतानाम् आन्तरमार्गम् before षाडवौ° [6]C च अंशानां गीतानामान्तरमार्गम् उपगतानां स्वराणां [7]C द्विविधमेवान्येषामपि 96 (C 90, K 82) [1]K अल्पत्वे च बहुत्वे च [2]C यथापूर्वं विनिश्चयात् [3]C जात्यल्पत्वं द्विधागत

सञ्चारोऽशबलस्थानामल्पत्व दुर्बलेषु च ।
[1]द्विविधोऽन्तरमार्गस्तु जातीना व्यक्तिकारक ॥ ९७ ॥

[2]षट्स्वरं षाडवित चतुर्दशविध सप्तचत्वारिंशत्प्रकारम् । पूर्वोक्तविधानं यथा जात्यशप्रकारैरिति ।

पञ्चस्वरमौडवित विज्ञेयं दशविध प्रयोगतः ।
त्रिंशत्प्रकारविहित पूर्वोक्त लक्षण [1]चास्य ॥ ९८ ॥
षट्स्वरस्य [1]प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।
चतु स्वरप्रयोगोऽस्ति ह्यवकृष्ट ध्रुवास्वथ ॥ ९९ ॥

अथ न्यास — [3]अंशसमाप्तौ स चैकविंशतिविध । [4]तद्वदपन्यासोऽपि अंशमध्ये षट्पञ्चाशत्सख्य ।

[1]न्यासो ह्यं[श]समाप्तौ स चैकविंशतिविधो विधातव्य ।
षट्पञ्चाशत्सख्योंऽ[श]मध्येऽपन्यास एव स्यात् ॥ १०० ॥
एवमुक्तमिद सम्यग् जातीनां लक्षण मया ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न्यासोपन्यासकल्पनम् ॥ १०१ ॥
अंशा स्यु पञ्च षड्जाया निषादर्षभवर्जिता ।
[1]अपन्यासो भवेदत्र गान्धार पञ्चमस्तथा ॥ १०२ ॥
[1]न्यासश्चात्र भवेत् षड्जो लोप्य सप्तम एव तु ।
षाडव [2]सप्तमापेतम् अल्पौ वै सप्तमर्षभौ ॥ १०३ ॥
षड्जगान्धारसञ्चारस्तथा धैवतषड्जयो ।
गान्धारस्य [1]च बाहुल्य त्वत्र कार्य प्रयोक्तृभि ॥ १०४ ॥

97 (C 91 K 83) [1]C विविधो for द्विविधो [2]C om this prose passage 98 (C 94 *ka*, K 84) [1]K तस्य 99 (C 95 K 85, 80 prose) [1]C प्रयोगोऽत्र, [2]C चतु स्वरप्रयोगोऽपि दृश्यते ध्रुवास्वथ [3]K च गमसमाप्तौ K reads this after एकविंशतिविध and om च [4]C reads स च कदाचित् आन्दन्तरोपन्यास स for तद्वदपन्यासोऽपि च गमध्ये 100 (K 81) [1]C om this च ग in this couplet has been emended to च श 101 (C 96 100a) [1]K om this [2]C wrongly repeats here 62b 102 (C 97a, K 112) [1]C om this hem 103 (C 97b 98a K 113) [1]C as न्यास सर्व उपन्यासो स्यातां गान्धारपञ्चमौ [2]CK सप्तमीपेत 104 (C 98b 99a, K 114) [1]K तु for च

[1]अंशजातास्तथार्षभ्यान्निषादर्षभधैवताः ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्च ऋषभः स्मृतः[2] ॥ १०५ ॥
अल्पत्वं च विशेषेण भवेत् षाडवकारिणः ।
लङ्घनं पञ्चमस्यैव स्यादारोहणसंश्रयात् ॥ १०६ ॥
षट्स्वरं सप्तमहीने पञ्चस्वर्यं च पञ्चमम् ।
विवादिनां स्वराणां च संचारोऽत्र विधीयते ॥ १०७ ॥
[1]धैवत्यां धैवतो न्यासः स्यादंशौ धैवतर्षभौ ।
अपन्यासा भवन्त्यत्र धैवतर्षभमध्यमाः ॥ १०८ ॥
षड्जपञ्चमहीनं च पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
[1]पञ्चमेन विना चैव षाडवं परिकीर्तितम् ॥ १०९ ॥
आरोहिणौ च कर्तव्यौ लङ्घनीयौ [1]तथैव च
[2]निषादश्चर्षभश्चैव गान्धारो बलवांस्तथा ॥ ११० ॥
[1]निषादिन्यां नैषादोऽंशो गान्धारस्त्वर्षभः स्मृतः ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैवात्र सप्तमः ॥ १११ ॥
[1]धैवत्या इव कर्तव्यौ षाडवौडविते तथा ।
तद्वच्च लङ्घनीयौ तु बलवन्तौ तथैव च ॥ ११२ ॥
[1]अंशास्तु षड्जकैशिक्या षड्जगान्धारपञ्चमाः ।
अपन्यासा भवन्त्यत्र षड्जसप्तमपञ्चमाः ॥ ११३ ॥
[1]गान्धारश्च भवेन्न्यासो [2]हीनस्वर्यं न चात्र तु ।
हीनस्वरस्याभावात् तु सम्पूर्णा चेयमिष्यते ।
दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवतस्यर्षभस्य च ॥ ११४ ॥
षड्जश्च मध्यमश्चैव निषादो [1]धैवतस्तथा ।
स्युः षड्जोदीच्यवत्यंशा [2]न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥ ११५ ॥

105 (C 99b 100b K 115) [1]K आर्षभ्यां तु भवन्त्यंशा धैवतर्षभसप्तमाः 106 (C 101 K 116) 107 (C 102 K 117) 108 (C 103, K 118) [1]K धैवत्यां धैवतर्षभावंशौ न्यासः स्याद्धैवतः 109 (C 104a K 119) [1]C om this hem 110 (C 104b, K 120) [1]C om this hem 111 (K 121) [1]C om this couplet 112 (K 122) [1]C om this couplet 113 (K 123) [1]C om this couplet 114 (K 124) [1]C om this couplet [2]C हीनस्वरस्य [।] भावात् सम्पूर्णा चेयमिष्यते for हीनस्वर्यं न चात्र तु 115 (C 105b 106a, K 125) [1]C धैवत स्मृत [2]C न्यासो मध्यम इष्यते

[1]अपन्यासो भवत्यस्या धैवत षड्ज एव च ।
परस्परामिहांशाना संचारश्च विधीयते ॥ ११६ ॥
[1]पञ्चमर्षभहीन तु पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
ऋषभ षाडवे हीनो [2]गान्धारश्च बलीभवेत् ॥ ११७ ॥
[1]सर्वेऽशा षड्जमध्याया [2]अपन्यासास्तु एव च ।
[3]षड्जो वा मध्यमो वापि न्यास कार्य प्रयोक्तृभि ॥ ११८ ॥
[1]गान्धारसप्तमापेतं पञ्चस्वर्य विधीयते ।
षाडव [2]सप्तमापेत चात्र कार्य प्रयोगत ॥ ११९ ॥
सर्वस्वराणा सञ्चार [1]इष्टस्तथा प्रयोक्तृभि ।
षड्जग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया सप्त जातय ॥ १२० ॥
अत [1]ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसश्रिता
[2]अंशा स्यु पञ्च गान्धार्या धैवतर्षभवर्जिता ॥ १२१ ॥
[1]अपन्यासस्त्वमस्यास्तु षड्जपञ्चमयोरपि ।
[2]गान्धारश्च भवेन्न्यास षाडव चर्षभ विना ॥ १२२ ॥
ऋषभधैवतापेत तथा चौडवित भवेत् ।
लङ्घनीयौ च तौ नित्यमृषभो धैवत व्रजेत् ॥
षडजमध्यमयोश्च बाहुल्य सविधीयते ॥ १२३ ॥
[1]गान्धारीविहितं न्यास हीनस्वर्यं च लक्षणम् ।
सर्वं च रक्तपूर्वाया गान्धार्याश्च विनिर्दिशेत् ॥ १२४ ॥

116 (C 106b-107a , K 126) [1]C अपन्यासाविह स्याता धैवतर्षभ एव च [2]C परस्परां शाद्गमी गन्धारीऋषभी भवेत् 117 (C 107b 108a , K 127) [1]C पञ्चमस्वरहीन [2]K तु तत्र वै [3]C लङ्घने च तयो भवेत् 118 (C 108b 109a K 128) [1]C सर्वेषां for सर्वेऽशा [2]C अपन्यासा त [3]C षड्जश्च मध्यमश्चैव न्यासौ कार्यौ 119 (C 109b-110a , K 129) [1]C K. गान्धारसप्तमोपेत [2]K तु तत्र वै [3]C ऋषभ षाडवे हीनो दुर्बल स विधियत [4]K सप्तमोपेत 120 (C 110b 111a , K 130) K इष्टस्तस्या 121 (C 111b 112a , K. 131) [1]K पर for ऊर्ध्वं, K गान्धार्या पञ्चधारम्भा धैवतर्षभवर्जिता 122 (C 112b-113a , K 132) [1]K अपन्यासो भवेदत्र षड्ज पञ्चम एव च [2]K गान्धारीऽत्र 123 (K 133) [1]C om this couplet, but reads in its place the following धैवतर्षभ गान्धाया कर्तव्य स्वरयोगत ॥ and प्रयोक्तृभि प्रयोक्तव्य गान्धारस्य च लङ्घनम् (C 113b, 114a) 124 (C 115 , K 134 135a) [1]C गान्धारी विहित

¹बलवन्तौ विधातव्यौ धैवतः सप्तमस्तथा ।
गान्धारषड्जयोरत्र सञ्चारश्चर्षभं विना ॥ १२५ ॥
¹अपन्यासस्तु कार्यः स्यादेक एवात्र मध्यमः ।
²गान्धारोदीच्यवायां तु तावंशौ षड्जमध्यमौ १२६ ॥
पञ्चस्वर्यं ¹भवेदत्र ²षाट्स्वर्यमृषभं विना ।
³अस्यास्त्वल्पबहुत्वस्य न्यासापन्यासयोस्तथा ।
यः षड्जोदीच्यवायास्तु सर्वोऽत्र स विधिः स्मृतः ³ ॥ १२७ ॥
¹मध्यमायां भवन्त्यंशा ²सषड्जर्षभमध्यमाः ।
³पञ्चमो धैवतश्चैवापन्यासस्तत्र एव तु ॥ १२८ ॥
¹न्यासो मध्यम एवात्र द्विश्रुत्योर्हीनता भवेत् ।
²गान्धारो सप्तमापेत पञ्चस्वर्यं विधीयते ॥ १२९ ॥
¹गान्धारहीनं षट्स्वर्यं बाहुल्यं षड्जमध्ययोः ।
²गान्धारस्य च दौर्बल्यं मध्यमाया विधीयते ॥ १३० ॥
मध्यमोदीच्यवायास्तु ¹पञ्चमोंऽशो प्रकीर्तितः ।
शेषो विधिस्तु कर्तव्यो² गान्धारोदीच्यवा गतः ॥ १३१ ॥
¹द्वावंशावपि पञ्चम्या भवतः पञ्चमर्षभौ ।
²अपन्यासो निषादश्च पञ्चमर्षभसंयुतः ॥ १३२ ॥
¹न्यासः पञ्चम एव स्यात् मध्यमर्षभहीनता ।
²मध्यमायां तु कर्तव्ये षाडवौडविते ³यथा ॥ १३३ ॥

125 (C 116, K 135b-136a) ¹K बलिनौ भवतयात्र धैवत सप्तमस्तदा 126 (C 117, K 136b-137a) ¹K अपन्यासस्तदा चात्र एको वै मध्यम स्मृत ²K गान्धारोदीच्यवांशौ च विज्ञेयौ षड्जमध्यमौ 127 (C 118, K 137b 138) ¹K न चात्रत्र for भवेदत्र ²C षाट्स्वर्यं चर्षभं ³C adds कार्योऽत्रान्यस्मार्गेण न्यासे,पन्यास एव तु । सतास्थलाद्द्विविधो षड्जोदीच्यवतीसमा (C 118b 119a) 128 (C 119b-120a, K 139) ¹C मध्यमाया ²K विना गान्धारसप्तमौ ³K एत एव ह्यपन्यासा न्यास एव हि मध्यम for this hem 129 (C 120b K 140a) ¹K om this hem ²C om this hem 130 (C 121, K 140b-141) ¹C गान्धारहीन षाड्स्य षट्स्वर्यं षड्जमध्ययो ²K for this the following षाट्स्वर्यं चाप्यगान्धारं कर्तव्यं तु प्रयोक्तृभि । षड्जमध्यमयोश्चात्र कार्यं बाहुल्यमेव च । गान्धारस्य दौर्बल्यं चात्र नित्यं कार्यं प्रयोक्तृभि । 131 (C 122, K 142) ¹K पञ्चमांशो न चोदने ²C °दोच्यवांशत. 132 (C 123, 124a, K 143) ¹K for this couplet सावशाय पञ्चमा ऋषभ पञ्चमस्तदा । सनिषादापन्यासो न्यासश्चात्र पञ्चम । 133 (C 124a, K 144a) ¹K om this hem ²C, om this hem ³Emend यदा into यथा

[1]दुर्बलास्त्वत्र कर्तव्या षड्जगान्धारमध्यमाः ।
[2]कुर्याच्चाप्यत्र सञ्चारं मध्यमस्यर्षभस्य च ॥
[3]गान्धारगमनं चाल्पं सततं संप्रयोजयेत् ॥ १३४ ॥
अथ गान्धारपञ्चम्या, [1]पञ्चमोऽंशः प्रकीर्तितः ।
[2]पञ्चमश्चर्षभश्चैव अपन्यासौ प्रकीर्तितौ ॥ १३५ ॥
[1]गान्धारोऽत्र भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं च नेष्यते ।
पञ्चम्यास्त्वथ गान्धार्यां सञ्चरश्च विधीयते ॥ १३६ ॥
ऋषभः पञ्चमश्चैव गान्धारोऽथ निषादवान् ।
चत्वारोऽंशा [1]भवन्त्यान्ध्र्या अपन्यासास्त एव [2]च ॥ १३७ ॥
गान्धारश्च भवेन्न्यासो [1]षड्जापेतश्च षाडवम् ।
[2]गान्धारषड्जयोरत्र सञ्चारः स्यात्परस्परम् ॥ १३८ ॥
[1]षष्ठसप्तमयोश्चात्र [2]न्यासो गत्यनुपूर्वशः ।
षड्जस्य लङ्घनं [3]चात्र नास्ति चौडवितं [4]तथा ॥ १३९ ॥
[1]नन्दयन्त्या भवत्यंशः पञ्चमो नित्यमेव तु ।
स्यातामस्यामुपन्यासो मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ १४० ॥
[1]षाडवं षड्जहीनं तु लङ्घनीयः स एव तु ।
आन्ध्रीवत्सञ्चरो नित्यमृषभस्य च लङ्घनम् ॥ १४१ ॥
[1]तत्र मन्द्रगतिः प्रोक्ता नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ।
[2]तारगत्याथ षड्जस्तु कदाचिन्नातिवर्तते ॥ १४२ ॥
[1]गान्धारश्च ग्रहः कार्यस्तथा [2]न्यासश्च नित्यशः ।
[3]कर्मारव्या भवन्त्यंशाः पञ्चमर्षभरैवताः ॥ १४३ ॥

134 (C 124b, 125a, K 144b 145) [1]K दौर्बल्यं चात्र विज्ञेयं षड्जगान्धारपञ्चमे [2]K कुर्याद्स्या च सचारं पञ्चमस्यर्षभस्य च, [3]K गान्धारगमनं चैव कार्यमन्यत्र सप्तम 135 (C 125, K 146) [1]C पञ्चमाश [2]C पञ्चमश्चर्षभश्चैव 136 (C 127 K 147) [1]K न्यासश्चात्र तु गान्धार स च पूर्वस्वरोभवेत, गान्धारपञ्चमाख्या च सचारोऽत्र विधीयते 137 (C 128, K 148) [1]K, भवन्त्यान्ध्र्याम् [2]K तु for च 138 (C 129 K 149) [1]K षड्जोपेत [2]K ०जयोश्चापि 139 (C 130, K 150) [1]K सप्तमस्य च षड्जस्य [2]C न्यासगत्यापूर्वश [3]K कार्ये for चात्र, [4]K सदा for तथा 140 (C 131, K 151) [1]K नन्दयन्त्या क्रमाश्चास्तत्तन्यासोऽश एव च। गान्धारी मध्यमश्चैव पञ्चमश्चेति नित्यशः। 141 (C 132, K 152) [1]K षड्जेनाशो लङ्घनीयः चान्ध्रीसंचारः इष्यते। लङ्घनमृषभस्यात्र तत्र मन्द्रगतं स्मृतम्। 142 (C 133, K 153a) [1] See above note 1 to 141 [2]K तारगत्याथ षड्ज स्यात् 143 (C 134, K 153b-154a) [1]C गान्धारे च, [2]C नाशश्च [3]K कर्मारव्या भूता ह्यंशा

¹निषादश्चेति चत्वारो ग्रहाश्च परिकीर्तिता ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यास पञ्चम इष्यते ॥ १४४ ॥
हीनस्वर्यं न चात्र स्याद्गशा बलिनस्तथा ।
गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् ॥ १४५ ॥
¹कैशिक्यास्तु भवेन्त्यंशा सर्वे चर्षभवर्जिता ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यासौ गान्धारसप्तमौ ॥ १४६ ॥
धैवतेऽशे निषादे च न्यास पञ्चम इष्यते ।
¹दौर्बल्यमृषभस्यात्र लङ्घनं च विशेषत ॥ १४७ ॥
¹अपन्यास कदाचिच्च ऋषभोऽपि भवेदिह ।
²ऋषभ षाडवे हीनो धैवतश्चर्षभं विना ॥ १४८ ॥
¹तथा चौडवितं कार्यं बलिनौ चाद्यपञ्चमौ ।
²षड्जमध्यावदत्रापि सञ्चारस्तु विधीयते ॥ १४९ ॥
एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो दशलक्षणा ।
¹स्वै स्वैश्च करणैर्योज्या पदैष्वभिनयैरपि ॥ १५० ॥
¹आसामिदानीं वक्ष्यामि रसभावविकल्पनम् ।
²कार्या यस्मिन् रसे याश्च ताश्च मे सन्निबोधत ॥ १५१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे धातोद्यविधिर्नाम अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

144 45 (C 135 136 K 154b, 155) ¹K reads for 144 145 the following धैवतश्च निषादश्चाप्यपन्यासास्त एव तु । पञ्चमश्च भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं न चात्र तु । गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् । 146 (C 137 K 156) ¹K. कैशिक्यास्तु विशेषतः स्वराः सर्वेऽर्षभं विना. 147 (C 138 K 157a, 159a) ¹C दौर्बल्यमर्षभस्यास्य 148 (C 139a, 140a. K 157b, 158a) ¹C अपन्यास स्त्वङ्गस्य वाइन्य च कदाचन ²K चाद्यश्च षाडवं चात्र (नात्र) धैवतर्षभवर्जितम 149 (C 140b 141a K 158b, 159b) ¹K तथा चौडवितं कार्यं बलिनौ षड्जपञ्चमौ. C कार्यश्चौडवितो नात्र बलिनौ चाद्यपञ्चमौ ²C भवेदत्रापि च सदा षड्जमध्यवदिष्यते (C 139b) 150 (C 141b C 160) ¹C om this hem K. स्वैः स्वैश्च 151 (C 141 c, C 161) ¹C om. this hem ²K reads यस्मिन् यस्मिन् रसे यच्च तत्तु मे सन्निबोधत ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

[1]षड्जोदीच्यवती चैव [2]षड्जमध्या तथैव च ।
[3]मध्यमपञ्चमबाहुल्यात् कार्यं शृङ्गारहास्ययो ॥ १ ॥
[1]षाड्जी त्वथार्षभी चैव [2]षड्जर्षभग्रहस्वरात् ।
[3]वीररौद्राद्भुतेष्वेते [4]प्रयोज्या गानयोक्तृभि ॥ २ ॥
[1]निषादांशे च नैषादी गान्धारे षड्जकैशिकी ।
करुणे च रसे कार्या जातिर्गानविशारदै ॥ ३ ॥
धैवती [1]धैवतांशा च बीभत्से सभयानके ।
[2]धैवती करुणे योज्या चोन्मादे षड्जमध्यमा ॥ ४ ॥
ध्रुवाविधाने कर्तव्या [1]जातिर्गान[प्रयोक्तृभि] ।
[2]रसं कार्यमवस्थां च ज्ञात्वा [नाट्ये प्रयत्नत] ॥ ५ ॥
षड्जग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया जातयो बुधै ।

अत परं प्रवक्ष्यामि [1]मध्यमग्रामसंश्रया ॥ ६ ॥
[1]गान्धारीरक्तगान्धार्योर्गान्धारांशोपपत्तित ।
करुणे तु रसे [2]कार्यो [3]निषादेऽंशे तथैव च ॥ ७ ॥
मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
[1]गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ॥ ८ ॥

1 (C 1, K 1) [1]K षड्जोदीच्यकर [2]K षड्मध्य for षड्जमध्या and C om च at the end [3]C षड्जमध्यम for मध्यमपञ्चम 2 (C 2 K 2) [1]C षार्षभी चैव षाड्जी च for षाड्जी त्वथार्षभी चैव [2]K स्वगंश परितस्युहात for षड्जर्षभग्रहस्वरात [3]C वीराद्भुते च रौद्रे च [4]C निषादाङ्ग परियहात for प्रयोज्या etc 3 (K 3) [1]K निषादांश नैषादी गान्धारी षड्ज कैशिकी [2]C gives in its place only गान्धारोपपत्त्या च करुण षड्ज कैशिकी (3a) 4 (C 3b, K 4) [1]K धैवतांशे [2]C om this hem 5 (C 4, K 5a) [1]K जातिगाने [2]CK प्रयत्नत [3]K om this hem [4]C योज्या प्रयोक्तृभि 6 (C 5, K 5b, 6a) [1]C मध्यमग्रामसमाश्रया 7 (C 6 K 6b, 7a) [1]C °गान्धार्यो, K °गान्धाया [2]CK कार्या [3]C जातिगाने प्रयोक्तृभि for निषादेऽंशे etc 8 (C 7a, 8a, K 7b-8a) [1]C मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा

मध्यमपञ्चमबाहुल्यात् [1]कार्या शृङ्गारहास्ययोः ।
कर्मारवी तथा चान्ध्री [2]गान्धारोदीच्यवा तथा ॥ ९ ॥
[1]वीरे रौद्रेऽद्भुते कार्या षड्जर्षभांशयोजिता ।
कैशिकी धैवतांशा स्याद् बीभत्से सभयानके ॥ १० ॥
एकैव षड्जमध्या ज्ञेया [1]सर्वरससंश्रया जातिः ।
तस्या [2]ह्यंशाः सर्वे [3]स्वरास्तु विहिता प्रयोगविधौ ॥ ११ ॥
यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो [1]जातिसमाश्रयात् ।
[2]तत्प्रयुक्ते रसे गानं कार्यं गेये प्रयोक्तृभिः ॥ १२ ॥
मध्यपञ्चमभूयिष्ठं [1]गानं शृङ्गारहास्ययोः ।
षड्जर्षभप्रायकृतं वीररौद्राद्भुतेषु च ॥ १३ ॥
[1]गान्धारसप्तमप्रायं करुणे गानमिष्यते ।
तथा धैवतभूयिष्ठं बीभत्से सभयानके ॥ १४ ॥
सर्वेष्वंशेषु [1] [स्वराः] नियमोक्तविधानेन सम्प्रयोक्तव्याः ।
काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु बलवन्तः ॥ १५ ॥
एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो [1]रससंश्रयाः ।
([2]वाद्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चैव निबोधत ॥ १६ ॥
हास्य शृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।
षड्जर्षभौ च कर्तव्यौ वीररौद्राद्भुतेष्वथ ॥ १६क ॥
गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ।
धैवतश्च प्रयोक्तव्यो बीभत्से सभयानके ॥ १६ख ॥)

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालंकारलक्षणम् ।
आरोही चावरोही च स्थायिसञ्चारिणौ तथा ॥ १७ ॥

9 (C 7a, 9a, K 8b 9a) [1]K कार्यौ C कार्ये　[2]C निषादांशोपचिता for गान्धारोदीच्यवा तथा　10 (C 8b, 10, K 9b 10a) [1]C for this couplet षड्जर्षभांशनिषण्णा कर्तव्या वीररौद्रयोः ॥ ८ ॥　कैशिकी धैवतांशा स्यात् तथा गान्धारपञ्चमी । प्रयोक्तव्या बुधैः सम्यक् बीभत्से सभयानके ॥ १० ॥　11 (C 11, K 10bc) [1]C रसार्थश्रया　[2]K स्वांशा　[3]K स्वरास्तु विज्ञेया　12 (C 12, K 11) [1]K जातिसमाश्रय　[2]K तत्प्रयुक्ते　13 (C 13, K 12) [1]C हास्यशृङ्गारयोर्भवेत् for गानं etc　14 (C 14, K 13) [1]K गान्धारसप्तमप्राय　15 (C 15, K 15) [1]CK स्वराः　16 (C 16, K 16a) [1]C रस for भावा　[2] Should there be पाठ्य for वाद्य ? cf XIX 39ff　16 ka kha occur only in C (16b 18).　17 (C 19; K 16b 17a)

वर्णाश्चत्वार एवैते अलंकारास्तदाश्रया ।
आरोहन्ति स्वरा यत्र [1]आरोहीति स भण्यते ॥ १८ ॥
यत्र [1]चैवावरोहन्ति सोऽवरोहीति [2]सञ्ज्ञित ।
स्थिरा स्वरा समा यत्र [3]स्थायी वर्ण स उच्यते ।
सञ्चरन्ति स्वरा यत्र स सञ्चारीति [6]सञ्ज्ञित ॥ १९ ॥
[1]शारीरस्वरसम्भूता-[2]स्त्रिस्थानगुणगोचरा ।
चत्वारो लक्षणोपेता वर्णा ह्येते प्रकीर्तिता ॥ २० ॥
[1]एव लक्षणसयुक्त यदा वर्णो तु कर्षति ।
तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्विज्ञेया रससम्भवा ॥ २१ ॥
एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो [1]गानयोगत- ।
[2]एताम् समाश्रितान् सम्यगलकारान्निबोधत ॥ २२ ॥

[1]प्रसन्नादि प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
प्रसन्नमध्यश्च [2][समो विन्दुर्घेणुस्तथै]व च ॥ २३ ॥
[1]सन्निवृत्तप्रवृत्तश्च कम्पित कुहरस्तथा ।
-रेचितारयस्तथा चैव प्रेङ्खोलितक एव च ॥ २४ ॥
मन्द्रतारप्रसन्नश्च तारमन्द्रप्रसन्नत ।
[1]प्रस्तारश्च प्रसादश्च तथोद्वाहित एव च ॥ २५ ॥
[1]अवलोकित [क्रमश्च] निष्कूजितक एव च ।
उद्गीता ह्रादमानश्च रञ्जितश्च तथा पर ॥ २६ ॥
आवर्तकाख्यो विज्ञेय परिवर्तक एव च ।
उदुघट्टितस्तथाक्षिप्त सम्प्रदानं [1]तथा पर ॥ २७ ॥

18 (C 20 K 17b 18a) [1]K आरोही स तु सञ्ज्ञित 19 (C 21, K 18b 19) [1]K चैवावरोही च [2]K सञ्ज्ञित for भण्यते [3]C स्थिरस्वरा [4]C स्थायिवर्ण स सञ्ज्ञित [5]C स्वय for स्वरा [6]K कीर्तित for सञ्ज्ञित 20 (C 22, K 20) [1]C शरीरस्वर[0] [2]K [0]तस्त्रिस्थान[0] [3]K सत for ह्येते 21 (C 23 K 21) [1]एव पद (Ag) 22 (C 24, K 22) [1]K गीतयोजका for गानयोगत [2]K एतानेवाश्रुतो भूय ह्यल[0] for समाश्रितान् सम्यगल[0] 23 (C 25) [1]K om 25 30 [2]C समोऽन्यस्थिर एव च See also C 31b 24 (C 26) [1]C स्वाभिहति प्रवृत्तिश्च [2]C रोचितश्चवस्था, [3] See 23 note 1 25 (C 27) [1]C प्रसारश्च [2] See 23 note 1 26 (C 28) [1]C ह्यवलोकितस्ततश्चैव [2] See 23 note 1 27 (C 29) [1]C तदा for तथा

हसिताख्योऽथ हुंकार: सन्धिप्रच्छादनस्तथा ।
[1]विधूताख्यस्तथा [ज्ञेयो] गात्रवर्णस्तथैव च ॥ २८ ॥
प्रसन्नादि: प्रसन्नान्त: प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
[1]प्रसन्नमध्यश्च तथा [2]समो रेचित एव च ॥ २९ ॥
प्रस्तारश्च प्रसादश्च स्थायिवर्णसमाश्रय: ।

अथ [1]संचारिजान् भूय: कीर्त्यमानान् निबोधत ॥ ३० ॥
[1]मन्द्रतारप्रसन्नादिर्विन्दु: प्रेङ्खोलितस्तथा ।
[2]सन्निवृत्तप्रवृत्तश्च रेचित: कम्पित: सम: ॥ ३१ ॥
[1]कुहरश्चैव वेणुश्च [2]रञ्जितो ह्यवलोकित: ।
[3]आवर्तकपरिवर्तौ [4]ज्ञेया: सञ्चारिणस्तथा ॥ ३२ ॥
[1]निष्कूजित: सहुकार: [2]हसित: [3]विन्दुरेचितम् ।
प्रेङ्खोलितं तथाक्षिप्तं [4]विधूनोद्घट्टितं तथा ॥ ३३ ॥
[1]ह्रादमान: सम्प्रदान: [2]सन्धिप्रच्छादन: तथा ।
प्रसन्नादि: प्रसन्नान्त इति चारोहिण: स्मृता: ॥ ३४ ॥
[1]विधूनो [2]गात्रवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ।
[3]उद्गीतश्च तथा वेणुरित्येते ह्यवरोहिण: ॥ ३५ ॥
सप्तरूपगता ज्ञेया ह्यलंकारास्त्विमे बुधै: ।
नैष्यन्ते हि ध्रुवास्वेते जातिवर्णप्रकर्षणात् ॥ ३६ ॥
विन्दुर्वापि हि वेणुर्वा ये चान्येऽपि प्रकीर्तिता: ।
ते ध्रुवाणां [1]प्रयोगेषु न कार्या [2]स्वप्रमाणत: ॥ ३७ ॥

28 (C 30) [1]C विधूताख्यस्तथा. [2] See 25 note 1 29 (C 31, K 23) [1]C तथा प्रसन्न एवं च for प्रसन्नमध्य तथा [2]C समोऽवरोहित एव, K समरेचित, Ag समरेचित 30 (C 32, K 24) [1]K प्रस्तारश्च [2]K संचारितान् 31 (C 33, K 25) [1]C मन्द्रतार प्रसन्न K, मन्द्र तथा प्रसन्नादि [2]C तारमन्द्रप्रसन्न कम्पितमपरञ्च for the accepted reading from Ag p 532 32 (C 34, K 26) [1]C कुहर° for कुहर [2]K रचिता [3]CK पराव्रतौ, [4]K ज्ञेया 33 (C 35, K 27) [1]C निष्कूजित सहकार K निष्कर्षौ [illegible] [2]K हसितौ [3]K °रेव च for °रेचितम् [4]K विधूनौ चाप्युद्घट्टितौ for विधूनोद्घट्टितं तथा (MC. विधूनोद्घट्टित) 34 (C 36, K 28) [1]K ह्लादमान for ह्रादमान. [2]C सन्धि प्रच्छादन, [3]K प्रसन्नादि 35 (C 37, K 29) [1]CM विधूनो K विधूत. [2]K गात्रवर्ण° for गात्रवर्ण° [3]K उद्वाहित तथा वेणु विन्दुश्च for उद्गीतश्च etc. 36 (C 38, K 30) [1]K नैतेऽत्र ध्रुवास्विष्टा यतिवर्णप्रकर्षणे 37 (C 39, K 31a) [1]K om this hem [2]K यदि वेणुर्वापि प्रयोगेषु प्रमाण

यस्माद्वर्णानुरूपा [1]हि ध्रुवा [2]काव्यार्थदर्शिका ।
वर्णाना तु [3]पुन कार्यं कुशलैः [4]पदसश्रयम् ॥ ३८ ॥
[1]ये तु प्रयोगं गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।
प्रसन्नादि प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्यन्त एव च ॥ ३९ ॥
[1]तथा प्रसन्नमध्यश्च [2]विन्दु [3]कम्पितरेचितौ ।
[4]तारश्च तारमन्द्रश्च तथा तारतर पुन [4] ॥ ४० ॥
[1]प्रेङ्खोलितस्तथा मन्द्रो मन्द्रतार समस्तथा ।
स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाग एव च ॥ ४१ ॥
[1]अवलोकस्तथा वेणुरित्येते सर्ववर्णगा ।
स्थायिवर्णादृते त्वन्ये सर्ववर्णा प्रयोगिन ॥ ४२ ॥

[1]अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालंकारलक्षणम् ।
क्रमशो [2]दीप्यते यस्तु प्रसन्नादि स कथ्यते ॥ ४३ ॥
व्यस्ततोच्चारित एवैष [1]प्रसन्नान्तोऽभिधीयते ।
आद्यन्तयो [2]प्रसदनात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥ ४४ ॥
प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नत्वादुदाहृत ।
सर्वसाम्यात् समो ज्ञेयो [1]स्थितस्त्वेकस्वरेऽपि य [2] ॥ ४५ ॥
बिन्दुरेककलस्तार [1]स्पृष्ट्वा च पुनरागतम् ।
[2]स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च मन्द्र गत्वा समागत ॥ ४६ ॥

38 (C 40, K 31b 32a) [1]K °दि for हि [2]C कायार्थदर्शिका, for काव्यार्थ° [3]K मुने [4]C तु पदस (N भ वा)श्रयम 39 (C 41, K 32b 33a) [1]K यत्र प्रयोगे गच्छन्ति 40 (C 42, K. 33b) [2]K puts तथा after प्रसन्नमध्यश्च [3]C °रेचिता [4]K om. this hem 41 (C 43, K 34) [1]C °स्तथातारमन्द्रतार 42 (C 44 K 35) [1]K ऊर्मिखीषावलोकश्चेत्पित्ये के सर्ववर्णगा । स्थायिवर्णा इवैतेषा सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम ॥ 43 (C 45, K 36a) [1]K om this hem [2]K दीप्तितो य स्यात 44 (C 46 K 36b 37a) [1]K प्रसन्नान्तो विधीयते [2]C प्रशमनात K प्रसन्न(द)नात् 45 (C 47, K 37b 38a) [1]C स्थिरत्वे कस्वरोऽपि [2]K reads after it the following श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्तां मृदुमध्यायता स्मृता । आयतत्वं तु चैतेषां च मृदुत्वं तु विपर्ययम् । स्वरे मध्यमत्वं च श्रुतीनामेव निर्णय । दीप्तायते करुणाना मृदुमध्यमयोस्तथा । 46 (C 48, K 40b) [1]K कम्पितश्च कलाद्वयम् for स्पृष्ट्वा च पुनरागतम [2]K om this hem

¹आक्रीडितलयो यश्च स वेणुः परिकीर्तितः ।
कण्ठेनिरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥ ४७ ॥
¹त्रिकलाकम्पनात् तद्वद्रेचिताख्यः शिरोगतः ।
उरोगतः कम्पितः स्यात् कम्पनात्तु कलात्रयम् ॥ ४८ ॥
¹गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित ²उच्यते ।
³यस्तु कण्ठे स्वरोऽथ स्यात् स तु तारः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि ¹तारतरः स्मृतः ।
क्रमागतस्तु यस्तारः ²चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ॥ ५० ॥
¹तारमन्द्रप्रसन्नश्च ज्ञेयो ²मन्द्रगतिश्च सः ।
लङ्घयित्वाऽपरान् मन्द्रान् ³क्रमात् तारगतिं गतः ॥ ५१ ॥
¹मन्द्रतारप्रसन्नश्च ²विज्ञेयो ह्यवरोहणात् ।
³एकस्वराधिरूढः क्रमशः प्रस्वारसञ्ज्ञितो ज्ञेयः ॥ ५२ ॥
¹प्रस्वारस्तु निवृत्तः शनैः प्रसन्नः प्रसादः स्यात् ।
²अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ सञ्चारात् ॥ ५३ ॥
समनन्तरौ द्वावपि चरत्युद्वाहितो द्विकल एव ॥
आरोहत्येककलां पुनरेककला प्रमादयति ॥ ५४ ॥
उद्वाहित एव स्यादवलोकितसंज्ञको द्विरभ्यस्तः ।
एकं द्वौ त्रीन् गच्छन् स्वरान् क्रमेण क्रमो ज्ञेयः ॥ ५५ ॥
एकान्तरमारुह्य ¹प्रत्येकैकान्तरः स्वरो यस्तु ।
निष्कूजितसञ्ज्ञोऽसौ ज्ञेयो सूरिभिरलङ्कारः ॥ ५६ ॥
¹आद्यावारोही स्यात् प्रस्वारोऽन्तेऽवरोही तु ।
यत्र क्रमात् कलासु वदन्त्यलङ्कारमुद्दीतम् ॥ ५७ ॥

47 (C 49 K 40a) ¹K om this hem 48 (C 50 K 40b) ¹K रेचित शिरसि ज्ञेयं कम्पितस्तु कलात्रयम् 49 (C 51, K 41) ¹C गतागतप्रवृत्तो, ²K स्मृतो ³C यस्तु (K यश्च) कण्ठे स्वरोऽथस्तात् 50 (C 52, K 42) ¹K मन्द्रप्रयात for तारतर स्मृत ²KC षष्ठ पञ्चम 51 (C 53 ab K 43) ¹C तारमन्द्र प्रसन्नस्तु, K °मन्द्रप्रसन्नेषु, ²K मन्द्रगतस्य ³K परान् 52 (C 54c 54a K 44a) ¹C मन्द्रतार प्रसन्नस्तु, K मन्द्रतार प्रसन्नस्तु ²C विज्ञेयो ह्यारोहणाद् बुधै ³K om this hem 53 (C 54b K 44b-45a) ¹K प्रस्वारान् स्वरो यत्र प्रसाद स तु कथित ²C om this hem 54 (C 55) ¹K om this couplet 55 (C 56) 56 (C 57) ¹C एकैकान्तर ²C चनिष्कूजित, Bd. (151) ³ज्ञेय सूरिभिर बलकार C ज्ञेयो,लंकार उद्दीत 57 (C 70) ¹See Bd 161

[1]क्रमयोगेनानेन तु सम्चार्यैकान्तरस्वरो द्विकलम् ।
द्वावर॰ परपर एव ह्यारोही ह्यद्मान स्यात् ॥ ५८ ॥
[1]अथ रञ्जितस्तु समन्तरस्वरे द्वे कले पुन स्थित्वा ।
अर्धकलामारोही पुनरेव तथावरोही स्यात् ॥ ५९ ॥
[1]आवर्तकश्चतुर्षु स्वरेषु समन्तरेषु [2]सम्भवति ।
आरोहणावरोहणविधिना चैकान्तरेष्वपि ॥ ६० ॥
[1]ज्ञेयो [2]निरन्तरकृतस्त्वष्टकल [3]सान्तरस्तथा कार्य ।
[4]तज्ज्ञै कलाश्चतस्र स्त्वावृत्त्यावर्तको भवति ॥ ६१ ॥
[1]अधिरुह्य च स्वरास्त्रीन् स्वरान्तर लङ्घयति च तद्वृत्तौ ।
पुनरपि परावृत्या स स्यात् परिवर्तकोऽष्टकल. ॥ ६२ ॥
[1]यस्य स्वरावतीतौ [2]तथा परं ह्यन्तरस्वरो भवति ।
[3][अष्टादशकलश्चैव] स भवेदुद्घट्टितो नित्यम् ॥ ६३ ॥
[1]आक्षिप्तकस्त्रिस्वरज कर्तव्य षड्विध कलामात्रक ।
एककलस्त्वधर स्याद्विज्ञेय षट्कलस्तु पर ॥ ६४ ॥
[1]आक्षिप्तकश्चतुर्भि [2]स्वरै[स्त्रिस्वरै] कलान्तरोपेतै ।
एकान्तरस्वरक्रम इह गदित सम्प्रदानस्तु ॥ ६५ ॥
[1]द्विरपि [2]द्विकल गदित [3]हसितमिवोच्चारित तथा हसितम् ।
समनन्तरस्वरकृत [4]चाक्षिप्तकमिव युधैर्ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥
[1]समनन्तरस्वरेषु च हसितवद् द्वयप(च)रश्चतुष्परो यापि ।
आरोहत्येककला हुकाराख्य स विज्ञेय ॥ ६७ ॥
[1]स्थानान्तरमारुह्य प्रत्येति ततश्चतुष्कल क्रमश ।
नोर्ध्वपरिक्षेप स्यात् सन्धिप्रच्छादन नाम ॥ ६८ ॥
[1]आदौ पदमुत्पाद्य तु यत्र स्याद् द्विस्वरे लघुनि वर्णे ।
समनन्तरमारोहत्येककल तद् विधूनं तु ॥ ६९ ॥

58 (C 58) [1]See Bd 152 59 (C 59) [1]See Bd 153 60 (C 60) [1]See Bd 154 [2]C सञ्चरति [3]Bd 154 चैकान्तरेष्वपि वा C ॰कोऽध्येन्तरेष्वपि च M ॰कोऽध्यन्तरे॰ 61 (C 61) [1] See Bd 155 [2]Bd निरन्तरकृर्ध्व ष्टकल [3]Bd सान्तरस्वश्च [4]Bd प्राज्ञै [5]Bd ॰स्र स्वहृत्यावतलौ 62 (C 63) [1]See Bd 156 63 (C 63) [1]See Bd 157 [2]C यथा, M Bd तथा [3]C एककलश्चैव तथा 64 (C 64) [1]See Bd 158 65 (C 65) [1]See Bd 159 [2]C स्वरैस्तु काले 66 (C 66) [1]See Bd 160 [2]C विकल [3]C हिसितमिव चारित तथा हसितम [4]C N (C तत्) समज्ञै राक्षिप्तमितीव. 67 (C 67) [1]See Bd 161 68 (C 68) [1]See Bd 162 69 (C 69) [1]See Bd 163

[1]हुकारवदारोहेदनन्तरं तु स्वरं कलान्तरयोः ।
द्वौ द्वौ प्रकम्प्यमानौ स्वरौ ततश्च प्रसन्नौ द्वौ ॥ ७० ॥
[1]एषोऽलंकारविधौ विज्ञेयो गात्रवर्ण इत्येव ।
[2]एकारौकारस्तथा दीर्घाक्षरमन्यदपि योज्यम् ॥ ७१ ॥
[1]गीतालंकरणानां करणविधिरयं यथावदुपदिष्टः ।
एभिरलंकर्तव्या गीतिर्वर्णाविरोधेन ॥ ७२ ॥
[1]स्थाने चालंकारं कुर्यात् न ह्युरसि काञ्चिकां बध्येत् ।
अतिबहवोऽलंकारा [2]वर्णविहीना न योक्तव्याः ॥ ७३ ॥
एवमेते त्वलंकारा विज्ञेया वर्णसंश्रयाः ।
अथातः संप्रवक्ष्यामि छन्दोऽक्षरसमन्वितान् ॥ ७४ ॥
शशिना विरहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।
[1]अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलंकारहीना स्यात् ॥ ७५ ॥
अलंकारास्त्रयस्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतिनामपि लक्षणम् ॥ ७६ ॥
प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया [1]त्वर्धमागधी ।
सम्भाविता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ ७७ ॥
[1]भिन्नवृत्तिप्रगीता या सा गीतिर्मागधी मता ।
[2]अर्धकालनिवृत्ता च विज्ञेया [3]त्वर्धमागधी ॥ ७८ ॥
सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।
लघ्वक्षरकृता [1]या तु पृथुला [2]संप्रकीर्तिता ॥ ७९ ॥
एतास्तु गीतयो ज्ञेया [1]ध्रुवायोगं विनैव हि ।
[2]गान्धर्वं एव योज्यास्तु नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ॥ ८० ॥

70 (C 71) [1]See Bd 165   71 (C 72) [1]See Bd 166   [2]Bd चाकारौकार तथा   72 (C 73) [1]See Bd 167   73 (C 74) [1]See Bd 168   [2]C हीनास्तु योक्तव्या Bd °हीना N न योक्तव्या   74 (K 46b 47a)   75 (B 75, K 47bc) [1]K वसनस्थन च नारीगीतिरलंकार °   76 (C 76) [1]K om 76   77 (C 77, K 48) [1]C चार्धमागधी   78 (C 78 K 49) [1]K विच्छिन्नवृत्ता या सा प्रोक्ता मागधी बुधैः । [2]K चतुर्भिर्नियता च   [3]K अर्धमागधी   79 (C 79, K 50) [1]C विना for या तु   [2]K सा प्रकीर्तिता   80 (C 80 81a K 51a) [1]K प्रयोग   [2]K om this hem

[1]गीतयो गदिता सम्यग् धातूंश्चैव निबोधत ।
[2]अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धातुवाद्यस्य लक्षणम् ॥ ८१ ॥
विस्तार [1]करणञ्चैव आविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
चत्वारो धातवो ज्ञेया [2]वादित्रकरणाश्रया ॥ ८२ ॥
[1]संघातजश्च समवायजश्च [2]विस्तारजोऽनुबन्धकृत ।
ज्ञेयश्चतु प्रकारो धातुर्विस्तारसंज्ञस्तु ॥ ८३ ॥
[1]विधिर्यस्तु स्मृत तस्य पूर्वं विस्तार एव च ।
संघातसमवायौ तु विज्ञेयौ तौ द्विकत्रिकौ ॥ ८४ ॥
पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविध स्मृत ।
करणाना विशेषेण [1]विज्ञेया वै पृथक् पृथक् ॥ ८५ ॥
[1]अधश्चोर्ध्वश्च विज्ञेयावधरोत्तरजौ स्मृतौ ।
संघातजविधिस्त्वेष विज्ञेयो वाद्ययोर्कृभि ॥ ८६ ॥
[1]द्वावुत्तरौ द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
[3]ज्ञेयस्तथोत्तरादि पुनरप्यधरावसानश्च ॥ ८७ ॥
समवायजस्तथा स्यात्त्रिरुत्तरस्त्रिरधरश्च विज्ञेय ।
[1]ह्यधरोत्तरावसानो द्विरुत्तरस्त्वाधरान्तस्तु ॥ ८८ ॥
[1]प्रागुत्तरो द्विरधरो द्विरुत्तरावसानश्च ।
[2]मध्योत्तरो द्विरधरो द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ॥ ८९ ॥
अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याससमासास्त्वनियत एव सदा ।
एवं चतुर्दशविधो[1] नित्य विस्तारधातु स्यात् ॥ ९० ॥

[1]रिभितोच्चयनीरदितो ह्रादस्तथानुबन्धश्चैव क्रमात् ।
[2]पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातु ॥ ९१ ॥

81 (C 81a K 51b) [1]C om this hem [2]K om this hem 82 (C 81bc, K 52) [1]K करणश्च स्याद् [2]K वाद्यन्तकरणाश्रया 83 (C 82 K 53) [1]K संघातजोऽथ [2]C °नुबन्धश्च for °नुबन्धकृत 84 (C 83, K 54) [1]K विधयस्तु धृतास्तस्य C एव तु [3]C om तौ 85 (C 84, K 55) [1] K विज्ञेया वै [2]C विधिर्येव 86 (C 85, K 56) [1]K अधश्चोर्ध्वं च, [2]K वदन प्रति for वाद्ययोर्कृभि 87 (C 86 K 57) [1]K द्वावुत्तरौ [2]K द्विरधरस्त्वधरादि स्त्वाप्तवसानश्च [3]K ज्ञेय प्रयोत्तरादि 88 (C 87 K 58) [1]K द्विरधोत्तराधरान्तौ, [2]C द्विरुत्तर स्त्वाधरान्तस्तु K द्विरधरद्योत्तरविरामश्च 89 (C 88 K 59) [1]K द्विरधोत्तरावसानोऽधरादिरुत्तर मुखो द्विरधरश्च [2]C उत्तरमध्यश्च तथा मध्ये त्वधर पुनर्ज्ञेय 90 (K 60) [1]K °विधौ 91 (C 96, K 61) [1]K रिभितोच्चनीचरदितह्रादोऽथवतथानुबन्ध एव स्यात C रुभिताह्लादश्च तथानुबन्धमसश्च करणधातु [2]K एव विधोऽपि for पञ्चविधो

¹त्रिकपञ्चकसप्तकनवकधातुयुक्तो यथाक्रमं विहित ।
सर्वैरनुबन्धकृतैर् गुर्वन्त स्यात् करणधातुः ॥ ९२ ॥

¹क्षेपप्लुतातिपातोऽतिकीर्णानुबन्धसंज्ञिताश्चेति ।
आविद्धो विज्ञेयो ²धातुर्वै पञ्चविध एव ॥ ९३ ॥
द्वित्रिचतुष्कैर्नवकैः प्रहारैः क्रमश ¹कृतैः ²शनैः
आविद्धधातुर्विज्ञेयस्त्वनुबन्धविभूषित ³ ॥ ९४ ॥

¹व्यञ्जनधातुर्ज्ञेय ²करतलनिष्कोटितं तथोन्मृष्टम् ।
³रेफावमृष्टपुष्पानुस्वनितं ⁴बिन्दुरनुबन्ध ॥ ९५ ॥
अङ्गुष्ठाभ्यां ¹समं तन्त्र्या स्पर्शनं ²यत् कलं तु तत् ।
वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाऽतिस्तलम्³ ॥ ९६ ॥
सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितमिहोच्यते¹ ।
²सव्यप्रदेशिनीघातमुन्मृष्टमिति संज्ञितम् ॥ ९७ ॥
सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपाद्¹ रेफ ²इत्यभिधीयते ।
कनिष्ठकाङ्गुष्ठकाभ्यां तु ³दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥ ९८ ॥
तन्त्रीषु त्रिप्रहारं ¹चाप्यवमृष्टमिति स्मृतम् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमित्यभिधीयते ॥ ९९ ॥
तलस्थानेऽ¹धरन्यासस्त्वनुस्वनितमुच्यते ।
²गुर्वक्षरैरेकतन्त्र्या तु बिन्दुरित्यभिसंज्ञित ॥ १०० ॥
¹व्याससमासादेषामनुबन्ध सार्वधातुको ज्ञेय ।
इति दशविधो प्रयोज्यो वीणायां ²व्यञ्जनो धातु ॥ १०१ ॥

92 (C 97 K 62) ¹C त्रिकपञ्चकसप्तकनवकैर्धातुयुक्तो यथाक्रमं विहित , K त्रिकपञ्चकसप्तनवकैर्यथाक्रमं स गुणो भवेद्धातु 93 (C 98 , K 63) ¹K क्षेप प्लुता • • • निपातोऽतिकीर्ण अनुबन्धश्च ²C धातुर्वाद्यप्रयोगे तु 94 (C 99 , K 64) ¹K om कृतैः ²C om शनैः ³K धातुरनुबन्धविभूषित 95 (C 89 , K 65) ¹K व्यञ्जनधातो पुष ²C °निष्कोटितावघातम्,दम् K °निष्कोटितं तमोऽघृष्टम् ³K रेफानुबन्धमवलोकमनुस्वनितं C °स्वानुस्वनित ⁴K बिन्दुरनुबन्ध 96 (C 90 K 66b-67a) ¹C तु तन्त्र्योर्वा for समं तन्त्र्या (K सम तन्त्र्या) ²K य ³K °कर्म for °स्तलम् 97 (C 91 , K 67b 68a) ¹K °मिहेष्यते ²K प्रहार(वामतर्जन्याघृष्टमिति संज्ञितम् 98 (C 92 K 68b-70a) ¹K °समादेशे ²K इत्यभिसंज्ञित ³K दक्षिणा × × मधोमुखम् 99 (C 93 K 70b 66a) ¹C चाप्यवमृष्टमिति स्मृतम् K चाप्यवमृष्ट प्रकीर्तितम् 100 (C 94 K 69) ¹C °धरन्यासस्तदनुस्वनितम् K °दनन्तोऽयानुस्वनितम् ²K गुरुस्वरकृता तन्त्री 101 (C 95 K 71) ¹K व्याससमासा द्वितीयानुबन्ध एव° ²K व्यञ्जनो

इत्येते धातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ।
तिसृणामपि वृत्तीनां [1]यासु वाद्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १०२ ॥

[2]तिस्रो गतिवृत्तयः प्राधान्येन ग्राह्याः चित्रावृत्तिर्दक्षिणाश्चेति । तासां वाद्यताललयगीतियतिमार्गप्राधान्यानि यथास्वं व्यञ्जनानि भवन्ति । तत्र चित्रायां संक्षिप्तवाद्यं [मागधी गीतिर् एककल-] [3]स्तालो द्रुतो लयः समा यतिः अनागतग्रहाणां प्राधान्यम् । तथा वृत्तौ [सम्भाविता] [4]गीतिः × वादित्रं द्विकलस्तालो मध्यो लयः स्रोतोगता यतिः समग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां [पृथुला] [5]गीतिश्चतुष्कलस्तालो विलम्बितो लयो गोपुच्छा यतिर् [6]अतीतग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।

तिस्रस्तु वृत्तयश्चित्रादक्षिणावृत्तिसंज्ञिताः ।
वाद्यगीतोभयगुणा निर्दिष्टास्ता यथाक्रमम् ॥ १०३ ॥
सर्वासामेव वृत्तीनां ललिताद्यास्तु जातयः ।
धातुभिः सह [1]संयुक्ता भवन्ति गुणवत्तराः ॥ १०४ ॥
एतेषां धातूनां समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
[1]स्यादुदात्तललितरिभितघनसंज्ञा[श्च तु] चतस्रश्च ॥ १०५ ॥
तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया बहुविषयताढ्या ।
ललिता व्यञ्जनहेतोर्ललितत्वादेव संप्रोक्ता ॥ १०६ ॥
आविद्धधातुविषया [1]रिभितायातसञ्चयाद् निर्दिष्टा ।
करणविषया घनसंज्ञा गुरुलघुसञ्चयात्तस्य ॥ १०७ ॥
त्रिविधं [1]वैणकवाद्यं कर्तव्यं गीतसंश्रयं तज्ज्ञैः ।
[2]तत्त्वं तथानुगतमोघश्चानेककरणसंयुक्तम् ॥ १०८ ॥
लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं [1]भवेत्तत्त्वम् ।
गीतं च यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ १०९ ॥

102 (C 100 K 72) [1]K यस्तु [2]K om this prose passage and gives 103 in its stead See Bd p 151 [3]C तालद्रुतलय समा यति [4]C गीतिवादित्रद्विकल तालमध्यलयस्रोतोगता यति [5]C गीतिचतुष्कलतालविलम्बितलय गोपुच्छा यति [6]C अतीतमार्गग्रहमार्गानाम 103 (K 73) 104 (C 101, K 74) [1]K सभक्ता for संयुता 105 (K 75) [1]K स्यात्स्यादुदात्त॰ [1]106 (K 76) 107 (K 77) [1]K रिभितघोतसचयाद् 108 (C 102, K 78) [1]C वैणव K गीते कार्यं वाद्य वीणासमुद्भव [2]K वस्त्वनुगतमोघश्चानेक॰करणसमायुक्ता. 109 (C 103, K 79) [1]K च य तत्त्वम् [2]K यदनुगच्छत्यनुगतमिति तज्ज्ञैर्वनवाद्यम्

आविद्धकरणबहुलं [1]उपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं [2]ओघं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ ११० ॥
स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।
द्रुते चौघं प्रयुञ्जीयादेष वाद्यगतो विधिः ॥ १११ ॥
तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ।
ओघस्तृतीये कर्तव्यो लयतालविचक्षणैः[1] ॥ ११२ ॥
[1]एवं तज्ज्ञैर्ज्ञेया वीणावाद्ये तु धातवः प्रोक्ताः ।
वक्ष्येऽधुना विपञ्चीवाद्यविधाने तु करणार्थम् ॥ ११३ ॥
[1]रूपकृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेष ओघश्च ।
षष्ठी [2]प्रतिशुष्का ह्येवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ ११४ ॥
[1]वीणावाद्ये द्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्रूपम् ।
[2]रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ ११५ ॥
युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृतः स्यात् ।
[1]वीणावाद्यविरामेऽविरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ॥ ११६ ॥
[1]आविद्धकरणयुक्तो ह्युपर्युपरिपाणिकस्त्वोघः[2] ।
[3]प्रतिशुष्का विज्ञेया वाद्ये स चैकतन्त्रिकृता ॥ ११७ ॥
कार्यं [1]भुवा प्रयोगे प्रायेण हि कोणवादनं तज्ज्ञैः ।
[2]द्वाभ्यामपि वीणाभ्यां गाने वा वादने चापि ॥ ११८ ॥
स्याद्वा पादे वा स्यात् तन्त्रिषु विभावयेत् समं गानम् ।
[illegible]र्तुल्यकरणं वाद्यं कार्यं विपञ्च्यास्तु ॥ ११९ ॥
सप्ततन्त्री [1]भवेच्चित्रा विपञ्ची नवतन्त्रिका ।
[2]विपञ्ची कोणवाद्या स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवादना ॥ १२० ॥

110 (C 104, K 80) [1]K उपर्युपरिपाणिक [2]K वाद्य ओघं विज्ञातव्यम् 111 (C 105) 112 (C 106) [1]C [illegible] 113 (C 107 K 118) [1]K एवमिदम् [illegible] वीणावाद्येरिदम् । विपञ्चीवाद्यप्रकाराणि करणानि निबोधत 114 (C 108, K 119) [1]C रूपकृतं [2]K [illegible] विज्ञेयं 115 (C 109, K 120) [1]KC वीणावाद्य° [2]C रूपं रूप for रूप, K रूपमेवानुगतप्रतिभागमित्युच्यते वाद्यम् 116 (C 110 K 121a, 122a) [1]K °[illegible] [2]K °विरामेऽथ विरतकरणं तु 117 (C 111, K 122b) [1]K °करणयोगाद् [2]K °पाणिकौघः [3]K om this hem 118 (C 112, K 123a) [1]K [illegible] [2]K om this hem 119 (C 113) 120 (C 114, K 124) [1]K भवेच्चित्रा विपञ्चीभवति तथा [2]K [illegible]

¹एव वेद्या तज्ज्ञैर्नानाकरणाश्रया विपञ्ची तु ।
अत ऊर्ध्वं व्यारव्यास्ये लक्षणयुक्त बहिर्गीतम् ॥ १२१ ॥
¹आश्रावणा तथारम्भो वक्तृपाणिस्तथैव च ।
²संघोटना तथा कार्या पुनश्च परिघट्टना ॥ १२२ ॥
¹मार्गासारितमन्यत् स्याल्लीलाकृतमथापि वा ।
आसारितानि च तथा ²त्रिप्रकारकृतानि तु ॥ १२३ ॥
एतानि च बहिर्गीतान्यादौ योज्यानि योक्तृभिः ।
¹सतालानि ह्यतालानि चित्रवृत्तिगतानि तु ॥ १२४ ॥
प्रयोजनं ¹हि पूर्वोक्त पूर्वरङ्गविधौ मया ।
²तेषां चैव तु वक्ष्यामि लक्षण सनिदर्शनम् ॥ १२५ ॥

तत्राश्रावणा नाम—

विस्तारधातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः ।
¹द्विश्चापि सन्निवृत्तैः ²करणोपचयै क्रमेण स्यात् ॥ १२६ ॥
¹गुरूणि त्वाद्यान्येकादशकचतुर्दशक सपञ्चदशकम् ।
सचतुर्वि शकमेव द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥ १२७ ॥
लघुगुरूणि च ¹ततः षट् तथाष्टम गुरु भवेत्तथैव च पुनः ।
षट् च लघूनि तथान्त्य गुरु²[त्रि]स्यादाश्रावणाया तु ॥ १२८ ॥
त्रि शम्योपरिपाणौ ¹तालोऽपि ह्येष निर्दिष्ट ।
समपाणौ द्वे ²शम्ये [च] तालावप्येवमेव स्यात् ॥ १२९ ॥
¹भूयः शम्या तालावनुगुणादुत्तरस्तथा द्विकलश्च ।
²चञ्चत्पुटस्तथा स्यादेव ह्याश्रावणाताल ॥ १३० ॥

121 (C 115, K 81) ¹K reads this couplet as एव ज्ञेया वैणववाद्यविधाने तु धातवस्तज्ज्ञै वक्ष्याम्यत परमह निर्गीतविधानसमवायम 122 (C 116, K 82) ¹C आश्रावणा रम्भविधी ²C. परिघट्टना च विज्ञेया तथा सघोटनैव च 123 (C 117, K 83) ¹C °सारितमेव स्यात् ²C त्रिप्रमाणानि वै तथा 124 (C 118, K 84) ¹CK सतालान्यथापतालानि ²K चित्तवृत्तौ C. चित्रवृत्तगतानि 125 (C 119, K 85) ¹K च तज्ज्ञेय ²K एतेषा सप्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम 126 (C 120, K 86) ¹K द्विश्चपि C त्रिश्चापि ²K करणोपचये 127 (C 121, K 87) ¹K गुरूणाद्यदावेकादश च सचतुर्दश सपञ्चदशम् ²K सचतुर्विंशकामथद्विगुणीकृतमेतदेवस्यात् 128 (C 122 K 88) ¹K स्यादष्ट for तत षट् ²KC गाद्याश्रावणाया तु 129 (C 123, K 89) ¹K त्रितालोवनाममेव चैककवान ²K साम्यताली वाम्ये घने पाथ 130 (C 124, K 90) ¹K भूयश्च (with K 89b) तालावचयाणापुत्तरस्तथा चैव for 130a C °तालानुगुणादु°, N °तालानुवाणादु ²K चचत्पुरस्तथा स्यादव

अत्रोदाहरणं—

[3]क्ष' दु' जगति यवलितकजम्बुकस्र'र तितिसल कुचसलया दिद्धि गणपति। पशुपति कम्बुक दिद्दे परभुज ढिगिनिदिशि घादिगि घा दिगिगिनि च पशुपति ति च।

अथारम्भ—

दीर्घाण्यादावष्टौ द्वादश च लघूनि नैधन चैव।
चत्वारि गुरूणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ [1]च दीर्घं च ॥ १३१ ॥
लघुसंज्ञानि [1]चत्वारि [2]द्विगुणीकृतो दीर्घद्वये तदन्ते।
अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥ १३२ ॥

अस्य तु वाद्यं—

कार्यं [1]त्रिपर्वविहितैरुपवहनैरप्यथ समयतोद्दे।
तलरिभितहाद्युतै करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥ १३३ ॥
अपचययुक्तैर्द्विस्त्रिस्तथा निवृत्तैस्तथा द्विरभ्यस्तैः।
[1]आरम्भे वाद्यविधिः कार्यस्त्वेवं प्रयोगज्ञैः ॥ १३४ ॥
[1]तालविकल्पस्त्वादौ शम्येककला कलाद्वये ताला।
[2]द्विकला च पुनः शम्या तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥ १३५ ॥
[1]द्विकलश्च सन्निपातः पुनः [2]पितापुत्रकश्च षट्पूर्वं।
[3]चञ्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालसंयोगस्तु ॥ १३६ ॥

[अत्रोदाहरणम्]

[3]म्र' जं दुट्टु जगति अयल्निक दिगिघा दिजेति निकाल कुच कुशजम्बुकं तिनि घा। आगणपति पशुपति [घा आगणपति पशुपति] घा।

[3]This passage is corrupt and occurs only in K. 131 (C 125, K 91) [1]C om च. 132 (C 126, K 92) [1]K चतुर्थं [2]K [illegible] दीर्घं (घौ;)र्न C [illegible] दीर्घे [illegible] [3]K om this. 133 (C 127, K 93) [1]K °विहितैरवहनैः NC °[illegible](C [illegible] [2]K [illegible], C [illegible]. 134 (C 128, K 94) [1]C [illegible] for [illegible] [2]C [illegible] [3]K [illegible]. 135 (C 129, K 95a) [1]C [illegible] [2]K om this hem except [illegible] (95b). 136 (C 130, K 100b 101) [1]K °[illegible] [2]K [illegible] [3] This passage is corrupt and occurs in K only

अथ चक्रपाणिः—[1]

[1]आविद्धकरणयुक्तो द्रुतश्च स्यादेककः [2]प्रवृत्तो वा ।
[2]अर्धव्यञ्जनधातुर्वापि ऽप्यथ चक्रपाणिस्तु ॥ १३७ ॥
गुरूणि पञ्च ह्रस्वानि षट् [1]गुरूणि चतुर्गुणः ।
गुरुणी द्वे लघुस्त्वेकं चत्वार्यथ गुरूणि च ॥ १३८ ॥
चत्वार्यथ लघूनि स्युस्त्रीणि दीर्घाणि चैव हि ।
लघून्यष्टौ च दीर्घं च चक्रपाणौ [1]विधीयते ॥ १३९ ॥
द्विकले [1]मद्रके यत्तु [2]शम्यातालनिपातनम् ।
तत्सर्वं चक्रपाणौ तु [3]मुखे ह्यष्टकलाः स्मृता ॥ १४० ॥
[1]शम्यातालौ तालशम्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।
तालं शम्या च तालं च सन्निपात तथैव च ॥ १४१ ॥
तस्याधस्तात् पुनः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
[1]चक्रपाणेरय तालो मुखप्रतिमुखाश्रय ॥ १४२ ॥

अत्रोदाहरणम्—

[2]दिग्लि क्ष दूं जंधुकगजपतिया, मतुहादिड्भेये डुघिपि टुनकिटिड्नाडु'घट्ट-घट्टकिटिमरट्ट ।

अथ संघोटना—

विस्तारकरणैस्त्रिभिश्च चित्रैस्तथा हि वृत्तैश्च ।
त्रिश्राभ्यस्तोपचयैर्वदन्ति सघोटनावाद्यम् ॥ १४३ ॥
गुरुणी लघून्यथाष्टौ [1]दीर्घं द्वितय तथा च [2]कर्तव्यम् ।
लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतु-[3]र्गुणश्चापि कर्तव्यम् ॥ १४४ ॥

137 (C 131, K 104a) [1]K °युक्ताद्रुत [2]C प्रवृत्ते [2]K om this hem
138 (C 132, K 102) [1]K स्वरचतुर्गुण for गुरूणि चतुर्गुण 139 (C 133, K 103)
[1]K भवेद् विधि for विधीयते 140 (C 134 K 97 ab) [1]C मन्द्रके [2]K °तालादियोजितम्
[3]C मुखेऽ ष्टष्टौ, K कार्यमष्टकले मुखे 141 (C 135) [1]K om this couplet
142 (C 136, K 97c) [1]K om this hem [2]K This passage is corrupt
and occurs in K only 143 (C 139, K 105) [1]K reads this couplet as
follows विस्तार करणं चित्रविविधितिषवर्तीवो द्विरभ्यस्तै । उपाग्रययुक्तो च सदा वदन्ति सघोटनावाद्यम्
144 (C 140, K 98, 106) [1]C दीर्घद्वितय K दीर्घे द्विगुण (द्विगुणे) [2]K कर्तव्या
(106) [3]K °र्गुण समकर्तव्यम्

पुनरष्टौ ¹ह्रस्वाः स्युस्त्वथ गुरुनिधनं तथा कार्यम् ।
²संघोटनवस्तुविधौ ³ज्ञेयं गुरुलाघवविधानम् ॥ १४५ ॥
अधिदण्डं हस्ताभ्यां वीणामुपगृह्य दक्षिणाङ्गुल्या ।
¹अङ्गुष्ठाभ्यां च सदा कार्यं संघोटनावाद्यम् ॥ १४६ ॥
संघोटने स्वराणां संवादिविवादिनश्चापि ।
¹संघोटनात् त्वभिहिता शेषानुवादिभिश्चैव ।
²अस्यास्तालः शीर्षकवत् पञ्चपाणिविहितः ॥ १४७ ॥

[अत्रोदाहरणम्]

¹झड जगति यवलित कड्डु डुड्डु महायोगि शुक्र कपाल पशुपति गणपतिक ।

अथ परिघट्टना—

दीर्घाण्यादावष्टौ लघुनी ¹कुर्यात् पुनर्द्विगुणितानि ।
²ह्रस्वान्यपि चत्वारि द्विगुणानि स्युः सदीर्घाणि ॥ १४८ ॥
षोडश लघूनि च स्युः ¹सगुरुण्यन्ते तथैव कार्याणि ।
²एष सपरिघट्टनाया ³गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ॥ १४९ ॥
¹वाद्यं चास्य तज्ज्ञैः ²सोपवहन हस्तलाघवात् कार्यम् ।
व्यञ्जनधातुसमुत्थं ³नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥ १५० ॥
¹सपक्वेष्टाकः स्यात्तालः करणैस्तु धातुसंयुक्तैः ।
²गुरुलघुयोगादेवं विहितं कार्यं बुधैर्नित्यम् ।

अथ मार्गासारितम् —

¹चत्वारि गुरूणि स्युर्लघूनि चत्वार्यथ द्विगुणितानि ॥ १५१ ॥

145 (C 141 K 99, 107) ¹K [illegible] ²C [illegible] K [illegible] ³C [illegible], K [illegible] 146 (C 137 K 100a) ¹K has only [illegible] and not the rest 147 (C 139, 142a K 104b-105a) ¹K [illegible] ²K [illegible] 148 (C 143b, 144a K 109) ¹C [illegible] ²C [illegible] 149 (C 144b 145a, K 110a) ¹K [illegible] ²C [illegible] ³K [illegible] 150 (C 142b 143a, K 111) ¹C [illegible] ²K [illegible] ³K [illegible] 151 (C 145b, 146a K 112) ¹KC [illegible] ²C om here ³C om [illegible] and has [illegible] for it

[1]गुरूणि लघूनि चाष्टावन्त्यं गुरु चेति ।
[2]गुरुणि च लघूनि तथा स्युर्मार्गासारिते [3]च वस्तूनि ॥ १५२ ॥
[1]मार्गासारिते [2]वाद्य विस्ताराविद्धकरण सयुतम् ।
तालैः सकलैरथ [3]गुरुलघु सञ्चयै[4]स्यादयम् ॥ १५३ ॥

अत्रोदाहरणम्—

[1]दिग्लत्सद्धं जगति पचतिनकदिह्नं संद्धं ।

अथवा—

चत्वारि तु गुरूणि स्युर्ह्रस्वान्यग्रे भवन्ति हि ।
गुरूणि तथा ह्रस्वानि दीर्घमन्त्यमथापि वा ॥ १५४ ॥

अत्राप्युदाहरणम्—

दिक द्रु जगति यवति यवलि । झं दुं तिति झल कुल तिति वा ।

अथ लीलाकृतम्—

[1]कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालश्रवणमधुराणि लीलाकृतानि च ।
[2]अभिसृतपरिसृतानि तान्यर्थवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगज्ञैः ॥ १५५ ॥

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि । तानि च [3]तालमानप्रमाणनिर्दिष्टानि तालविधाने यथाक्रम [4]व्याख्यास्ये ।

[1]एवमेतत् स्वरगत ज्ञेय वीणाशरीरजम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुषिरातोद्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे [2]ततातोद्यविधान नाम एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥

152 (C 147, K 114b) [1]K om this hem [2]K ह्रस्वानि गुरूणि तथा [3]K द्येवम्
153 (C 146, K 113) [1]C gives only मार्गासारि in 146b and विस्ताराविद्ध सयुतम् in 146a [2]K पाद्य for वाद्य [3]K गुरुलघुसञ्चयस्थायम् [4]This passage is corrupt and is in K only 154 (K 115) [1]C om from here to तिति वा and adds वाल्मासारितश्चैव तान्येव परिकीर्तिता 155 (C 148, K 117) [1]K om कनिष्ठासारितविधौ चास्य तान् [2]K सृतपरिसृतेतरकृतानि C चाभिकृतपरिहृतानि [3]K तत्प्रमाणनिर्दिष्टानि [4]K व्याख्याम 156 (C 149, K 118a, 125) [1]K reads this as follows ततवाद्यविधानमिद सर्वं प्रोक्त मया समासेन । वक्ष्याम्यतश्च भूयः शुषिरातोद्यस्य लक्षणम् N एव स्वरगत ज्ञेय वीणाशारीरसभवम् । अत पर [2]K ततार्थे विज्ञातिविधानो नामाध्याय एकोनत्रिंशत्तम

एकत्रिंशोऽध्यायः

¹तालो घन इति प्रोक्तः ²कलापातलयान्वितः ।
³कलास्तस्य प्रमाणं वै विज्ञेयं ⁴तालयोक्तृभिः ॥ १ ॥
या लौकिकी कला काष्ठा ¹निमेषश्च स्मृता बुधैः ।
न सा तालकला ज्ञेया ह्यन्येयं तालजा कला ॥ २ ॥
निमेषाः पञ्च मात्रा ¹स्यान्मात्रायोगात् ²कला स्मृता ।³
निमेषाः पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ।
ततः कलाकालकृतो लय इत्यभिसंज्ञितः ॥ ३ ॥
त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिताः ।
¹यस्तत्र तु लयो ²मध्यस्तत्प्रमाणकला स्मृता ॥ ४ ॥
त्रिविधा सा च विज्ञेया ¹त्रिमार्गनियता बुधैः ।
चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या ²वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ ५ ॥
चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येवं त्रिविधा कला ।
कलाकालप्रमाणेन तालः ¹इत्यभिसंज्ञितः ॥ ६ ॥
¹चतुरस्रश्च त्र्यस्रश्च तालो द्विविध एव हि ।
द्विविधस्यापि तालस्य ²चैका प्रकृतिरिष्यते ॥ ७ ॥
तथा योनिद्वयं ¹चास्य कीर्त्यमानं निबोधत ।
²चञ्चत्पुटस्तु विज्ञेयो तथा ³चाचपुटोऽपि च ॥ ८ ॥
¹चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तालो यस्मात् प्रवर्तते ।
चतुरस्रस्तु विज्ञेयस्तालश्चञ्चत्पुटो बुधैः ॥ ९ ॥

1 (C 1, K 1) ¹K [illegible] for [illegible] ²M [illegible]° ³CM [illegible] ⁴K [illegible] 2 (C 2, K 2) ¹C [illegible] 3 (C 3, 4a, K 3) ¹CM [illegible] ²M [illegible] ³K om 3b 4 (C 4b 5a, K 4) ¹C [illegible] ²M °[illegible] 5 (C 5b 6a, K 5b 6a) ¹K [illegible] ²C [illegible] for [illegible] 6 (C 6b 7a, K 6b, 7a) ¹K [illegible] 7 (C 7b 8a, K 7) ¹K [illegible] ²K [illegible] 8 (C 8b, 9a K 8) ¹K [illegible] ²M [illegible]° K [illegible]° ³M [illegible] K [illegible] 9 (C 9b, 10a, K 9a) ¹K om 9a ²K [illegible] M °[illegible]

[1]त्र्यस्रश्चापपुटश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्वित ।
[2]प्रथम गुरुणी कृत्वा लघु चान्त्य प्लुत तथा ॥ १० ॥
[1]अक्षराणां निवेशेन स तु चञ्चत्पुटस्तदा ।
आदौ गुर्वक्षरं यत्र [2]लघुनी गुरु चैव हि ॥ ११ ॥
त्र्यस्र स खलु विज्ञेयस्तालश्चापपुटो[1] भवेत् ।
अनयोर्मिश्रभावाच्च मिश्रस्ताल प्रकीर्तित ॥ १२ ॥
[1]षट्पितापुत्रकश्चैव पञ्चपाणि स चोच्यते ।
यथोक्तैर्लघुभिर्निष्पन्न स्वसंज्ञागुरुलाघवै ॥ १३ ॥
समासयोगात्तालोऽय त्रिविध परिकीर्तित ।
सन्निपातस्तत शम्या ताल शम्या [1]अथापि वा ॥ १४ ॥
शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ तालशम्ये [1]तथैव च ।
सन्निपातादिको ज्ञेय शम्यादिश्च तथापर ॥ १५ ॥
[1]तालादिश्च त्रिभिर्भेदै पुनश्चञ्चत्पुटो भवेत् ।
[2]सन्निपातादिको नाट्ये चतुरस्रो भवेदयम् ॥ १६ ॥
शम्यादिकस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञैरासारितादिषु[1] ।
तालादिकस्तथा प्रोक्तो विद्वद्भि पाणिकादिषु ॥ १७ ॥
[1]चञ्चत्पुटस्य ये भेदा सन्निपातादयस्त्रय ।
त एव भेदा विज्ञेया [2]बुधैश्चापपुटे पृथक् ॥ १८ ॥
[1]सन्निपातादिकस्त्वस्य बलवानितरेऽपि च ।
[2]षट्कलोऽष्टकलश्चैव तालो ह्यस्मात् प्रवर्तते ॥ १९ ॥
शम्यातालप्रवेशेन [1]त्र्यस्रोऽन्योऽपि विधीयते ।
षट्पितापुत्रकस्तत पञ्चपाणिरुदाहृत ॥ २० ॥

10 (C 10b K 9b 10a) [1]K त्र्यस्रश्चापुटश्चैव C om 9a [2]K आदौ द्वे गुरुणी यस्य लघुके प्लुतमेव च (See Kn on SR V 19) 11 (C 11b, K 10b, 11a) [1]C has for 11a कुर्यात् चच्चत्पुटस्यैव वृषचापपुटस्य तु [2]K अन्ते लघुनि चैव हि (See Kn on SR V 19) 12 (C 12 K 11b, 17) [1]K °श्चापश्चत्पुटाश्रय 13 (C 13) [1]K om 13 14 (C 14a, K 12a) [1]K यथापि 15 (C 14b, 15a, K 12b) [1]C तथापि वा 16 (C 15b 16a, K 13a) [1]C तथा तालादिभिर्भावैश्चञ्चत्पुटो भवेत् [2]K om 16b 17 (C 16b, 17a, K 13b, 14a) [1]C °रासादि (रि) तेषु च 18 (C 17b, 18a, K 14b, 15a) [1]C चच्चत्पुटस्य [2]K भावा for भेदा [3]K °श्चच्चत्पुटस्य च 19 (C 18b K 15b, 16a) [1]K °स्वस्य C °स्तस्य for स्त्वस्य [2]K °ष्टे तर-लया [3]C om 19b 20 (C 19, K 17b, 18a) [1]K अन्योन्ये पि for त्र्यस्रोऽन्योऽपि

आद्यं [1]प्लुतं द्वितीयं [2]तु लघु यत्राक्षरं भवेत् ।
तृतीयं च चतुर्थं च गुरुणी पञ्चमं लघु ॥ २१ ॥
प्लुतान्तः षट्पितापुत्रो गुरुलाघवसंयुत ।
[1]पञ्चपाणि स विज्ञेय षट्पातस्तु षडक्षरः ॥ २२ ॥
[1]सन्निपातस्ततस्ताल शम्या तालस्तथैव च ।
शम्या चैव हि तालश्च षट्पातस्तस्य कीर्तित ॥ २३ ॥
[1]तालादिस्त्र्यश्रभेदोऽन्यः [2]संपक्वेष्टाकसंज्ञित ।
गुरुपञ्चाक्षराद्यन्त्यप्लुतमात्रासमन्वित ।
[3]सन्निपातस्तत शम्या ताल शम्यैकतालक ॥ २४ ॥
त्र्यश्रं सर्वगुरुं कृत्वा [1]निष्क्रामं तत्र योजयेत् ।
शम्याद्वयं ततश्चैव [2]उद्घट्ट कथितो बुधै ॥ २५ ॥

[1]एवमेककलो ज्ञेय शुद्धश्चच्चत्पुटादिक ।
यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैव चतुष्कल ॥ २६ ॥
त्रयो भेदा हि [1]तालस्य द्विगुणा द्विगुणा स्मृता ।
चतुरश्रस्त्रिभिर्भेदैस्तालस्तु परिकीर्तित ॥ २७ ॥
चतुष्कलो ह्यष्टकल [1]कलाषोडशक पुन ।
त्र्यश्रस्तालस्तु [1]षड्भेदास्त्रिकल षट्कलस्तथा ॥ २८ ॥
[1]कलाद्वादशकोऽपि स्याच्चतुर्विंशतिकस्तथा ।
[2]कलाष्टचत्वारिंशत्कः कला षण्णवती तथा ॥ २९ ॥
तालो [1]नवविधश्चायमयुग्म सम्प्रकीर्तित ।
[2]द्विप्रकारस्त्वयं तालो नि शब्द शब्दवांस्तथा ॥ ३० ॥

21 (C 20 K 18b 19a) [1]K [illegible] [2]K [illegible] 22 (C 21a, K 19b, 20a) [1]C om 22b 23 (C 21b, 22a K 20b 21a) [1]C [illegible] [2]C [illegible] 24 (C 22b, 23, K 21b, 22a) [1]K [illegible] C [illegible] [2]K [illegible] [3]C [illegible] 25 (C 24 K 22b, 23a) [1]K [illegible] [2]K [illegible] [3]K om 25c 26 (C 25, K 26b) [1]C [illegible], K om 26a [2]C [illegible] [3]K [illegible] for [illegible] 27 (C 26 K 27) [1]K [illegible] for [illegible] 28 (C 27, K 28) [1]C [illegible], K [illegible] 29 (C 28, K 29) [1]K [illegible] [2]K, [illegible] 30 (C 29 K 30a) [1]K [illegible] [2]K om this hem

[1]प्रयोग द्विविध चास्य कीर्त्यमान निबोधत ।
तत्रावापोऽथ निष्कामो विक्षेपश्च प्रवेशकः ॥ ३१ ॥
चतुर्विकल्प इत्येव नि शब्द -परिकीर्तितः ।
शम्या तालो ध्रुवश्चेति सन्निपातस्तथा [3]पर- ॥ ३२ ॥
इति शब्देन सयुक्तो विज्ञेयश्च चतुर्विध ।
[2]एतेषामथ वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ॥ ३३ ॥
[1]लक्षणश्च प्रमाणश्च यथावदनुपूर्वश ।
[2]ऊर्ध्वाङ्गुलिसमाक्षेप आवाप इति सज्ञित ॥ ३४ ॥
[1]निष्कामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीना प्रसारणम् ।
तस्य दक्षिणत [2]क्षेपो विक्षेप परिकीर्तित ॥ ३५ ॥
[1]निवर्तन च हस्तस्य प्रवेशोऽधोमुखस्य तु ।
[2]कृत्वाङ्गुलीनामाक्षेप निष्काम च भवेदथ ॥ ३६ ॥
[1]विक्षेपश्च पुन कार्य- पुनश्चैव प्रवेशनम् ।
यत्रा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष [2]विधिर्भवेत् ॥ ३७ ॥
[1]निष्कामश्च प्रवेशश्च द्विकले परिकीर्तितौ ।
एषामन्तरपातास्तु पातसज्ञा प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥
शम्यातालश्च विज्ञेय- सन्निपातस्तथैव च ।
[1]शम्या दक्षिणहस्तस्य ताल पातस्तु यामत- ।
हस्तयोस्तु सम पात सन्निपात इति स्मृत ॥ ३९ ॥
[1]ध्रुवस्तु [2]मात्रिक- पात रागमार्गप्रयोजक- ।
कला यास्त्रिविधा प्रोक्ता [3]तासा पातो ध्रुव- स्मृत- ॥ ४० ॥

31 (C 30 , K 30b) [1]K om this hem [2]K तत चालाप निष्कामो विनेपोऽथ प्रवेशनम 32 (C 31 , K 31) [1]K चतुडि कल [2]K परिक्रीतित [3]K परी 33 (C 32 , K 32) [1]C चतुर्विधम [2]K एतेषा चैव 34 (C 33 , K 33a) [1]K om this hem [2]C सवाङ्गुलि समाक्षेप भावाप, K चत्तानाङ्गुलिसकोच चाल्पाप 35 (C 34 , K 33b 34a) [1]K निष्कामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीना , C निष्कामोऽधोगतमस्यादङ्गुलीना [2]C न्नेपात [3]K इति सज्ञित for परिकीर्तित 36 (C 35 , K 34b) [1]MN विकतन [2]K om 36b 37 (C 36 , K 35a 36b) [1]K om 37a [2]K विधिधृत 38 (C 37 , K 35b , 36a) [1]K निष्कमय [3]K द्विकले 39 (C 38 39a K 36b 37a) [1]K om 39a and has for 39b सङव्याल निपातस्तु मध्यमान (शम्याताल) य वामत 40 (C 39b, 40a , K 37b) [1]K om 40a [2]K [2]N मात्रिक, C मादिक [3]K, तस्या

यथाक्षरस्य तालस्य ¹स तु गुर्वक्षरो ²भवेत् ।
यथाक्षरकृते³ पात-⁴स्तालो ज्ञेयो ⁵यथास्थित ॥ ४१ ॥
¹गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स ²एव द्विकलो भवेत् ।
द्विभागो द्विकलस्यैव विज्ञेयस्तु चतुष्कल ॥ ४२ ॥
¹यथाक्षरकृता पाता सर्वैरेव प्रकीर्तिता ।
²चच्चत्पुटस्य विज्ञेयस्तथा चापपुटस्य च ॥ ४३ ॥
पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते त्रयः स्मृता ।
ध्रुवस्य ¹युग्ममोजं ये पञ्च ताला भवन्ति हि ॥ ४४ ॥
मिश्रा ¹गीताङ्गसंयुक्ता ज्ञेया ²षट्पट्टकादय ।
कला पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिता ॥ ४५ ॥
¹एता चैकादशैते च संकीर्णा समुदाहृता ।
न ह्येषामुपयोगोऽस्ति सप्तरूपे ²ध्रुवास्वपि ॥ ४६ ॥
प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते ¹गानप्रयोक्तृभि ।
त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च षट्कलोऽष्टकलस्तथा ॥ ४७ ॥
ध्रुवाणां तु ¹भवेत्तालं संप्रवक्ष्यामि तत्वत ।
कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामो ²शम्याख्यैव ततो भवेत् ॥ ४८ ॥
कनिष्ठिकानामिकाभ्यां तु ¹निष्क्रामोऽतो विधीयते ।
²ततस्तालस्तु कर्तव्य शम्या चैव तु पञ्चमी ॥ ४९ ॥
प्रवेशो ¹मध्यमाङ्गुष्ठे कर्तव्यस्तर्जनीकृत ।
निष्क्राम सन्निपातोऽन्त्ये नित्यमष्टकलो भवेत् ॥ ५० ॥

41 (C 40b 41a h 38) ¹h [illegible] ²C [illegible] ³[illegible] ⁴h [illegible] 42 (C 41b 42a h 39) ¹h [illegible] ²h [illegible] ³h [illegible] 43 (C 42b 43a) ¹C [illegible] ²MN [illegible] h om 43 44 (C 43b 44a, h 23b) ¹C, [illegible] h [illegible] 45 (C 44b, 45a, h 24) ¹C [illegible] ²C [illegible] h. [illegible] 46 (C 45b, 46a h 25) ¹h [illegible] h [illegible] 47 (C 46b 47a, h. 26a 40a) ¹h [illegible] 48 (C 47b, 48a h 40b, 41a) ¹h [illegible] ²h [illegible] 49 (C 48b, 49a h 41b 42a) ¹C [illegible] ²K [illegible] 50 (C 49b 50a, h 42b 43a) ¹h [illegible] K [illegible] ²C [illegible] h [illegible]

एष युग्मे [1]कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभि कृत [2]।
कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम प्रथमे [3]तु कला भवेत्[1] ॥ ५१ ॥
शम्यापातो [1]द्वितीया तु तृतीया ताल एव च ।
शम्या तत्र चतुर्थी तु पञ्चमो तर्जनीक्रमात् ॥ ५२ ॥
पष्ठश्च सन्निपात स्यादेष वै षट्कलो विधि ।
[1]एष त्र्यस्रे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभि कृत ॥ ५३ ॥
कनिष्ठाङ्गुलि निष्काम प्रवेशश्च तथा भवेत् ।
कनिष्ठानामिकास्थाने [1]ततस्तालस्तृतीयक ॥ ५४ ॥
[1]शम्यापातश्चतुर्थी तु निष्क्रामो मध्यमाकृत ।
पष्ठस्तालस्ततो ज्ञेयो निष्क्रामस्तर्जनीकृत ॥ ५५ ॥
शम्याष्टमी ततस्तालो नवमी तु कला स्मृता ।
[1]कनिष्ठिका प्रवेशस्तु दशमी तु कला भवत् ॥ ५६ ॥
निष्क्रामदचैव तर्जन्या तदनन्तरमिष्यते ।
[1]सन्निपातस्तथान्ते च कलाद्वादशक भवेत ॥ ५७ ॥
एष [1]स्वापापविक्षेपव्यवधानेन पण्डितै ।
विधिश्चतुष्कलो ज्ञेय प्रागुक्ताङ्गुलिभि कृत ॥ ५८ ॥
[1]द्विकलश्चतुष्कलश्च पादभाग प्रकीर्तित ।
चत्वार पादभागाश्च मात्रेति परिभाष्यते ॥ ५९ ॥
[1]चञ्चत्पुटस्य तालस्य तथा चापपुटस्य च ।
पञ्चपाणेश्च विज्ञेया भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥ ६० ॥
[1]एवमेष मया ताल समासात् परिकीर्तित ।
आसारिते वर्धमाने गीताङ्गेषु च य स्मृत ॥ ६१ ॥

51 (C 50b, 52b, K 43b 44a) [1]CMN कर्मापिता (M °त N °त) [2]K तु कनौ [3]MN put C 52b 54a after C 50a [3]C प्रथमात्तुकलौ 52 (C 53, K 44b, 45a) [1]C द्वितीय C द्वतीय 53 (54a K 45b, 46a) [1]C om 53b 54 (C 51 K 46b 47a) [1]K तालो न यस्तृतीयक 55 (C 52a, 54b, K 47b 48a) [1]C शम्याताल° [2]K षष्ठस्तालस्तथा 56 (C 55 K 48b, 49a) [1]C °प्रदेशस्तु for प्रवेशस्तु 57 (C 56 K 49b 50a) [1]K °स्तथा ते च [2]NC कल (N °ला) द्वादशके 58 (C 57, K 50b, 51a) [1]K ता वापविक्षेप व्यवधानश्च 59 (K 51b, 52a) [1]C om this altogether 60 (K 52b, 53a) [1]C om this couplet 61 (C 58, K 53b, 54a) [1]MC एवमेव [2]C समुदाहृत [3]K गीतेष्वपि हि य स्मृत.

[1]अथासारितकानां तु संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
[2]भेदस्त्वच्चत्पुटस्यादौ तथा गुरुलघुप्लुते ॥ ६२ ॥
पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं प्रयोगवित् ।
यथाक्षरं तु [1]पूर्वेण यथावद्विनिवेदयेत् ॥ ६३ ॥
शम्यातालं पुनश्चैव शम्यातालमथापि वा ।
आद्ये ऽक्षरे सन्निपातं [1]पञ्चपाणेश्च योजयेत् ॥ ६४ ॥
[1]तालं शम्या च तालं च शम्यातालौ ततः परम् ।
एष एव द्वितीयेऽपि [2]पञ्चपाणौ विधिः स्मृतः ॥ ६५ ॥
[1]प्लुतस्यान्तेऽपि तस्येष्टः सन्निपातः प्रयोक्तृभिः ।
एवं यथाक्षरं ज्ञेयं कनिष्ठासारितं बुधैः ॥ ६६ ॥
यथाक्षरस्याक्षरैश्च [1]तालपातान् निबोधत ।
चकारे तु भवेच्छम्या द्वितीये ताल एव च ॥ ६७ ॥
पुकारे तु भवेच्छम्या टकारे ताल एव च ।
एवं [1]चच्चत्पुटो ज्ञेयः पञ्चपाणिरतः परम् ॥ ६८ ॥
[1]पद्कारे सन्निपातः स्यात् पिकारे ताल एव च ।
तकारे तु भवेच्छम्या [2]पुकारे ताल एव च ॥ ६९ ॥
त्रकारे तु भवेच्छम्या ककारे ताल एव च ।
द्वितीयेऽप्येवमेव स्यात् सन्निपातस्ततः परम् ॥ ७० ॥
गुर्वक्षराणां [1]विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम् ।
विश्लेषितान्तमेवं तु द्विमात्रे या कला भवेत् ॥ ७१ ॥
[1]पातान्ते सा प्रयोक्तव्या यथावदनुपूर्वशः ।
[2]द्विमात्रो मध्यमस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते ॥ ७२ ॥

62 (C 59a, K 54b, 55a) [1]C om 62a [2]K भेदश्चच्चत्पु° C [illegible] 63 (C 59b, 60a, K 55b 56a) [1]K [illegible] for पूर्व 64 (C 60b, 61a K 56b, 57a) [1]C [illegible], K [illegible] 65 (C 61b, 62a K 57b, 58a) [1]C [illegible] [2]K [illegible] 66 (C 62b 63a, K 58b, 59a) [1]C [illegible], K [illegible] 67 (C 63b, 64a, K 59b 60a) [1]C [illegible] for [illegible] [2]C [illegible] 68 (C 64b 65a, K 60b 61a) [1]MN [illegible] K [illegible] [2]K [illegible] 69 (K 61b, 62a) [1]K [illegible], C om 69 [2]K [illegible] for पुकारे 70 (K 62b 63a) [1]C om 70 altogether 71 (C 65, K 63b 64a) [1]C [illegible] 72 (C 66a, K 64b, 65a) [1]C om. 72a [2]C [illegible]

[1]मध्यमस्य विधानेन न्यसेच्च द्विगुणा कला ।
[2]सन्निपातैर्निपातैश्च तेषां वस्तु प्रकीर्तितम् ॥ ७३ ॥

[1]अत परं प्रवक्ष्यामि लयान्तरितलक्षणम् ।
तालो यस्य कनिष्ठः स्यात् स लयान्तरितः स्मृतः ॥
[1]कला [2]कालान्तरकृता केवल तु कलान्तरम् ॥ ७४ ॥
अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिस्तु [1]पूर्वनिर्दिष्टा ।
[2]भवति हि लयान्तरिते शब्दाद् भेदो लयाच्चैव ॥ ७५ ॥

[1]आसारितां संयोगो वर्धमानक इष्यते ।
[2]उत्पत्ति लक्षणं चास्य गदतो मे निबोधत ॥ ७६ ॥
निहत्य [1]दानव घोरं रुद्रेणामितौजसा ।
नृत्तमुत्पादित [2]चित्रं पूर्वं ताण्डवसंज्ञितम् ॥ ७७ ॥
अथ भूतगणै सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मभि ।
वर्धमानमिद [1]सृष्ट पिण्डीबन्धैर्विभूषितम् ॥ ७८ ॥
परितुष्टश्च [1]त दृष्ट्वा सपत्नीको वृषध्वज ।
प्रददौ च वरं श्रेष्ठ सह [2]देव्या महेश्वरः ॥ ७९ ॥
[1]तल्लक्ष्यलक्षणयुत मार्गयुक्तिविधिक्रमै ।
[2]वर्धमान प्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम् ॥ ८० ॥
[1]एवमेतन्मया दृष्ट [2]पिण्डीबन्धनिमित्तत ।
अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षण शृणुत द्विजा ॥ ८१ ॥

[1]वृत्ति दक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।
द्विविध वर्धमान स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ॥ ८२ ॥

73 (C 66b 67a, K 65b, 66a) [1]C मध्यमस्यप्रधानेन [2]C सन्निपातनि° 74 (C 67b, 68a) [1]K om 74 [2]MN काला 75 (C 69, K 93) [1]K पूर्ववद्दिष्टा [2]MNC भवन्ति हि [3]K लयाच्चैव 76 (C 225 K 66b) [1]K om 76a [2]K समानलक्षणार्थेव 77 (C 226 K 67) [1]C दारुण [2]C चित्रताण्डव° 78 (C 227 K 68) [1]K दृष्ट 79 (C 228 K 69) [1]K तद्दृष्ट्वा [2]C देव्या महासुर K देवगणाधिपै 80 (C 229, K 70) [1]K तल्लक्ष्यलक्षणसम्पन्ना [2]K वर्धमानप्रयो° [3]C शिवगौरवम 81 (C 230, K 71) [1]C एवमेव पुरा [2]C स° 82 (K 72) [1]C om 82

'अनालं च सनालं च तत्प्रमाणं द्विजाः स्मृतम् ।
चतस्रः कण्डिकाश्चैव तास्त्वासारितानि तु ॥ ८३ ॥
ध्रुवकेण कलाभिस्तु कण्डिका देवकल्पिता ।
वर्धमानप्रचारे तु क्रियते मार्गयोजना ॥ ८४ ॥
आद्या नवकला तु स्यादष्टाभिस्त्वपरा स्मृता ।
दश षट् च तथा चैव तृतीया कण्डिकेष्यते ॥ ८५ ॥
चतुर्थी कण्डिका चैव द्वात्रिंशत्कल्पिता स्मृता ।
कलाभिरेव निर्दिष्टा कण्डिका वर्धमानके ॥ ८६ ॥
केवलं मार्गसंभूता स्वाल्पयोगाद्विवर्जिता ।
एकद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिरासारितानि तु ॥ ८७ ॥
वर्धमाने प्रयुज्यन्ते मार्गतालप्रयोगतः ।
प्रथमा कण्डिका कृत्वा चत्वतालप्रयोजिताम् ॥ ८८ ॥
'अन्तिमार्ध' कलाहीनं कुर्याद्वै कनिष्ठकम् ।
द्वितीया कण्डिका कृत्वा प्रथमा सकला यदि ॥ ८९ ॥
'युज्यते पूर्वतालेन तदा तत्त्वालयान्तरम् ।
वर्धमानं तदा विद्यैर्नदि गुणेन योजयेत् ॥ ९० ॥
'यद्द्वितीया वर्धमाने या 'कनिष्ठा न हि दृश्यते ।
द्विगुणाक्षरसंयोगादन्यमार्गनियोजनात्' ॥ ९१ ॥
'नृत्तपात्रविशेषाद्य चत्वतालालयान्तरम् ।
कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
स एव सर्वः कर्तव्यः प्रथमे 'कण्डिकाद्वये ।
तृतीया सद्वितीया च प्रथमा चैव तत्कला ॥ ९३ ॥

83 (C 231a K 73) [1]C om 83a　84 (K 74) [1]C om 84　85 (K 75) [1]cf C 232　86 (K 76)　87 (K 77)　88 (K 78) [1]C om 88a　89 (C 251b 252a, K 79) [1]C [illegible]　[2]C [illegible]　[3]C [illegible]　[4]C [illegible]　90 (C 252b, 253b K 80) [1]C [illegible]　[2]C [illegible]　[3]C [illegible] K [illegible]　91 (C 254 70a, K 81) [1]C [illegible]　[2]K [illegible]　[3]K [illegible]　[4]C [illegible]　92 (C 70b, 255 K 141a 82a) [1]C [illegible]　[2]C [illegible] K [illegible]　93 (C 256 K 141b 82b) [1]K [illegible]　[2]C [illegible]

द्विकल योगमाश्रित्य मध्यमासारितं [1]तु तत् ।
चतुर्थीमादित. कृत्वा चतस्र कण्डिका [2]यदा
[3]चतुष्कलेन युज्यन्ते ज्येष्ठमासारितन्तु तत ॥ ९४ ॥

प्रयोगस्तु यथा त्वेषा पिण्डीबन्धैर्विकल्प्यते ।
प्रत्येक [1]त्वङ्गविन्यासस्तदा तेषां पृथक् पृथक् ॥ ९५ ॥
मुख प्रतिमुख चैव [1]देह संहरण तथा ।
अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्वासारितेषु च ॥ ९६ ॥
उपोहनं मुख तेषा युग्म प्रतिमुख भवेत् ।
ओज [1]शरीर संहारान्तेमङ्गविधिक्रम ॥ ९७ ॥
[1]इत्येवं चतुरङ्गानि ज्ञेयान्यासारितानि तु ।
[1]चतुरासारितैर्वद्ध वर्धमानकमुच्यते ॥ ९८ ॥
[1]वर्णताललयग्रन्थवाद्याभिनयवर्धनात् ।
[1]पात्राना वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥ ९९ ॥
[1]वर्धमानशरीरस्य भवेदासारितस्य च ।
कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पनम् ॥ १०० ॥
[1]यथा वृक्षाङ्कुवेद्बीजो बीजात् वृक्षस्य सम्भव ।
अन्योन्यहेतु सयोग प्रसर्तव्यस्तथैव तु ॥ १०१ ॥
[1]योगादेककलात् सूने कनिष्ठक लयान्तरे ।
द्विकलात् मध्यम चैव ज्येष्ठ चैव चतुष्कलात् ॥ १०२ ॥
चच्चत्पुटपरिवर्त शम्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।
अन्ते च सनिपात पातविधिरय कनिष्ठस्य ॥ १०३ ॥
[1]अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिश्च पूर्वनिर्दिष्टा ।
अपरस्तीह त्र्यासारिते सम्प्रयुक्ते भेदो ऽपराश्चैव ॥ १०४ ॥

94 (C 257a, 258 , K 83 84a) [1]C तथा [2]K यथा [3]C चतुष्कयोगमाश्रित्य 95 (C 260b, 261a K 84b 85a) [1]C ⁰विन्यास सर्वेषा च पृथक् पृथक् 96 (C 193 , K 85b, 86a) [1]K देहसंहरण 97 (C 194ab, K 86b, 87a) [1]K ⁰शरीमहारान्तयमङ्ग⁰ 98 (C 194c , K 87b, 88a) [1]C om 98b 99 (C 263 , K 88b, 89a) [1]C वर्णतालव्रयायस्य⁰ [2]C पवाणा 100 (C 264 , K 89b, 90a) [1]K वर्धमाने [2]K ⁰विकल्पनम् 101 (K 90b, 91a) [1]C om 101 102 (K 91bc) [1]C om 102 103 (K 92) [1]C om 103 104 (K 93) [1]C om 104

'उत्तरकालान् कृत्वा त्वादौ विप्रा कला परित्यज्य ।
एतत् पातविधानं मध्यमकामारिते प्रोक्तम् ॥ १०५ ॥
'ज्येष्ठस्य भवति नियमादाद्यन्तेऽष्टा चतुष्कला मात्रा ।
मात्रा कृ तु (?) यत्ना स्यात् कृत्वा तौ द्वौ च परिवर्तौ ॥ १०६ ॥
'याल्लं नयकलं येषां न तेषां साधुसम्मतम् ।
सन्निपाताद्विन्यासं कलानियमतः कृतम् ॥ १०७ ॥
'अथ तत्र गुरौ तालौ ध्रुवपातेऽप्य नियमितं मानम् ।
तस्य कलामात्राक्षरगुरुलघुपर्णस्थिति' वक्ष्ये ॥ १०८ ॥
ज्येष्ठस्य कला हाष्टौ गुर्वं भवेन्मध्यमस्य 'सप्त कला' ।
'षष्ठिर्लयान्तरे स्यात् पञ्चैव कला कनिष्ठस्य ॥ १०९ ॥
आद्यावन्ते गुरूणि मध्ये च लघूनि 'पाशत प्रभृति ।
अष्टौ द्वादश षोडश विंशतिरपि चाक्षराणि स्युः' ॥ ११० ॥
आसारितोपवहनेष्वाद्यासारणानि युक्तानि ।
तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा सामगीतानि ॥ १११ ॥

यथा—'कुरु' जगति यदि सिनि गिजं कु' प्रथमे लयान्तरे, यदि निजिजल शुचमत्तस्य मध्ये, इति गुरु वलितक ज्येष्ठे ।

'इत्यक्षरपतनकला गुरुलघुवर्णस्थितिप्रविभक्त' ।
आसारितगुणसंसि उपवहनविधि' समुद्दिष्टः ॥ ११२ ॥
'एवमेतत् विस्तारं कथितं परिमाणतम् ।
चत्वारस्तु 'गणा गुरौ धोजे षड् परिकीर्तिता ॥ ११३ ॥

105 (K 94) ¹C om 105 106 (K 95) ¹C om 106 107 (K 96) ¹C om 107 108 (C 195 K 97) ¹K [illegible] ²K [illegible] ³K [illegible] 109 (C 196 K 98) ¹K [illegible] ²K [illegible] 110 (C 197, K 99) ¹C [illegible] K [illegible], M [illegible] ²K [illegible] 111 (C 198-199 K 100) ¹The example given is very corrupt The version given is from K The equally corrupt C version is as follows [illegible] (M [illegible] K [illegible]) [illegible] (N [illegible] M [illegible]) [illegible] (K [illegible]) [illegible] (N [illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] 112 (K 101) ¹C om 112 113 (C 200a, K 102) ¹C om 113a ²KC [illegible] ³K [illegible] for [illegible]

पञ्चपाणौ द्वितीये तु [1]सार्धा' पद् परिकीर्तिताः ।
कनीय [2]एव कर्तव्यमक्षरैस्तालमानत• ॥ ११४ ॥

यथा— [3]देव देवै सस्तुतमीश[3] दैत्येर्यक्षै [4] प्रणमितचरणम् ।
[5]त्रैलोक्यहितमीशं हर रुद्रं [6]शरणमहमुपगत ॥

अष्टावेव गणाः कार्या पूर्वताले यथाविधि• ।
द्वादशैव तु कर्तव्या [1]पद्पितापुत्रके गणा ॥ ११५ ॥
अर्धत्रयोदश-[2]स्तथा तृतीये [2]वस्तुसञ्ज्ञिनि ।
एवम् अक्षरविन्यासो मध्यमासारिते स्मृत ॥ ११६ ॥

यथा—भूताधिपति[3] भगनेत्रहरणमीश देवैर्वन्द्य [4]सुरमखमथनं रौद्रं भयद गजचर्मपट । शम्भु त्र्यक्ष ज्वलननिभजट [5]भुजगपरिकर ॥ [6]त्रिदशगणवृत दैत्यैर्नित्य परिपठितचरितम् [7]अमरपतिनमितम् अभिमतसुखद [8]रुद्र पीत [10]पितृवननिलय गङ्गाप्लावितशोभनजट त शरण गतोऽस्मि वरद च महेश्वरम् ।

कार्या षोडश युग्माख्ये ताले तु प्रथमे गणा ।
चतुर्विंशतिरोजाख्ये द्वितीये वस्तुसञ्ज्ञिते ॥ ११७ ॥
चतुर्विंशतिरर्धश्च तृतीये [1]वस्तुके भवेत् ।
ज्येष्ठे त्वासारिते कार्य एवमक्षरसञ्चय ॥ ११८ ॥

यथा—अमरप्रवर मदनागहरं भुवनैकनाथम् अभयप्रदं [2]त्रिपुरनाशकरं देवं तमहं प्रणत । [3]सुरपितृमुनिगणप्रणतचरण [4]पृथिवीसलिलानलपवन-

114 (C 200bc, 201, K 103) [1]K सार्धं [2]C एव [3]K om ईश [4]K adds after this नागैः पितृभिश्च [5]K नमितचरणम [6]K त्रैलोक्यहितमीश रुद्र C त्रैलोकहित हर श्र (N हरमीश) [7]K शरणमभ्युपगत 115 (C 202 204, K 104 105 and prose) [1]K [0]गणास् [2]K वस्तुसञ्ज्ञिता [3]K देवैर्वैद्य, C देवम् [4]K सुरवरमथन [5]K [0]चमहत [6]K सुजग. [7]C त्रिदशपरिगण [8]C चमरपति चरितम् [9]K om रुग पीत [10]K om पितृवन महेश्वरम् and has in its stead शरणम् सुरासुरनुतचरणमहमुपगत. 117 (C 205 K 106) 118 (C 206, 207, K 107) [1]K वस्तुसञ्ज्ञिते for वस्तुके भवेत् [2]K. त्रिपुरान्तक [3]K सुरपितृगणनतचरण C सुरगणपितृमुनिगणमहित. [4]K. पृथिवीसलिलज्वलनभैरवरूप खट्वाङ्गकपालधर पवन सूर्यचन्द्रौ यजमानमाप्योमाख्या कामां.

यज्ञाधिपतिमूर्ध्वं चन्द्रव्योमास्था अष्टौ मुनिभिर्यस्य 'कायाः प्रोक्ता त्रैलोक्यगुरुं तमचिन्त्यमजं विद्यानिलयं भैरवरूपं 'खट्वाङ्गधरं विद्युत्तत्त्वमनल्पमनिलसितं 'सूक्ष्मासनम् अचिन्त्यं चन्द्रार्धधरम् 'तिलकार्धधरं नेत्रार्धधरम् 'भुजार्धधरम् कान्ता-र्धधरं। ''बहुलैर्विविधैर्विसृतैर्विकटैर्मुण्डैः विभुर्नैर्विसने प्रमथैः परिवृतमीशं 'सततं प्रणत ।

आसारितानां सर्वेषां 'द्वयो भेदाः प्रकीर्तिता ।
यथाक्षरं 'द्विसंख्यानं द्विसंख्यातमथापि वा ॥ ११९ ॥
'नात्यच्छेदद्विगुणिते 'मात्रवर्णगणे कृतम् ।
अनिवृत्ताक्षरपदं यथाक्षरमिति स्मृतम् ॥ १२० ॥
निवृत्त्या यत्समायुक्तं द्विसंख्यातं 'तदुच्यते ।
निवृत्तिद्वयसम्पन्नं द्विसंख्यातमितीष्यते ॥ १२१ ॥
चतुष्पादौ चतुर्मात्रौ यथोक्तगुरुलाघवा ।
यथायोग 'गणाः कार्या गानेष्वासारितेषु च ॥ १२२ ॥
अक्षरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्राः पर्वतस्तथा ।
चित्रे कला भवेद् या तु वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ १२३ ॥
वृत्तौ या वर्णमात्रा 'तु चतुर्मात्रा प्रकीर्तिता ।
द्विगुणा दक्षिणे 'सा तु कला ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ १२४ ॥
न मार्गभेदोऽक्षरेषु कश्चिदप्युपपद्यते ।
'वर्णमात्रा द्विगुणिताद् वर्णभेदः प्रकीर्तितः ॥ १२५ ॥
यथाक्षरेषु भूयिष्ठं गानेष्वासारितेषु च ।
विधिरेष समुद्दिष्टो 'वर्णतालसमाश्रयः ॥ १२६ ॥

[1]C. om. [illegible] [2]K [illegible] [3]C [illegible] [4]K [illegible] [10]C [illegible] h. om. this [11]h. [illegible] [12]K puts before this [illegible] 119 (C. 208, h. 108) [1]K [illegible] [2]C [illegible] 120 (C. 209, h. 109) [1]K [illegible] [2]C [illegible] h. [illegible] 121 (C. 210, h. 110) [1]h. [illegible] [2]C [illegible] h. [illegible] 122 (C. 211, h. 111) [1]C. [illegible] [2]C [illegible] 123 (C. 212, h. 112) [1]K [illegible] 124 (C. 213, h. 113) [1]h. [illegible] [2]h. [illegible] [3]C. [illegible] 125 (C. 214, h. 114) [1]C. [illegible] 126 (C. 215, h. 115) [1]K [illegible]

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु [1]कार्यास्यादर्धयोगत ।
[2]द्विसख्यातार्धयोगेन [3]त्रिसख्यातेऽपि चेष्यते ॥ १२७ ॥
[1]न च चित्रे द्विसख्यात कदाचिदपि योजयेत् ।
[2]न च वृत्तौ त्रिसख्यात गीतेष्वासारितेषु च ॥ १२८ ॥
दक्षिणे स्यात् त्रिसंख्यात द्विसख्यातं च वार्तिके ।
[1]चित्रे यथाक्षरं [2]प्रोक्तमिति मार्गविनिश्चय ॥ १२९ ॥
दक्षिणेनैव गत्यादो निवृत्तौ वृत्तिवद् व्रजेत् ।
चित्रवच्च यथान्यायं [1]त्रिसंख्याते विधि स्मृत ॥ १३० ॥
अनेनैव विधानेन द्विसंख्यातमपीष्यते ।
वृत्तौ वा दक्षिणे वापि [1]प्रयोगोऽस्यैव चेष्यते ॥ १३१ ॥
वस्त्वादौ वस्तुमध्ये च वस्त्वन्ते वा निवृत्तय ।
प्रयोक्तव्या प्रयोगज्ञैर्विचार्याङ्गबलाबलम् ॥ १३२ ॥
निवृत्तौ तु कला न्यूना यदा [1]वस्तुवशाद्भवेत् ।
[2]आ कलापतनात्तस्या वर्ण कार्य निवृत्तिमान् ॥ १३३ ॥
वर्णालंकारसौभाग्यं [1]विच्छेद करणस्य च ।
तत्त्वादीना प्रयोगश्च निवृत्तीना प्रयोजनम् ॥ १३४ ॥
वर्णतालाक्षराणा च सयोगोऽय मया स्मृत ।
आसारितेषु गीतेषु वर्धमाने[1]षु चैव हि ॥ १३५ ॥

[1]चतस्र कण्डिका ज्ञेया वर्धमाने प्रयोक्तृभि ।
विशाला [3]सगता चैव [4]सुनन्दा सुमुखी तथा ॥ १३६ ॥
[1]तत पूर्वा नवकला द्वितीयाष्टकला स्मृता ।
तृतीया षोडशकला द्वात्रिंशच्च तथोत्तरा ॥ १३७ ॥

127 (C 216, K 116) [1]CK कार्योवस्थार्धयोगत कार्या चार्ध वियोगत [2]C द्विसख्यात-कयोगेन, [3]CK त्रिसख्यातेऽपि 128 (C 217, K 117) [1]C न च वृत्तौ K न चित्रे द्विवि [2]K न च वृत्तित्रिसख्यात 129 (C 218, K 118) [1]C चित्रो [2]C प्रोक्त एषां 130 (C 219, K 119) [1]C विसख्याते 131 (C 220, K 120) [1]K प्रयोगेऽस्य सदैव तु 132 (C 221 K 121) 133 (C 222, K 122) [1]C, वस्तुवद्भवेत् [2]K अकालपातनात्तस्या 134 (C 223, K 123ab) [1]C विच्छेद करणस्य 135 (C 224, K 123c, 124a) [1]C तु for च 136 (C 231, K, 124b, 125a) [1]K वर्धमान तु विज्ञेय चतस्र कण्डिका बुधे [2]C कण्टिका [3]C समता [4]K, सुतदा, 137 (C 232) [1]K om 137

'उपोहनविधिस्तासामनुना च मयोच्यते ।
उपोहनं विशाल्या विशालाया कलापञ्चकमेव हि ।
षट्कला संगतायाश्च सुनन्दायाश्च सप्तकम् ॥ १३८ ॥
सुमुख्याश्चोपवहनं नित्यमष्टकलं भवेत् ।
'एतेषां चैव वक्ष्यामि गुरुलघ्वक्षरक्रमम् ॥ १३९ ॥
आदौ गुरुद्वयं कार्यं चतुर्दश 'लघून्यपि ।
उपोहनं विशालाया पुनरन्ते गुरु स्मृतम् ॥ १४० ॥

यथा—'झं' दुं जगति अयलितक दिगिनिगुचरतनितिनि घा ।

'चतुर्भिरधिके ह्रस्वैर् गुरुत्रयसमन्वितम् ।
संगतायाश्च मुनिभिरुपोहनमिति स्मृतम् ॥ १४१ ॥

[यथा]—

चतुर्भिरधिकैरेतं 'लघुभिर् गुरुत्रयुते ।
सुनन्दायाश्च विज्ञेया ह्युपोहनविधिर्बुधैः ॥ १४२ ॥

यथा—झं दु जगति अयलितक दिगिति गुरुचलति विभो ।

'अष्टाविंशल्लघूनि स्युः सुमुख्याश्च गुरूणि च ।
'उपोहनविधानेन तु शेषानि मुनिसत्तमाः ॥ १४३ ॥

यथा—'झं' दु जगति अयलितकदिगिपिगिति नि गल्ल झं न गुरुनिति अग तिति घा ।

138 (C. 234b, 235 K. 125b 126a) [1]K om 138a [2]K [illegible] [3]K [illegible] 139 (C 236 K 126) [1]K om 139b 140 (C 237 K 127) [1]K [illegible] [2]C [illegible], [3]C has nothing in its place 141 (C 238) [1]K om 141 142 (C 239 K 128) [1]K [illegible] C [illegible] [2]C [illegible] [3]C [illegible] K [illegible] [4]C om the example 143 (C 240 K 129) [1]K [illegible] [2]C [illegible] [3]K [illegible], C [illegible] [4]C om this example

उपोह्यन्ते स्वरा [1]यस्मात् [2]यस्माद् गीतं प्रवर्तते ।
तस्मादुपोहनं ज्ञेयं [3]शुष्काक्षरसमन्वितम् ॥ १४४ ॥
[1]अथवोपोह्यते यस्मात् प्रयोगः सूचनादिभिः ।
तस्मादुपोहनं [2]ह्येतद् गानं भाण्डसमाश्रयम् ॥ १४५ ॥
शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातान्त्य एव च ।
उपोहने विशालायास्तालोऽयं परिकीर्तितः ॥ १४६ ॥
द्विकलः संगतायास्तु [1]तालश्चापपुटः स्मृतः ।
[2]तस्यैव सन्निपातोऽन्त्ये सुनन्दायास्तथैव च ॥ १४७ ॥
[1]चच्चत्पुटस्तु द्विकलः [2]सुमुख्या स्यादुपोहने ।
उपोहने द्विरभ्यस्तैस्ततः कार्या तु कण्डिका ॥ १४८ ॥
एतान्युपोहनानीह चत्वारि गदितानि [1]तु ।
आनुपूर्व्या प्रयोगश्च कण्डिकानां निबोधत ॥ १४९ ॥
[1]शम्या तालस्तथा शम्या पुनस्तालो यथाक्रमम् ।
त्रिकलः सन्निपातश्च विशालाया प्रकीर्तितः ॥ १५० ॥
[1]चच्चत्पुटस्तु द्विकलः सगताया अपि स्मृतः ।
[2]चतुष्कलः सुनन्दाया स एव गदितो बुधैः ॥ १५१ ॥
सन्निपातद्वयोपेतो द्विश्चित्रस्तु प्रयोक्तृभिः ।
कार्यश्चतुष्कलो युग्मः सुमुख्याश्च यथाक्रमम् ॥ १५२ ॥
वर्धमानस्य तालोऽयं कण्डिकाना पृथक् पृथक् ।
मया प्रोक्तः पुनश्चैव [1]सहताना निबोधत ॥ १५३ ॥
पूर्वा विशाला कर्तव्या [1]चालतालप्रयोजिता ।
[2]अन्तिमा त्रिकलोपेता चाल्मासारितन्तु तत् ॥ १५४ ॥

144 (C 241, K 130) [1]K यत्र for यस्मात् [2]K चैव C तस्मात् [3]C स्थायि स्वरसमाश्रयम् for शुष्काक्षर समन्वितम् 145 (C 242 K 131) [1]K यस्मा गीयते प्रयोगसूचना° [2]K ह्येतज्ज्ञानभाण्ड° C ह्येतद्गानाभाण्ड° 146 (C 243, K 132) 147 (C 244ab, K 133) [1]C तालश्चापुटः, K तालश्चच्चत्पुटः [2]K त्रिकलीयुक्त तालादि for तस्यैव etc 148 (C 244c 245a K 134) [1]CK चच्चत्पुटस्तु [2]K सुमुख्या 149 (C 245c 246a K 135) [1]K ह for तु 150 (C 233, K 136) [1]K शम्या तालो पुन शम्या ततस्तालो यथाक्रमम् 151 (C 234a, K 137) [1]CK चच्चत्पुटस्तु त्रिकल [2]C om 151b 152 (K 138) [1]C om 152 153 (hC 250 K 139) [1]C मद्रकाना for सहतान 154 (C 246, K 140a) [1]K सगता तदनन्तरम् for चालताल etc [2]K om 154b

संपाता ग्रहं कृत्वा विश्लता तथैव यदि ।
शुष्के पूर्वकाले तु तदा स्यादुपवहनम् ॥ १५५ ॥
शम्या च ततः कार्या संपाता पुनरेव हि ।
विश्लताश्च पुनश्चैव शम्यातालौ च प्रयोजयेत् ॥ १५६ ॥
कनिष्ठायामिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।
स एव सर्वः कर्तव्यः प्रथमे कनिष्ठकोद्धृते ॥ १५७ ॥
शम्या संपाता चैव विश्लता च यथोदिता ।
शम्यायां ग्रहं कृत्वा ततश्चैव प्रयोजयेत् ॥ १५८ ॥
नन्दनाद्यायिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।
चच्चत्पुटस्य कर्तव्यः शुद्धस्याप्यन्य पण्डितैः ॥ १५९ ॥
तलं च शम्या च संपाता पुनरिष्यते ।
शम्यादौ ग्रहं कृत्वा यथोक्तं संप्रयोजयेत् ॥ १६० ॥
विश्लतान्तः ततानि तु ज्ञेया अथ निष्क्रम ।
ज्येष्ठे त्वाद्यायिते तालो निष्क्रामः शास्त्रसंज्ञया ॥ १६१ ॥
स सर्व एव कर्तव्यो बुधैश्चाप्युपमानिः ।
संयोगे कनिष्ठकानां तु तालोऽयं परिकीर्तितः ।
एतेनापि तथा योगाद् वर्धमानकमिष्यते ॥ १६२ ॥
ताले नवकले ज्ञेयं कृतावनकवर्णनम् ।
पञ्चपाणिकलं ज्येष्ठं पञ्चविंशतु नर्तनम् ॥ १६३ ॥
एतत्तालविधानं तु सर्वेष्वाद्यायितेषु च ।
केवलानां तु विशालाच्च मिलयां तु वर्तनाः ।
ततश्च वर्धमानापि वर्धमानमथोच्यते ॥ १६४ ॥
आद्यायितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ।
द्विगुणताललयेन कार्यो लययो विधि ॥ १६५ ॥

155 (C. 247 K. 140) [1]C [illegible]. [2]K. om. 155b. 156 (C. 248) [1]K om. 156. 157 (C. 255b, 256a K. 141) [1]C. [illegible] 158 (K. 142) [1]C. om. 158. 159 (C. 257 K. 143) [1]C. [illegible] 160 (C. 249a; K. 144) [1]C. [illegible]. [2]C. om. 160b. 161 (C. 249b, 259a K. 145a) [1]K. om. 161a. [2] [illegible]. [3]C. [illegible] 162 (C. 252a, 250a; K. 145b, 146) [1]K. [illegible]. [2]C [illegible] [3]C. om. [illegible] [4]C. om. 162a. 163 (C. 251b, 252a; K. 147) [1]K. [illegible] [2]K. [illegible] 164 (C. 252b, K. 148) [1]K. om. 164a. C. om. 164c. 165 (C. 255 K. 149) [1]C. [illegible] [2]C. [illegible] [3]C. [illegible]

[1]समाप्तावन्तरहित सनिपातो यदा भवेत् ।
अन्त्या कला द्विमात्रा तु [2]तदा ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ १६६ ॥
एवमेतन्मया प्रोक्त [1]वर्धमानस्य लक्षणम् ।

आसारितानां वक्ष्यामि [2]प्रस्तार लघुलक्षणम् ॥ १६७ ॥
अन्यूनायां कलायां तु ध्रुव प्राज्ञो निवेशयेत् ।
अथ तालाक्षरवशाच्छेषानन्तांश्च योजयेत् ॥ १६८ ॥
प्लुते लघ्वक्षरे चैव ध्रुवे साम्य न विद्यते ।
न विद्यते त्रिभि पातै समत्वमुपदिश्यते ॥ १६९ ॥
तालैश्च सनिपातैश्च शम्याभिश्च ध्रुवेण च ।
कनिष्ठासारित कार्य मध्यमं ज्येष्ठमेव च ॥ १७० ॥

* * *

[1]द्विगुणोत्तरया वृद्ध्या ह्यस्यैव तु मध्यम विधातव्यम् ।
प्रस्तारे [चैव] कलाना शम्या तालान्तरोपेतम् ॥ १७१ ॥
[1]उत्तरताल प्रथमे वस्तुन्यादौ कलाद्वय त्यक्त्वा ।
कार्यौ मध्ये नित्य द्वौ परिवृत्तौ च सपूर्णौ ॥ १७२ ॥
पूर्व शम्या कार्या द्विकलस्ताल [1]कलाद्वय शम्या ।
पुनरेककलस्तालस्त्रिकल [2]स्यात् सन्निपातश्च ॥ १७३ ॥
[1]त्रिकलोऽथ पुनस्ताल शम्यैककलाद्वये [2]ताल [3]।
द्विकला च पुन शम्या ताल [4]द्विकलश्च कर्तव्य ॥ १७४ ॥
त्रिकलश्च सन्निपातो [1]भूयो विधिरेष [2]एष कर्तव्य ।
[3]द्वादशकलस्तृतीये तस्यान्ते सन्निपातश्च ॥ १७५ ॥
प्रथमस्त्वष्टकल स्याद् द्वादशकलिकौ [1]तथापरौ ज्ञेयौ ।
अन्त्यश्च [2]सन्निपातो मध्यस्यासारितस्योक्त ॥ १७६ ॥

166 (C 266 K 150) [1]K समाप्तायान्तरहित [2]C सदा कार्या . 167 (C 267a, 151b, K 151) [1]C वधमानक [2]K विस्तार for प्रस्तार 168 (K 152) 169 (K 153) 170 (K 154) 171 (C 72 K 155b, 156a) [1]C द्विगुणान्तरवृत्त्या 172 (C 73) [1]K om 172 173 (C 74, K 156b, 157a) [1]C कलाद्वये शम्या [2]C om स्यात 174 (C 75, 169b K 157b, 158a) [1]K त्रिकलोऽप्यथि स्ताल [2]C तालम् [3]C द्विताल [4]K om द्विकलश्च कर्तव्य 175 (C 170, K 159) [1]C भूत्वधी for भूयो [2]C om एव [3]K द्वादशकला॰ 176 (C 171, K 160) [1]C तथा स्मृतौ द्वौ च [2]C सन्निपाते (N ॰तेऽस्या) मध्य स्यात सारितस्योक्तम

ये पूर्वमङ्गुलिकृता[1] प्रवेशविक्षेपनिष्क्रमा गदिता ।
ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्ज्ञै ॥ १७७ ॥
[1]अथ ज्येष्ठे तु कर्तव्य [2]शम्यातालल्यात्मकम् ।
[3]शरीर हि बुधैर्नित्य पञ्चपाद्विकलान्वितम् ॥ १७८ ॥
[1]तस्यावापोऽथ निष्क्रामो [2]विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
अङ्गुलीनां [3]तु कर्तव्य कलामान चतुष्कलम् ॥ १७९ ॥
ज्येष्ठ चतुष्कलं स्यादावापे संयुक्तं सविक्षेपै ।
वस्त्वन्यत्र स्यात् सप्तदशकल तु शम्यादि ॥ १८० ॥
पूर्वं शम्या कार्या चतुष्कलो पै [1]भवेत् ततस्ताल ।
शम्या चतुष्कला स्याद् [2]द्विकलस्ततस्तालस्तत कार्य ॥ १८१ ॥
कार्यश्च सन्निपात [1]षट्कलिक षट्कलश्च ताल स्यात् ।
द्विकला च पुनश्शम्या चतुष्कल स्यात् पुनस्ताल ॥ १८२ ॥
शम्या चतुष्कला [1]स्यात् तालो द्विकलश्च कर्तव्य ।
पुनरेव [2]सन्निपातश्च षट्कल संविधातव्य ॥ १८३ ॥
विधिरेष एव कृत्स्न पुनस्तृतीये [1]सन्निपातेऽन्ते तु ।
[2]पुनरेषामङ्गुलिविक्षेपं सम्प्रवक्ष्यामि ॥ १८४ ॥
[1]आवाप सह शम्यया निष्क्रामश्च तत परम् ।
विक्षेपश्च ततस्ताल कार्य पुनरावाप इष्यते ॥ १८५ ॥
[1]अनामिकाया निष्क्रामो विक्षेपोऽनन्तर स्मृत ।
[2]शम्यया सह आवापस्तालो विक्षेपण पुन ॥ १८६ ॥
[1]कार्यश्च मध्यमयाङ्गुल्या प्रवेशश्च [2]तत परम् ।
आवापश्च तत कार्यस्तर्जनीनिष्क्रमस्तथा ॥ १८७ ॥

177 (C 172, K 161) [1]K प्रवेशाविष्क्रमसंज्ञया गदिता 178 (C 173, K 162a) [1]K, पय [2]K शम्यातालकलान्वितम [3]K om 178b 179 (C 174 K 162b 162c) [1]K अतवयोऽथ for तस्यावापोऽथ [2]C निचेपय निर्गमनम् [3]C प॰ for तु 180 (C 175) 181 (C 176, K 163) [1]C भवेत् ताल [2]K द्विकलस्तालय कर्तव्य 182 (C 177, K 164) [1]C षट्कलिकस्सर्वकमय K षट्कल षट्कलय 183 (C 178, K 165) [1]K स्याद्द्विकलतालय [2]C सन्निपात 184 (C 179 K 166) [1]C सन्निपातान्ते N पातोऽन्ते [2]K पुनरेव देयमङ्गुलिविवेरात् 185 (C 180, K 167) [1]K पूर्वे शम्या तयावापो निष्क्रमश्च तत पुन । विक्षेपोऽथ पुनस्ताल पुनरावाप इष्यते ॥ [2]C शम्यायां 186 (C 181, K 168) [1]K अनामिको कनीयस्याविष्क्रमश्च पुनस्तत । ताभ्यामेव हि विक्षेप शम्यायो वापि एव वा ॥ [2]C, शम्यया for शम्या वा, 187 (C 182 K, 169) [1]C, om, कार्यश्च [2]C, om, तत परम् ॥

[1]विक्षेपश्च पुन कार्य सन्निपातस्तथैव च ।
कला [2]सप्तदशैवैता [3]सनिपाते तदन्तरम्[4] ॥ १८८ ॥
आवापश्च पुन कार्य [1]कनीयस्याथ निर्गम ।
[2]विक्षेपश्च प्रदेशश्च आवापश्च तत पुन ॥ १८९ ॥
[1]अनामिकाकनीयस्योस्ततस्तालो भवेत् पुन ।
विक्षेपश्च पुनस्ताभ्यां तत शम्या प्रकीर्तिता ॥ १९० ॥
[1]आवापश्च कनीयस्या तत स्तालं नियोजयेत् ।
आवापश्च तत कायस्तर्जनीनिष्क्रमस्तथा ।
[2]विक्षेप पञ्चदशक शम्यया सह कीर्तित ॥ १९१ ॥
[1]आवापश्चैव कर्तव्य पुनस्ताल[2] प्रयोक्तृभि ।
विक्षेपश्च प्रदेशश्च पुनरावाप एव च ॥ १९२ ॥
प्रदेशिन्या च निष्क्रामो विक्षेपश्च पुन स्मृत ।
[1]सन्निपातस्तथान्ते च चतुर्विंशतिको भवेत् ॥ १९३ ॥
[1]तृतीयसन्निपातस्य एष एव विधि स्मृत ।
एव ज्येष्ठस्य [2]विज्ञेयस्तालाङ्गुलिविकल्पित ॥ १९४ ॥
प्रथम षोडशकलश्चतुर्विंशतिकस्तथा[1] ।
द्वितीयश्च तृतीयश्च [2]सन्निपात[3] कलाधिक ॥ १९५ ॥
[1]प्रत्येक पातनं येषु दश सप्त भवन्ति हि ।
शम्यातालकृतानीह सन्निपातकृतानि च ॥ १९६ ॥
[1]वस्तुन्याद्ये ह्यज्येष्ठेषु द्वे चान्ये पूर्ववद् योज्ये ।
[2]षट्कशम्याष्टताल त्रिसन्निपात त्रिवस्तु चाप्येवम् ॥ १९७ ॥

188 (C 182b 183a, K 170) [1]C om 188a [2]C सप्तदश ऐता [3]K सन्निपातो तदन्तरम [4]C repeats after this 187 incorrectly 189 (C 183b, K 171) [1]C मध्यमाङ्गुल्या पुन प्रदेशश्च [2]C om 189 190 (K 172) [1]C om 190 191 (C 184, K 173a) [1]C om 191a [2]K om 191b 192 (C 185, K 173b) [1]K om 192a [2]C °ताल° 193 (C 186, K 174) [1]C सन्निपातस्तथा यश्च, MN °स्तथान्ते च 194 (C 187a, 189a K 175) [1]C तृतीये सन्निपात स्यात् K तृतीय सन्निपातस्य, [2]C विज्ञेयस्तालोऽङ्गुलि विकल्पत 195 (C 189b, 190a, K 176) [1]C °शतिक स्मृत [2]K सन्निपातकलाधिक 196 (C 190b, 191, K 177) [1]C प्रतीकं पतन K प्रतीक पातनानीषु [2]K दशा for दश 197 (C 187b, 188a, K 178a) [1]K om 197a N वस्तन्यादौ (?) C वस्तथा द्वे, [2] एव मष्टताल C षट्कम्प (N °म्पम°) मष्टपात

सप्तदशपातनयुक्तं विद्यादासारितं [1]सम्यक् ॥
अष्टौ तालास्तु षट् शम्याः सन्निपातास्त्रयस्तथा ॥ १९८ ॥
[1]आसारिते विधौ ज्ञेयः एकैकस्मिन् प्रकीर्तितः ।
[2]आसारितानामित्येवं गदितं लक्षणं मया ॥ १९९ ॥
[1]गीतानां वस्तुकानां च प्रयोगः परिकल्प्यते ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [2]गीतकानां तु लक्षणं ॥ २०० ॥
[1]सर्वेषामेव गीतानां वस्तुष्ववयवेषु च ।
[2]विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि [3]भवन्ति हि ॥ २०१ ॥
[1]एककं तु विदार्येका [2]द्वे चापि विवधः स्मृतः ।
पदपरं त्र्यपरं वृत्तं [3]विदार्यं परिकीर्तिता ॥ २०२ ॥
[1]पदवर्णसमाप्तस्तु विदारीत्यभिसञ्ज्ञिता ।
न्यासापन्याससम्प्राप्तं वस्तु तत्परिकीर्तितम् ॥ २०३ ॥
[1]विदारयन्ति यस्माद्धि [2]पदमध्यस्वरा यदा ।
तदा विदारी विज्ञेया गुरुवर्णानुकारिणी ॥ २०४ ॥
[1]विवधैककयोः प्रायः मद्रके तु प्रयोजनम् ।
[2]प्रकर्याश्चापि वस्त्वर्धे पादे रोविन्दकस्य च ॥ २०५ ॥
रोविन्दकोत्तराभ्यां तु वृत्तम् [1]उल्लोप्यके तथा ।
पाणिकाया [2]बहिर्गीते लास्ये [3]चैव प्रकीर्तितम् ॥ २०६ ॥
प्रवृत्तमवगाढं च द्विविधं [1]वृत्तमुच्यते ।
आरोहित्वादवगाढं [2]प्रवृत्तमवरोहतः ॥ २०७ ॥

198 (C 188b, 191b K 178b) [1]K सम्यक् C सर्वम् 199 (C 192a, K 179a) [1]K om 199a [2]C om 199b 200 (C 267b, K 179b, 180a) [1]C om 200a [2]K गीताना वस्तुकेष्वपि 201 (C 268a, K 180b) [1]K om 201a [2]C विविधैकवृत्तानि [3]K समासत for भवन्ति हि 202 (C 269, K 181) [1]C एकतन्तु K एकैक तु [2]C द्वे चापि विविधं स्मृत K ते तु महविधं स्मृत. [3]K चाङ्ग सहस्रं च मतं for विदार्यं परिकीर्तिता 203 (C 270) [1]K om 203 204 (C 271) [1]K om 204 [2]C पदकण्ठस्वरी, NM °मध्येस्वरा 205 (C 272, K, 182) [1]C विविधैक° M om °कयो, and N reads तयो for it [2]K प्रवर्ताश्चापि, C प्रकुर्याश्चापि 206 (C 273 K. 183) [1]C मुखचक्रस्य हि [2]K बहिर्गीता [3]C चैव प्रकीर्तितम् 207 (C 274 K 184) [1]K वृत्त (तत) मुच्यते, [2]C प्रवृत्तमवरोहिषु

आरोहण तु द्विविध तथा चैवावरोहणम् ।
न्यासापन्यासविहित [1]मार्गान्तरकृत तथा ॥ २०८ ॥
त्र्यवरैकादशपरा विदार्य परिकीर्तिता ।
चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाण परमं स्मृतम् ॥ २०९ ॥
[1]अध्यर्धा च [2]तृतीया च [3]सन्निपात[तु] प्रमाणत ।
[4]उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता [5]वैहायसे तथा ॥ २१० ॥
[1]विवधेन च ता कार्या [2]युग्मवृत्तेन चैव हि ।
तदर्धे [3]संनिपाते तु भवेदङ्गसमापनम् ॥ २११ ॥

[1]विवधस्त्रिविधो ज्ञेय कीर्त्यमानान् निबोधत ।
सामुद्रश्चार्धसामुद्रो विवृत्तश्चेति कीर्तित ॥ २१२ ॥[2]
[1]न्यासातो विवधो ज्ञेया मुक्ता वै गेयक सदा ।
[2]आद्यौ तु मद्रके चैव सामुद्र परिकीर्तित ॥ २१३ ॥[3]
लघुवर्णसम गेय सामुद्रे तु विधीयते ।
[1]तस्यन्ते च तृतीये च तद् वै गेयकसंज्ञित ॥ २१४ ॥[2]
विदार्यङ्गसमोऽर्ध [1]स्याद् अर्ध विसदृश यथा ।
योगे [2]तु अर्धसामुद्रस्तथा ज्ञेय प्रयोक्तृभि ॥ २१५ ॥[3]
विदारी विषमा ज्ञेया न्यासापन्यास एव च ।
[तत्-]सप्रयोगबाहुल्य विवृत्त परिकीर्तितम् ॥ २१६ ॥[1]
[1]विवधस्त्वेकक [2]चापि [वृत्त चैव] यथाक्रमम् ।
न्यासापन्यासमंशान्त सदा ज्ञेय प्रयोक्तृभि ॥ २१७ ॥[3]
सन्न्यासश्चैव विन्यासो ह्यङ्गमध्यो यथाक्रमम् ।
विन्यास स तु विज्ञेयो विदारीमध्यमस्थित ॥ २१८ ॥[1]

208 (C 275 K 185) [1]C मार्गान्तरकृत 209 (C 276, K 186) 210 (C 277; K 187) [1]K अध्यर्धादि [2]K तृतीयाश्च [3]C सन्निपात प्रमाणत [4]C उल्लोप्यते, [5]C वैहायसे 211 (C 278 K 188) [1]C त्रिविधेन [2]C युग्मवृत्तेषु [3]C सन्निपातेषु 212 (C 279, [1]Cf SR V 71a C सामुद्रश्च समुद्रोऽपि त्रिधौ [2]K om 212 213 (C 280) [1]न्यासतोऽपि त्रिधौ, cf SR V 73a) [2]C आद्या [3]K om 213 214 (C 281) [1]C तत्रान्ते [2]K om 214 215 (C 282) [1]C स्यात् [2]N त्व for तु अ० K om 215 216 (C 283) [1]C अत्र० [2]K om 216 217 (C 284) [1]C विविधश्चैकतो, [2]C चापि विज्ञेय तु यथाक्रमम् [3]K om 217 218 (C 285) [1]K om 218

विदारी वक्त्रविन्यासः पदान्ते क्वचिदेव हि ।
न तद् बाहुल्यमुद्दिष्टं प्रयोगस्य प्रयोक्तृभिः ॥ २१९ ॥[1]

[1]गीतानि सप्त मद्रकोल्लोप्यके चापरान्तकम् ।
[2]प्रकर्योवेणके चैव [3]रोविन्दकमथोत्तरम् ॥ २२० ॥
द्विविधं [1]मद्रकं तत्र चतुर्वस्तु त्रिवस्तु च ।
शीर्षकेण समायुक्तं [2]तत्तु ज्ञेयं त्रिवस्तुकम् ॥ २२१ ॥
पञ्च षट् सप्त [1]वापि स्युः [2]शीर्ष[कान्य]परान्तके ।
प्रकर्यामथ चत्वारि स्युस्त्रिण्यर्धाधिकानि च ॥ २२२ ॥
रोविन्दकं तु [1]सप्ताङ्गं षोडशाङ्गं परं स्मृतम् ।
द्वौ पादौ [2]समवर्णौ तु [3]एकके तत्र [4]कीर्तितौ ॥ २२३ ॥
प्रवृत्तं [1]विविधश्चापि [2]तस्य त्वादौ प्रयोजयेत् ।
[3]ततो देहं ततोऽङ्गानि यथायोगं निवेशयेत् ॥ २२४ ॥
[1]आकारश्चास्य मध्ये स्यादाकारश्चान्ततः स्मृतः ।
अविकल्पकमन्तेऽस्य शीर्षकं संप्रयोजयेत् ॥ २२५ ॥
सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा [1]प्रोक्तमोवेणकं बुधैः ।
तत्र [2]द्व्यङ्गं तु सप्ताङ्गं [3]त्र्यङ्गं द्वादशकं स्मृतम् ॥ २२६ ॥
[1]पादः सन्धिर्मापघातो वज्रं सपिण्डकं तथा ।
[2]शीर्षकं चतुरस्रञ्च [3]तथा चैवोपवर्तनम् ॥ २२७ ॥
उपपातः [1]प्रवेण्यौ च [2]द्व्यङ्गं संहरणं तथा ।
अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य [3]स्मृतान्योवेणकस्य तु ॥ २२८ ॥

219 (C 286) [1] K om 219   220 (C 287, K 189) [1]C प्रथ्यानि सप्तगीतानि मन्द्रकोऽर्थोऽपरान्तत   K गीतानि सप्त मद्रकोल्लोप्यके च परान्तकम्   [2]K प्रकर्यो वेणकं चैव C प्रसर्थोविण्को विद्यात्   [3]रोविन्दकमथोत्तरम्   C च्छाद्गीतुर्यातर तथा   221 (C 288, K 190) [1]C मन्द्रकं   [2]K तत्र   222 (C 289, K 191) [1]K तानि   [2]CK शीर्षक चाप०   223 (C 290, K 192) [1]K मस्तुनां for सप्ताङ्ग   [2]C समवर्णेन K समवर्णौत्रि   [3]C एकैक तत्र   K एकको तत्र   [4]C कीर्तित 224 (C 291, K 193a) [1]M विवध चापि   CN विविधं चापि   Bh विवध चापि, [2]K सधात्   [3]K om 224b   225 (C 292) [1]Bh om 225   226 (C 293, K. 193b, 194a) [1]C प्रोक्तमवेणक   Bh प्राप्यमोविणकं   [2]K द्व्यंग   [3]K त्र्यंग 227 (C 294, K 194b-195a) [1]C प्रस्तारसन्धिमापोथ्यवज्रसपिण्डक   [2]K एककं   [3]K काश्रापवर्तनमेव च   228 (C, 295, K 195b 196a) [1]M प्रवण्यो   KC प्रवेणी [2]C. द्व्यङ्गं   [3]C स्मृतान्या०.

संपिष्टकोपपाताभ्यां [1]प्रवेणीभ्यां विवर्जितम् ।
उपवर्तनहीनश्च सप्ताङ्गमपि कीर्तितम् ॥ २२९ ॥
[1]विवर्तनं तु सप्ताङ्गं तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।
अनयोर्द्वादशाङ्गे तु तथान्यपदमिष्यते ॥ २३० ॥
[1]उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानाम् एष एव विधिः स्मृतः ।
[2]अवगाढं प्रवृत्तं च महाजनिकमेव च ॥ २३१ ॥
[1]त्र्यङ्गस्तु स्यात्तथा द्व्यङ्गो महाजनिकवर्जितः ।
[2]स्थितप्रवृत्तसंयोगादेकाङ्गो वापि कीर्त्यते ॥ २३२ ॥
एकाङ्गे सविधातव्यं महाजनिकमेव च ।
[1]द्व्यङ्गं स्थितं प्रवृत्तं वाप्येकाङ्गं प्रकीर्तितम् ॥ २३३ ॥
[1]द्व्यङ्गे व्याससमासाभ्यां ध्रुवाधातुविधिः स्मृतः ।
[2]स्थितं प्रवृत्तं च तथा महाजनिकमेव च ॥ २३४ ॥
[1]त्र्यङ्गस्तु स्यादथ द्व्यङ्गो महाजनिकवर्जितः ।
एकाङ्गोऽपि विधातव्यो महाजनिकसंयुतः ॥ २३५ ॥
[1]एवं व्याससमासाभ्यां बहुधाङ्गविधिः स्मृतः ।
चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रो विस्र(?)श्चान्तः प्रकीर्तितः ॥ २३६ ॥
[1]ओवेणकस्य संहारो [2]द्व्यङ्ग एकाङ्ग एव वा ।
[3]नादौ न मध्ये संहारो नित्यं चैव प्रयुज्यते ॥ २३७ ॥
[1]एकको द्विविधो वापि कार्यो ह्यन्ते युगे सदा ।
उल्लोप्यके षड्वरं विंशत्यङ्गपरं स्मृतम् ॥ २३८ ॥

229 (C 296, K 196b 197a) [1]MN प्रवेण्या च C प्रवेण्या पौरवर्जितम् 230 (C 297 K 197b-198a) [1]K निवतन [2]K सप्ताङ्गी [3]C यथान्य° 231 (C 298a, K 198b 199a) [1]C om 231b [2]See below note 3 on 233 232 (C 298c 299a K 199b, 200a) [1]K त्र्यङ्गाः (स्तु) स्यादथ, C त्र्यङ्गास्तु स्यात्तथा [2]K स्थितिप्रवृत्त, C स्थितप्रवृत्तसंयोगादेकाङ्ग 233 (C 299b 300a K 200b 201a) [1]K द्व्यङ्ग चितप्रवृत्त C द्व्यङ्ग स्थितप्रवृत्त [2]K वा चैकाङ्ग वापि कीर्तितम् [3]MN repeats 231a after this 234 (C 298b, K 201b 202a) [1]C om 234a [2]C स्थित 235 (K 202b, 203a) [1]C om 235 236 (K 203b 204a) [1]C om 236 237 (C 300b K 204b 205a) [1]K उवेणक° C चावेणकस्य [2]C द्व्यङ्गे ऽप्येकाङ्ग [3]C om 237b 238 (C 301, K 205b 206a) [1]K एककं [2]K विवधावापि N द्विविधो वापि [3]K त्र्यत्य चैव पर स्मृतम्

[1]तत्र संहरणं ज्ञेयं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
[2]वैहायसकसंयुक्तं तेनापि च विवर्जितम् ॥ २३९ ॥
[1]त्रिष्वङ्गेष्ववरं ज्ञेयं परं स्याद् द्वादशस्वपि ।
[2]एकाङ्गं षट्परं ज्ञेयं वैहायसकमेव तु ॥ २४० ॥
[1]अस्य चाङ्गत्रयेऽतीते प्रयोगमुपपादयेत् ।
उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु [2]मुखप्रतिमुखे स्मृते ॥ २४१ ॥
ततोऽङ्गानां समासो वा विस्तारो वा विधीयते ।
मुखप्रतिमुखे चैव ज्ञेये [1]विविधसंज्ञिते ॥ २४२ ॥
[1]वृत्तं प्रतिमुखे च स्याद् अन्यायास्तु समासतः ।
उल्लोप्यके [2]तु शाखास्य सोत्तरे सापरान्तके ॥ २४३ ॥
प्रतिशाखा तथा चैषा [1]समवर्णपदा स्मृता ।
उत्तरं द्वादशपरं षडङ्गावरमिष्यते ॥ २४४ ॥
[1]आकारपादहीनेन [2]सह रोविन्दकेन तु ।
अन्ते [3]चाथ विशेषेण स्थाप्यमस्य हि शीर्षकम् ॥ २४५ ॥
एवमङ्गविधिः कार्यः सप्तरूपे प्रयोक्तृभिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतानां वस्तुकल्पनम् ॥ २४६ ॥
[1]कला षोडश विज्ञेया मात्रा [2]सर्वेषु वस्तुषु ।
तस्याश्चैव चतुर्भागः पादभागः प्रकीर्तितः ॥ २४७ ॥
[1]आदौ गुर्वष्टकं कृत्वा न्यसेल्लघ्वष्टकं तथा ।
तत्रोपवहनं कार्यं प्रथमे तु गुरुद्वये ॥ २४८ ॥
गुर्वक्षरे तृतीये तु ततः स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
गुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्या कार्या तु पञ्चमे ॥ २४९ ॥

239 (C 302a, K 206b 207a) [1]K तत्र संहरणे कार्यं [2]C om 239b
240 (C 302b, K 207b 208a) [1]C om, 240a, [2]K एकाङ्गमवरं 241 (C 303a, K 208b 209a) [1]C om 241a [2]C मुखप्रतिमुखं स्मृतं 242 (C 303b-304a, K 209b 210a) [1]K विविधे 243 (C 304b 305a, K 210b 211a) [1]K वृत्तप्रतिमुखं स्यादन्यायाम् [2]K तथा शाखा 244 (C 305b 306a, K 211b 212a) [1]सवर्णान्यपदा स्मृता 245 (C 306b 307a, K 212b 213a) [1]C आकारवाद°, [2]K तुल्य [3]C चास्याविशेषेण स्थाप्येत मध्ये च, N अस्या विशेषेण स्थाप्यते मध्य 246 (C 307b-308a, K 213b 214a) 247 (C 308b 309a) [1]K om 247 [2]C सर्वस्ववस्तुषु 248 (C 309b 310a, K 214b 215a) [1]N आदौ गुर्वष्टकं K गुरुर्वदाष्टक, C आदौ गुर्वक्षर 249 (C 310b 311a, K 215b 216a).

षष्ठसप्तमयोस्ताल· शम्या गुर्वक्षरेऽष्टमे ।
[1]ततोऽर्धकलिकान् पादान् कुर्याल्लघ्वक्षरेषु च ॥ २५० ॥
गुर्वक्षरे [1]तालगते पादास्तु [2]कलिका स्मृता· ।
शम्यातालौ तालशम्ये कुर्याद् द्वे चानुपूर्वश ॥ २५१ ॥
ताल शम्यां च ताल च सन्निपात तथैव च ।
[1]शीर्षकश्चास्य कर्तव्य बुधैश्चापपुटेन तु ॥ २५२ ॥
एवमेककलो [1]ज्ञेयस्तालयोगस्तु [2]मद्रके ।
[3]गुरुर्विश्लेषपादेन द्विकल परिचक्षते ॥ २५३ ॥
[1]विश्लेषेण [2]कलाश्चात्र यथापूर्वं निवेशयेत् ।
द्विकले [4]मद्रके चैव त्रिकल स्यादुपोहनम् ॥ २५४ ॥
[1]कलिका द्विकल [2]चापि भवेच्च प्रत्युपोहनम् ।
द्विकलैर्गुर्वक्षरकृते पादभागैर्यथाक्रमम् ॥ २५५ ॥
चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्र वस्तु सज्ञितम् ।
त्रिवस्तु द्विकल ज्ञेय [1]पाते पादविधिस्त्वयम् ॥ २५६ ॥
गुर्वक्षरेषु ये पाता शम्यातालादय स्मृता ।
तानेव पादभागेषु [1]द्विकलेष्वत्र योजयेत् ॥ २५७ ॥
अष्टमी षोडशी शम्या दशमी च यथाक्रमम् ।
चतुर्दश्यां कलाया तु [1]ताल न द्वादशीयुतम् ॥ २५८ ॥
[1]लघ्वष्टके [2]पातविधिर्यथापूर्वं प्रकीर्तितम् ।
वस्तुत्रयेऽपि द्विकले एव पातान् प्रयोजयेत् ।
शीर्षक चैव कर्तव्य प [3]कल पञ्चपाणिना ॥ २५९ ॥

250 (C 311b 312a, K 216b 217a) [1]C धंकलितान 251 (C 312b 313a, K 217b-218a) [1]C तालगीते K तालगीत, [2]C कलिता [3]K तेषु कुर्यात् क्रमेण तु 252 (C 313b 314a K 218b) [1]K om 252b 253 (C 314b-315a, K 219) [1]K ज्ञेय कलायोगस्तु [2]C मन्द्रके [3]CK गुरुविश्लेषपादेन N षणादिशा K (foot note) गुरुर्विशेषपादेन 254 (C 315b 316a K 220) [1]K विशेषेण [2]K कलास्तत्र [3]K पूर्वे पूर्वे [4]C मन्द्रके 255 (C 316b 317a K 221) [1]K कलिक [2]C चापि न वा स्यात् प्रत्युपो° 256 (C 317b 318a K 222) [1]K भवेत् पातो विधीयते C पादे पादविधि°. 257 (C 318b 319a, K 222) [1]C द्विकलोऽत्र 258 (C 319b 320a; K 224) [1]K ताल्यं दा 259 (C 320b 321, K 225) [1]C लघुचरे [2]C पादविधि [3]C चैव.

[4]ऋंडं ऋड शैलेन्द्रराजसंस्थितमीश शान्तं शिवं पन्नगेन्द्रपरिवद्धजटम् ।
मुनिगणनमितं ध्यानाभिरत ज्ञानमय मदनाङ्गहर विभुं प्रभुम् ।
शरणागतोऽहं दैत्यैर्नागैः सस्तुतमीशं त्वा वेदमय त्वा कर्तारं
भुवनपतिं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ऋग्यजु परिपठितं गङ्गाधर शूलधरं भुजगेन्द्रधरं प्रणतोऽस्मि
शिव मृगराजचर्मपरिवद्धतनुम् ।
विपुलगतिं वृषभगति ज्वलनशिखिसदृशकपिलजटं तमह नमामि
शिवं शिरसा ॥

समाप्तं द्विकलमद्रकम् ।

देवं विमल प्रणतार्तिहरं मायाधार मायारूपं जटिल नमामि
शिवं शिरसा ।

शीर्षकं षट्कलं समाप्तम् । द्विकलमद्रकम्[5] ।

चतुष्कलं प्रवक्ष्यामि यथावद् द्विजसत्तमा ।
चतुष्कलै पादभागैर्यथापूर्वमुदाहृते ॥ २६० ॥
चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्र [1]वस्तु सञ्ज्ञितम् ।
पातांश्चैव प्रवक्ष्यामि पादभागे यथाक्रमम् ॥ २६१ ॥
चतुर्थे पञ्चमेऽन्त्ये च शम्या कार्याऽष्टमे तथा ।
दशमैकादशे शम्या द्वितीया नवमे स्मृता ॥ २६२ ॥
षष्ठे च सप्तमे [1]ताल अन्त्ये च नवमेऽस्य हि ।
[1]दशमैकादशे चैव द्वितीय· समुदाहृत ॥ २६३ ॥
[1]आद्य तु द्वादशे प्रोक्तं सन्निपातोऽवसानत ।
एव पातविधानं स्यात् सर्वं[2] वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६४ ॥
[1]प्रथमे वस्तुके ह्यादौ कलाष्टकमुपोहनम् ।
प्रत्युपोहनमित्युक्त द्वितीये द्विकलं भवेत् ॥ २६५ ॥
[1]तृतीये त्रिकल ज्ञेय चतुर्थे तु चतुष्कलम् ।
अस्यान्ते शीर्षकं कार्यं षट्पितापुत्रकेण तु ॥ २६६ ॥

[4-5]This portion is wanting in C 260 (C 323, K 226) 261 (C. 323, K 227) [1]C स तु सञ्ज्ञित 262 (C 324, K 228) [1]C नवमैकादशे 263 (C 325, K 229) [1]C तान्त K ताश्च 264 (C 326 K 230) [1]K चाद्य' तु द्वादशे [2]K सर्ववस्तु 265 (C 327) [1]C तृतीये 266 (C 328).

द्विकले तु यथापात पञ्चपाणिचतुष्ट[यम्] ।
[1]द्विगेयक तृतीये च चतुर्थे च यथाक्रमम् ॥ २६७ ॥
परिवर्तसमाप्तिस्तु चतुर्थे [1]सविधीयते ।
[2]मद्राशोपोहन यस्तु प्रथम च द्वितीयकम् ॥ २६८ ॥
[1]चतुर्थस्तु त्रिप्रमाणं ञ्यश्रतालसमुद्भवम्[2] ।
[3]द्विर्भावाद् द्विकलस्यैव विज्ञेय च चतुष्कलम् ॥ २६९ ॥
सप्तमे [1]लघूनि त्वन्त्ये द्विर्भावोऽस्मिन् विधीयते ।
चतुष्कलोऽत्र विहित कलाष्टकमुपोहनम् ॥ २७० ॥
एका द्वे च चतुष्कश्च तथा स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
यथाक्षरस्य कर्तव्य मद्रकस्य तु शीर्षकम् ॥ २७१ ॥
चतुष्कल पञ्चपाणिर्द्विकले द्विकल स्मृत ।
चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥ २७२ ॥
[1]त्रिवस्तु त्रिप्रमाण तु ञ्यश्रतालसमुद्भवम ।
इत्युक्त मद्रक पातैश्चयोऽशभिरन्वितम् ॥ २७३ ॥
गुर्वक्षराणि चत्वारि चत्वारि स्युर्लघूनि च ।
[1]द्वितीये गुरुके शम्या तृतीये ताल एव च ॥ २७४ ॥
तृतीये च चतुर्थे च शम्यातालौ लघून्यपि ।
ताल शम्या च ताले च सन्निपात च योजयेत् ।
[1]लघ्वक्षरैकऽष्टकलिकान पातानेतान् प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥
ताल शम्या च तालश्च सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
ञ्यश्रतालसमुद्भूत [1]विज्ञेयमपरान्तकम ॥ २७६ ॥
गुर्वक्षराणि विश्लिष्य [[1]द्वि]कल सम्प्रयोजयेत् ।
पादभागैस्तथा षड्भि द्विकल च चतुष्कलम् ॥ २७७ ॥

267 (C 329) [1]C द्विवेयक M द्विगेयक N द्विर्गेयक 268 (C 330) [1]C स 269a [2]C मन्द्रा गोपहन 269 (C 331a, K 231a) [1]K त्रिवस्तु त्रिप्रमाण तु [3]K om [3]C om 269b 270 (K 231b 232a) [1]K लघुनि त्वन्त्ये 271 (K 232b 233a) 272 (K 233b 234a) 273 (C 331b, K 234b 235a) [1]C चतुवस्तु त्रिप्रमाणं 274 (C 332, K 235b) [1]K om 274b 275 (C 333, K 236 237a) [1]C लघ्वक्षरैऽष्टकलिमितान 276 (C 333b 334a K 237) [1]C °ष्वस्तान्तकम् 277 (C. 334b-335a) [1]C त्रिकल.

[शम्यातालौ तालौ] शम्या ताल· पष्ठो यथाक्रमम् ।
पूर्ववत् पातविन्यास· षष्ठपञ्चमयोः स्मृत ॥ २७८ ॥
आवाप[वि]क्षेपयुत पातैरेभिश्चतुष्कलम् ।
चतुष्कलै· पादभागैः षड्भिस्तु समलकृतम् ॥ २७९ ॥
वस्तुसंख्यश्च पद्पश्चसत[का]न् सम्प्रयोजयेत् ।
द्वितीये पञ्चमेऽन्त्ये च द्वे शम्ये समुदाहृते ॥ २८० ॥
तृतीये तु भवेदन्त्य द्वितीये पञ्चमे स्मृत· ।
आदौ षष्ठे तु तालः स्यात् सन्निपातस्ततोऽन्तिमः ॥ २८१ ॥
पूर्ववस्तुसमुद्दिष्टा पाता ह्येताश्चतुष्कले ।
[पञ्च चतुष्कले] योगो गदित[1]स्त्वपरान्तके ॥ २८२ ॥
[1]यथाक्षर[पाते]ष्वेतद्व विज्ञेय चापरान्तकम् ।
आदौ कलोपग्रहन्तं विश्लेषाद् द्विगुणं भवेत् ॥ २८३ ॥
द्विकले कलिक ज्ञेय द्विकलं चाप्युपोहनम् ।
[1]कलिके कलिक चेष्ट' तथैव चाप्युपोहनम् ॥ २८४ ॥
एतदेव द्विगुणित विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ।
लघ्वक्षरे तृतीये तु द्विभागेऽन्त्या कला स्मृता ॥ २८५ ॥
[1]श्चघतालसमुद्भूतं पातै· षड्भिर्विभूषितम् ।
वस्तुशाखाप्रमित्येतद्व गदितं त्वपरान्तकम् ॥ २८६ ॥
यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।
पश्चिमार्धसमा सा तु तथैवान्यपक्ष[1]स्मृता ।
[2]शिरश्चैककलेनास्य कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ २८७ ॥
वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ।
शाखाया प्रतिशाखायां विशेष पश्चिमे त्वयम् ॥ २८८ ॥
षट्कलापातसंयुक्ते तालिके तु तत स्मृते ।
सप्तैककलयुक्तेऽस्ति विधिवत् पञ्चपाणिना ॥ २८९ ॥

278 (C 335b, 336a) 279 (C 336b, 337a) 280 (C 337b, 338a)
281 (C 338b-339a) 282 (C 339b 340a) [1]C स्त्वपरान्तके MN त्वपरान्तके
283 (K 237b-238a) [1]K यथाक्षर पातेष्वेतद 284 (K 238b 239a). [1]K. कलिके
286 (K 240b 241a) [1]K घघताल° 287 (C 340b 341, K 241b-242)
[1]K स्मृता [2]K °कलेनापि 288 (K 243) 289 (K 244)

[1]यथाक्षरेण तु भवेदनयोरुपवर्तनम् ।
उपोहन तु वस्त्वर्धं द्विकल प्रत्युपोहनम् ॥ २९० ॥
[1]द्विकलं दक्षिणे कार्य वृत्तौ चैव चतुष्कलम् ।
न चात्रोपोहनं कार्य शेषाणा तु कदाचन ॥ २९१ ॥
[1]एवं चतुष्कले योगो मया प्रोक्तोऽपरान्तके ।
उल्लोप्यक तु द्विगुरु द्विलघ्वन्ते गुरु स्मृतम् ॥ २९२ ॥
शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
प्रत्यक्षरकृतै पातै पञ्चभि समलंकृतम् ।
[1]चतुरस्र सम चेद् यत्तु ज्ञेयं यथाक्षरम् ॥ २९३ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन द्विचतुष्कलमिष्यते ।
[1]अस्य चाङ्गद्वये गीते वैहायसिकमिष्यते ॥ २९४ ॥
[1]तदेकाङ्गा[व]र ज्ञेय द्वादशाङ्गपर तथा ।
प्रमाण द्वादशकल सप्तपातमथापि वा ॥ २९५ ॥
अस्य तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलस्तथा ।
द्विकला च पुन शम्या [1]तालश्चैककल स्मृत [2] ॥ २९६ ॥
तत शम्या ततस्ताल [1]सन्निपातस्तत परम् ।
[2]शाखेय प्रतिशाखा तु नित्यमन्त्यपदा स्मृता ॥ २९७ ॥
[1]पदा त्वस्य भवेदन्त्ये तदन्ताहरणं बुधै [2] ।
यथाक्षरेण [1]नियमात् संहार्य पञ्चपाणिना ॥ २९८ ॥
[1]स्वतालेनान्तहीनस्य [2]संहार परिकीर्त्यते ।
[3]द्विप्रकार निवृत्तश्च [4]व्यंशोऽथ त्रिविध स्मृत ॥ २९९ ॥

290 (C 342, K 245) [1]K यथाक्षरेणैव [2]C वस्त्वर्धं 291 (C 343, K 246a) [1]K दक्षिणे तु तथा वृत्तौ चतुष्कलमपोह्यते 292 (C 344, K 246b) [1]K. om 292a [2]K गुरुर्यथा 293 (C 345 K 247 248a) [1]K चतुरस्रम्तु विच्छेदमेव 294 (C 346, K 248b-249a) [1]C चान्ते चाङ्गद्वयगीते 295 (C 347ab, K 249b 250a) [1]CK °द्वपर [2]K तथापातम° 296 (C 347c 348a K 250b 251a) [1]C तालश्च द्विकल तथा 297 (C 348b 349c, K 251b 252a) [1]सन्निपातमत [2]K शाखेयन्प्रतिशाखा C शाखेयं प्रतिशाखे 298 (C 349b 350a K 252b 253a) [1]K यदा ह्यस्य भवेदन्त्यन्तर° [2]C बुधैः 299 (C 350b 351a K 253b 254a) [1]K स्वतालेनात° [2]C संहार्य परिवर्तते [3]CK द्विप्रकारनिवृत्तस्य [4]C व्यक्षोऽन्त°. K व्यं शोऽप

त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च [1]मिश्रश्च त्रिविधः स्मृतः ।
[2]स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे महाजनिकमेव च ॥ ३०० ॥
स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं [1]तथा ।
[2]तथास्थितं भवेद् युग्मं [3]तस्यपातविधिस्त्वयम् ॥ ३०१ ॥
शम्या तु द्विकला कार्या तालश्च द्विकलः स्मृतः ।
चतुष्कलः सन्निपातः [1]प्रवृत्तमत इष्यते ॥ ३०२ ॥
[1]तस्यापि द्विकला शम्या [2]तालश्चैककलः पुनः ।
[3]चञ्चत्पुटश्च तालादिः सन्निपातस्ततः परम् ॥ ३०३ ॥
[1]स्थितं तालेन कर्तव्यं महाजनिकमस्य तु ।
निवृत्ततालः कर्तव्यो निवृत्तस्यापि वस्तुतः ॥ ३०४ ॥
[1]स्थितमहाजनिकयोः प्रायः [2]समुपवर्तनम् ।
आद्यावुद्घट्टकः कार्यः परिवर्तक एव च ॥ ३०५ ॥
युग्मे [1]हि मिश्रतालत्वाद् [2]युग्मे ह्यन्तः प्रयुज्यते ।
[3]विविधैककसंयुक्तः सर्वश्चान्तविधिः स्मृतः ॥ ३०६ ॥
यथावदन्ततालोऽयं [1]युग्मो मिश्रश्च कीर्तितः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि [2]त्र्यस्रतालविधिं प्रति ॥ ३०७ ॥
शम्या तु द्विकला पूर्वं ततस्तालो विधीयते ।
त्रिकलः सन्निपातश्च [1]प्रवृत्तश्चाप्यतः परम् ॥ ३०८ ॥[2]
[1]प्रवृत्तमत्र कर्तव्यं यथावत् परिवर्तनम् ।
यथाक्षरप्रयुक्तेन [2]समासात् पञ्चपाणिना ॥ ३०९ ॥

300 (C 351b-352a K 254b 255a) [1]K मिश्रश्चापि प्रकीर्तितः C मिश्रश्च त्रिविधः [2]KMN स्थितप्रवृत्ते C स्थित प्रवृत्त्या 301 (C 352b 353a K 255b 256a) [1]M. यदा CN तथा K यदा [2]K तदा [3]C पातस्य विधिस्त्वयम् 302 (C 353b-354a, K. 256b-257a) [1]K प्रवृत्तमथ 303 (C 354b 355a, K 257b 258a) [1]K तस्य तु [2]K तथैवैककला [3]C चच्चत्पुटस्य 304 (C 355b 356a, K 258b 259a) [1]C स्थिततालो न कर्तव्यो 305 (C 356b 357a K 259b 260a) [1]K reads here अथ तालविधिं वक्ष्ये प्रायः समुपवर्तनम् [2]C MN त्वस्व° 306 (C 357b 358a K 260b 261a) [1]C तु [2]K युग्मे ह्यत्र C युग्मोऽप्यत्र [3]C त्रिविधैकक° [4]K पूर्वे यथाऽऽविधि 307 (C. 358b 359a, K 261b 262a) [1]C युग्मो मिश्रो च [2]C त्र्यस्रमन्त्रविधि 308 (359b-360a, K 262b 263a) [1]K प्रवृत्तं चाप्यतः परम् [2]C repeat after this 307b-308a. 309 (C 361b 362a, K 263b 264a) [1]K प्रवृत्तमथ [2]K विधिवत्

[1]अस्यापि स्थिततालेन महाजनिकमिष्यते ।
[2]निवृत्त• ताल कर्तव्य तथास्यान्तनिवर्तिते ॥ ३१० ॥
युग्मौजमिश्रतालत्वान्मिश्रोऽप्यन्त प्रवर्तनम् ।
चिवरैककसंयुक्त सर्वश्चान्तविधे स्मृत• ॥ ३११ ॥[1]
द्व्यङ्गमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासत ।
तत्र युग्म भवेद् द्व्यङ्ग [1]त्र्यङ्गमेकाङ्गमिष्यते ॥ ३१२ ॥
प्रवृत्तमपि विज्ञेय द्व्यङ्गमेकाङ्गमेव वा ।
महाजनिकनेकाङ्ग द्व्यङ्ग सद्दृण स्मृतम् ॥ ३१३ ॥
स्थितादिक• प्रवृत्तान्त [1]एवमन्त विदुर्बुधा• ।
उल्लोप्यके सदा [2]योज्यमूहापोहविशारदै ॥ ३१४ ॥
प्रकरीवस्तु [1]षण्मात्रा पातादचैकान्नविंशति• ॥
[2]वस्तु प्रमाण कर्तव्य तथैव च चतुष्कलम् ॥ ३१५ ॥
[1]न यथाक्षरयोगोऽत्र न चात्र द्विकलो भवेत् ।
[2]आद्यमात्रात्रयस्यान्ते शम्यातालौ प्रकीर्तितौ ॥ ३१६ ॥
[1]षण्मात्र पातसयुक्त वस्तु कार्य यथाक्रमम् ।
उपोहन तु वस्त्वर्धे प्रथमे च द्विजोत्तमा ॥ ३१७ ॥
शम्या अस्य तु मात्रा स्याद् द्वितीया तालसयुता ।
मात्रात्रयस्य [1]चान्त्या स्यात् शम्यैका च पुनस्तथा ॥ ३१८ ॥
चतुर्थ्या द्वादशस्ताल पञ्चम्या चाष्टम स्मृत ।
षष्ठ्या तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलो भवेत् ॥ ३१९ ॥
पुनश्च द्विकलस्ताल• शम्या च द्विकला पुन ।
शम्यातालश्च [1]तालश्च शम्यास्तालस्तथैव च ॥ ३२० ॥

310 (C 362b 363a K 264b 265a) [1]C भ्यापि [2]C प्रवत्र कार्य [3]C भयास्यान्तनिवर्तिते MN निवर्तने K °न्तयात विनिवृत्तिमान् 311 (K 265b-266a) [1]C om this 312 (C 363b 364a K 266b 267a) [1]K न्यङ्गमेव च 313 (C. 364b 365a K 267b 268a) [1]K भवेत 314 (C 365b 366a ; K 268b 269a) [1]K एवमन्तविध बुधै [2]K योन्य 315 (C 366b K 269b-270a) [1]K. षपात (= षण्मात्रा) [2]C वस्तु प्रदीप कर्तव्य प्रकुर्यात् द्विचतुष्कलम् 316 (C 367 , K 270b) [1]C न यताचर° [2]C भद्यमात्रात्रय° K भाद्यमात्राद्वय° [3]K शम्यातालान्वितौ भवेत् 317 (C 368) [1]MNK om this couplet 318 (C 369 , K 271a) [1]K. चान्त्य for चान्त्या स्यात् 319 (C 370 , K 271b 272a) 320 (C 371 ; K 272b 273a) [1]K तु

शम्याताल. सन्निपात इति वस्तु [1]प्रकीर्त्यते ।
यदा त्वर्धचतुर्थानि वस्तूनि प्रकरी भवेत ॥ ३२१ ॥
पश्चिमार्धं पदस्यैतत् [1]तदर्धं प्राग् निवेशयेत् ।
कनिष्ठासारितेनास्य [2]कार्यं संहरणं तत ॥ ३२२ ॥
पादः पूर्वसम कार्यस्त्वपरान्तकशाखया ।
[1]ओवेणके द्वितीयस्य तस्य च प्रतिशाखया ॥ ३२३ ॥
स एव पातविन्यासो माषघातमत परम् ।
षट्पातो द्वादशकलस्तस्य पातविधिस्त्वयम् ॥ ३२४ ॥
कर्तव्या द्विकला शम्या [1]तालो च द्विकल एव च ।
[2]पुनश्च द्विकलस्ताल शम्या च द्विकला पुनः ॥ ३२५ ॥
ततश्चैककलस्ताल सन्निपात कलात्रये ।
प्रायेण मात्रघातस्तु विवधाङ्ग प्रकीर्तितः ॥ ३२६ ॥
[1]सन्धिश्चैव हि तस्यान्ते कदाचिदुपवर्तनम् ।
[2]तस्या स्यात्कलिकेनैव तद्योगं पञ्चपाणिना ॥ ३२७ ॥
सन्धिर्यथाक्षरेणैव कर्तव्य पञ्चपाणिना ।
एककं [1]विवधो वापि [2]तस्याङ्गं समुदाहृतम् ॥ ३२८ ॥
[1]उपवर्तनवच्चास्य पृथग्विधिरिति स्मृत ।
अन्त्यस्य चतुरस्रस्य प्रवृत्ते यो विधि स्मृत ॥ ३२९ ॥
[1]विवधाङ्गेन तेनैव चतुरस्रकमिष्यते ।
सन्धिवद् [2]वज्रतालश्च द्विधा सपिण्डक स्मृतम् ॥ ३३० ॥
सप्ताङ्गं द्वादशकलं द्वादशाङ्गं दशैव तु ।
निष्काममादित कृत्वा शम्यास्तिस्र प्रयोजयेत् ॥ ३३१ ॥

321 (C 372 K 273b 274a) [1]K प्रकीर्तितम 322 (C 373, K 274b 275a) [1]C तदर्धं [2]C ताल 323 (C 374 K 275b 276a) [1]C चावेणकौ K चावेणकौ द्वितीयेऽपि 324 (C 375, K 276b 277a) [1]K चानित्य मौर्वकौ for स एव etc [2]K माषघाता for षट्पातो 325 (C 376a, K 277b 278a) [1]C शम्या च द्विकला पुन- [2]C om this hem 326 (C 376b 377a, K 278b 279a) 327 (C 377b, K 279b 280a) [1]K सन्निपातश्च पदार्थे [2]C om this hem 328 (C 378, K 280b 281a) [1]C एकैक विविधो MN विविधो [2]C तस्याङ्गं बद्धदाहृते. 329 (C 379, K 281b) [1]K om this hem 330 (C 380, K 282) [1]MN विविधाङ्गेन C विविधाङ्गेन C वज्रतालस्य N [2]ताल वज्र 331 (C 381, K 283) [1]C. शम्यास्तिस्र

[1]तालत्रय ततश्चैव [2]शम्यातालौ तत परम् ।
शम्यातालौ तत कार्यौ सन्निपातोऽन्त्य एव च ॥ ३३२ ॥
[1]ओवेणके तु सताङ्गे संपिष्टकमिदं स्मृतम् ।
द्विशम्या तालयोगेन द्वादशाङ्गेऽपि चेष्यते ॥ ३३३ ॥
पाता नवैकादश वा सपिष्टकमुदाहृतम् ।
वज्रवत् सम्प्रयोक्तव्यमुपवर्तनमेव च ॥ ३३४ ॥
युक्ता विनयवृत्ताभ्या श्रेणी [1]द्विविधा स्मृता ।
पञ्चपाणि प्रकर्तव्य श्रेण्या तु यथाक्षर ॥ ३३५ ॥
द्विकलो वापि मिश्रो वा प्रयोगोऽङ्गवशानुग ।
[1]अन्ते चास्य प्रकर्तव्य कदाचिदुपवर्तनम् ॥ ३३६ ॥
पञ्चपाणिविधानेन यथोक्तेनैव तद् भवेत् ।
[1]द्वितीयतालपातेन ह्युपपातश्च कीर्त्यते ॥ ३३७ ॥
चच्चत्पुटेन कर्तव्य [1]क्रम रूहृरणस्य तु ।
रोविन्दके तु षण्मात्रा पातभागैश्चतुष्कलै ॥ ३३८ ॥
[1]अर्धेऽन्ते चैव मात्राणा पञ्चाना पात इष्यते ।
[2]तालशम्या च तालश्च शम्यातालस्तथैव च ॥ ३३९ ॥
[1]अन्ते शम्या तथा चैव सर्वासामपि कीर्तिता ।
पञ्चानामपि मात्राणा विधिरेष यथाक्रमम् ॥ ३४० ॥
चतुर्दशस्तु पष्ठ्या [1]मात्राया ताल इष्यते ।
चतुष्कला तु तत्तुल्या [2]षष्ठी सप्तकमात्रया ॥ ३४१ ॥
[1]तथा चाष्टौ कला कार्या प्रथमायाम उपोहनम् ।
ततश्चैव [2]प्रयोक्तव्यं द्विकल प्रत्युपोहनम् ॥ ३४२ ॥
[1]पाता स्यु सन्निपातान्ता [2]विनैकैकयोजिता ।
वर्णानुरूपोऽष्टकलस्त्वन्ते[3] प्रस्तार इष्यते ॥ ३४३ ॥

332 (C 382, K 284) [1]C तालत्रय [2]C शम्यातालम 333 (C 383, K 285) [1]C ओवेणके K तुवेणके 334 (C 384, K 286) 335 (C 385, K 287) [1]C त्रिविधा 336 (C 386 K 288) [1]C षड 337 (C 387, K 289) [1]K द्वितीय पाततालेन 338 (C 388, K 290) [1]C चक्रा(N क्रा)हरणस्य तु 339 (C 389, K 291) [1]K चधार्धंतोते [2]K ताल शम्याश्च 340 (C 390 K 292a) [1]K om this hem, 341 (C 391 K 292b 293a) [1]K मात्रायाश्चा° [2]C षट्सप्तक° 342 (C 392, K 293b 294a) [1]K इति पादमदाटौ च कलायादाष्पोहनम [2]C द्विकल 343 (C 393, K 294b 295a) [1]K धातश्चेतमन्निपातश्च [2]K विविधैकद्वयोजिता [3]K अन्त्य for सर्गे,

तुल्यवर्णोपवहनो द्वितीयः पादः इष्यते ।
शरीरतालः कर्तव्यः [1]प्रस्तारोऽपि विशेषतः ॥ ३४४ ॥
द्विकलनैव कर्तव्यो विशेषात् पञ्चपाणिना ।
कलाद्वादशनिर्दिष्टं प्रमाणञ्चास्य तत्त्वतः ॥ ३४५ ॥
रोविन्दकशरीरं तु षट्कलोपोहनं स्मृतम् ।
[1]विवधं वा प्रवृत्तं वा तस्यादौ परिकीर्त्यते ॥ ३४६ ॥
[1]आकारवृत्तमन्यत् स्याच्चतुष्कं त्रिकमेव वा ।
तस्योपरि यथेष्टं स्यादधस्तादङ्गयोजनम् ॥ ३४७ ॥
अविशेषनिवृत्तन्तु शीर्षकं तु प्रयोजयेत् ।
यथाक्षरेण तच्चैव कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ ३४८ ॥
आद्यारैकमन्त्यस्य प्रवृत्तो नियमो भवेत् ।
इति रोविन्दकं प्रोक्तं स्यादुत्तरमतः परम् ॥ ३४९ ॥
उत्तरं सम्प्रवक्ष्यामि यथाविहितलक्षणम् ।
अस्येदमुत्तरस्याथ मुखं प्रतिमुखं भवेत् ॥ ३५० ॥
उल्लोप्यकपदस्यादौ मात्रा चैका चतुष्कला ।
[1]रोविन्दकपदाका[र] गणव[र्जं] प्रयोजयेत् ॥ ३५१ ॥
शाखा षडङ्गा त्र[यो]षु द्वादशाङ्गा परा स्मृता ।
सम्पाता द्वादशकला शाखा ज्ञेया प्रमाणतः ॥ ३५२ ॥
तस्यास्तु द्विकलस्तालः शम्या चैककला भवेत् ।
तथा च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला ततः ॥ ३५३ ॥
पुनश्चैककलस्तालः सन्निपातः कलात्रये ॥
शीर्षाद्यतः प्रतिशाखा च भवेदन्यपदा तु सा ॥ ३५४ ॥
अविशेषान्निवृत्तस्याप्यस्यान्ते नियमो भवेत् ॥
शीर्षकञ्चैव कर्तव्यम् अस्यान्ते पञ्चपाणिना ॥ ३५५ ॥
पञ्चपाणिविधानेन प्रतिशाखा ततः परम् ।
द्विकलः पञ्चपाणिस्तु [1]पूर्वपातैर्यथाक्रमम् ॥ ३५६ ॥

344 (C 394 K 295b 296a) [1]M प्रस्तारो N प्रस्तारो 345 (C 395, K 296b 297a) 346 (C 396, K 297b 298a) [1]C विविधो वा K विवधं वापि वा. 347 (C 397, K 298b) [1]K reads only आकारवृत्तमन्यत and breaks off till 440 348 350 (C 398 400) 351 355 (C 401 405) [1]C रोविन्दकपदाकारगणवर्जं. 356-357 (C 406 407) [1]C पूर्ववाक्ये*

तालोऽयं दक्षिणे मार्गे सप्तरूपस्य कीर्तितः ।
य एवं दक्षिणे कालः स वृत्तावपि चेष्यते ॥ ३५७ ॥
[1]चित्रेणैवहि सर्वत्र विशेषो यत्र नोच्यते ।
[2]अर्धयोगादेप एव वृत्ते कालविधिर्भवेत् ॥ ३५८ ॥
उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्म तथैककम् ।
अर्धयोगस्तु तत्काले द्विकल सम्प्रकीर्त्यते ॥ ३५९ ॥
चतुष्कल स्याद् द्विकलो द्वितीयश्च तथाक्षरः ।
रोविन्दकोल्लोप्यकयोर्मद्रकोत्तरयोस्तथा ॥ ३६० ॥
शरीरेषु विधिर्ह्येष शेषेषु प्रकृतिर्भवेत ।
प्रकृतावपि तेषा स्याद् [1]द्विकलेन चतुष्कलम् ॥ ३६१ ॥
कालेनैव भवेद् वृत्तावर्धयोगश्चतुष्कले ।
[1]वार्तश्चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ॥ ३६२ ॥
मद्रकोल्लोप्यकयोश्च मुखोपवहनेषु च ।
यो दक्षिणे तालविधिर्वृत्तौ स समुदाहृत ॥ ३६३ ॥
चित्रैर्यस्ते समस्ते वा तावुभौ परिकीर्तितौ ।
शाखानिवृत्तमन्यत्र चित्रेऽत्र [1]त्रयमार्गिक ॥ ३६४ ॥
इति मार्गत्रये ह्येतत् सप्तरूप प्रकीर्तितम् ।
द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलक छेद्यक तथा ॥ ३६५ ॥
एकार्थं कुलक तत्र पृथक् छेद्यकमिष्यते ।
निर्युक्त पदनिर्युक्तमनिर्युक्त तथैव च ॥ ३६६ ॥
त्रिविधं चैव विज्ञेय सप्तरूप प्रयोक्तृभि ।
बहिर्गीताङ्गशाखाभिर्युक्त निर्युक्तमिष्यते ॥ ३६७ ॥
[1]बहिर्गीताविहीन तु पदनिर्युक्तमिष्यते ।
[2]बहिर्गीतविहीन स्वाप्यनिर्युक्तमिति स्मृतम् ॥ ३६८ ॥
इत्येतन् सप्तरूपस्य प्रकृतं द्विविध स्मृतम् ।
ब्रह्मोक्तं सप्तरूप हि [1]सामवेदाद् विनि सृतम् ॥ ३६९ ॥

358 (C 408) [1]CN चित्रैर्वैव [2]C अथयोगात [3]MN वृत्तौ काल॰ C वृत्तताल॰
359 360 (C 409 410) 361 (C 411) [1]C विकलेन 362 (C 412) [1]C MN चतुष्कलै (M ष्कलौ) चयो 363 367 (C 413 417a) [1]MN ॰मार्गिकम 368 (C 417b 418a) [1]C बहिर्गीतवि॰ N बहिर्गीतावगीत च [2]C बहिर्गीतावहीन 369 (C 418b 419a) [1]MN सामवेदाद C समवेताद

दैवताराधनं पुण्यमनन्तं गीतवादितम् ।
सर्वेषामेव गीतानामन्तेषु च्छन्दकं (?) स्मृतम् ॥ ३७० ॥
चतुरङ्गं ततस्त्र्यङ्गं नवाङ्गं युग्ममेव च ।
ऋग्गाथापाणिकानां च प्रमाणानां तथैव च ॥ ३७१ ॥
अनेनैव विधानेन युग्मौजत्वं विभावयेत् ।
यो गणः पूर्वमुद्दिष्टस्तस्यादौ तु कला भवेत् ॥ ३७२ ॥
[1]चतुर्मात्राकृतां चैव कलां समवधारयेत् ।
अष्टाङ्गा वा षडङ्गा वा [2]युग्मौजौ वा प्रमाणतः ॥ ३७३ ॥
[1]स्तुतियुक्ता तु कर्तव्या [2]भाद्रिकी चैव [3]पाणिका ।
चतुष्पादा तथैकाङ्गा द्व्यङ्गा त्र्यङ्गा विभावयेत् ॥ ३७४ ॥
अङ्गैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा [1]युग्मौजौ वा प्रकीर्तितौ ।
[2]सप्तरूपस्य तालोऽयं मया हि परिकीर्तितः ॥ ३७५ ॥
चतुरस्रा तथा त्र्यस्रा ध्रुवा ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ।
तासां तालविधानं तु षट्प्रमाणं समासतः ॥ ३७६ ॥
अड्डिता चोत्थिता चैव चतुरस्रा प्रमाणतः ।
चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेया चच्चत्पुटा स्मृता ॥ ३७७ ॥
[1]सुप्रतिष्ठावसानानां सन्निपातेऽन्त इष्यते ।
अपकृष्टा स्मृता त्र्यस्रा तथा चापपुटाश्रिता ॥ ३७८ ॥
चतुर्भिः सन्निपातैश्च युक्ता [1]पादान्तसंश्रितैः ।
तथा काशग्रहस्तासां तावच्चच्चत्पुटः स्मृतः ॥ ३७९ ॥
विलम्बिता च त्र्यस्रा च [1]सा प्लुतद्रुतितयान्विता ।
निष्क्रामादिप्रयुक्तेन योज्या चापपुटेन तु ॥ ३८० ॥
[2]पादान्ते सन्निपातस्य द्विपादा युग्मसंश्रिता ।
[1]चच्चत्पुटेन संयोज्या द्विकलेन यथाविधि ।
शीर्षकाणि च योज्यानि द्विविधं पञ्चपाणिना ॥ ३८१ ॥

370 372 (C 419b 422a) 373 (C 422b 423a) [1]C चतुर्मात्रं च कला [2]C युग्मो यो
374 (C 423b 424a) [1]C इति युक्ता [2]M N भद्रिको C भाद्रिको [3]N पाणिका.
375 (C 424b 425a) [1]C युग्मो यो [2]C तत्र 376 378 (C 425b 428a) [1]M N put 378a after 379a 379 (C 428b 429a) [1]C पादान्तश्रिते M °संश्रिता N °संश्रिते.
380 (C 429b-430) [1]N प्लुतद्रुतिवान्विता [2]C breaks off after सन्निपातस्य, the rest is from N 381 (C 430b 431a) [1]N चच्चत्पुटेन महात्मा (omitted by CM.).

चतुर्भिः सन्निपातैश्च सम्यक् पादान्तमथितैः ।
[1]पादान्तस्यान्ततालस्य [2]द्विमात्रान्तं प्रयोजयेत् ॥ ३८२ ॥
मात्राद्वयं तु [1]काले तु [2]झङ्कारैः समतां नयेत् ।
[3]किञ्चिद्विनातिरिक्ताया मात्राभिर्यत्र चेत् कला ॥ ३८३ ॥
स्यात् समत्वं नयेत्तां तु क्षयवृद्ध्या प्रयोगवित् ।
वर्णप्रकर्षेण च स्यात् तालानामपि वर्धनम् ॥ ३८४ ॥
स्याद् झङ्कारो नियुक्तानामक्षरे च कलान्तरम् ।
कलातालप्रमाणेन यत्स्याच्छुष्ककुट्टनम्[1] ॥ ३८५ ॥
तथा ध्रुवाणां सर्वेषु कलातालौ प्रयोजयेत् ।
भङ्गतालश्च कर्तव्यो नर्कुटानां यथाविधि ॥ ३८६ ॥
[1]कलापातेन संयुक्तस्तालश्चच्चत्पुटो भवेत् ।
एष एव पुनस्त्र्यस्रः खञ्जके ताल इष्यते ॥ ३८७ ॥
[1]पुनः प्रकृतयो ह्येष भङ्गस्त्वाक्रीडिता भवेत् ।
[2]यान्यङ्गानि [प्रयुक्तानि] ध्रुवास्त्वथ भवन्ति हि ॥ ३८८ ॥
[1]तान्यष्टकलयोगेन योजयेत् षट्कलेन वा ॥
एवमेव मया तालो ध्रुवाणां परिकीर्तितः ॥ ३८९ ॥
चतुष्पदावसाने तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
[1]यद् देव्या सुकुमाराय [2]शृङ्गाररससंश्रयम् ॥ ३९० ॥
[1]नृत्तं विकल्पितं तस्य काललक्षणमुच्यते ।
नारीप्रयोज्यं [2]तज्ज्ञेयमाश्रितं तु चतुष्पदम् ॥ ३९१ ॥
त्र्यस्रा वा चतुरस्रा वा द्विविधा वा चतुष्पदा ।
एकस्या वा बहूनां वा द्वयोर्वा वाक्ययोजनात् ॥ ३९२ ॥

382 (C 431b 432a) [1]MN पादान्तस्यन्ततान्त स्यात [2]N द्विमात्रा ता 383 (C 432b 433a) [1]N काल त [2]M झङ्कारे C झङ्कारो [3]M [0]रिक्ताया 384 (C 433b 434a) 385 (C 434b 435a) [1]C [0]कुट्टनात 386 (C 435b 436a), 387 (C 436b 437a) [1]N विकला पातसंयुक्तं [2]C खञ्जकेनेवि चेष्यते 388 (C 437b-438a) [1]C पुनःप्रकृतयो [2]C यान्यङ्गानि ध्रुवासु स्युः MN om ध्रुवासु स्युः 389 (C 438b 439a) [1]C तानि षट्कलयोगेन 390 (C 439b 440a) [1]MN यद् देव्या सुकुमाराय. C यद् देव्या कुसुमायाय [2]C MN [0]सश्रय 391 (C 440b 441a) [1]C MN नृत्त for नृत्तं [2]C न ज्ञेयम् 392 (C 441b 442a)

तथा शृङ्गारभूयिष्ठा त्रिविधा स्याच् चतुष्पदा ।
प्रवृत्तसंज्ञा विज्ञेया [1]स्थितसंज्ञाश्रया तथा ॥ ३९३ ॥
स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च त्रिविधा स्यात् पुनश्च सा ।
[1]निष्क्रामश्चैव शम्या च तालशम्या तथैव च ॥ ३९४ ॥
तदोत्तमश्च निष्काम सन्निपातस्तथान्तिम ।
अष्टाविंशति विकल्पा बुधैर्ज्ञेया चतुष्पदा ॥ ३९५ ॥
तस्या विकल्पान् वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
प्रवृत्ताख्या द्रुतलया स्थिताख्या च विलम्बिता ॥ ३९६ ॥
स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ज्ञेयामध्यलयाश्रिता ।
ज्ञेयश्चच्चत्पुटस्तस्य तथा चापपुटः पुनः ॥ ३९७ ॥
द्विकलेन विधानेन तस्य [1]पातविधिस्त्वयम् ।
बह्वक्षरा च विपुला मागधी चार्धमागधी ॥ ३९८ ॥
समाक्षरपदा चैव तथा च विषमाक्षरा ।
तस्यान्त्यापहरणा विज्ञेया चाप्यनोक्निनी ॥ ३९९ ॥
[1]अवसानापहरणा अन्तापहरणा तथा ।
अभ्यन्तरापहरणा तथा चैवार्धनर्कुटा ॥ ४०० ॥
अर्धसंज्ञा च मिश्रा च तथा [1]चैवाथ शीर्षका ।
एकावसाना विज्ञेया तथा च नियताक्षरा ॥ ४०१ ॥
अर्धप्रवृत्ता एतासां लक्षणं श्रूयतामिदम् ।
व्यक्तवाक् या लघुप्राया लघ्वक्षरसमन्विता ॥ ४०२ ॥
द्रुतवाक्या द्रुतलया ज्ञेया बह्वक्षरेति सा ।
गुरुप्लुताक्षरप्राया स्वल्पवाक्या यदा तथा ॥ ४०३ ॥
त्रिलया पृथुला (विपुला)ख्या च सुकुमारविधौ स्मृता ।
त्रिलया त्रियतिश्चैव त्रिप्रकाराक्षरान्विता ॥ ४०४ ॥
एकविंशतिताला च मागधी सम्प्रकीर्तिता ।
गुरुलघ्वक्षरकृता द्रुतमध्यलयान्विता ॥ ४०५ ॥

393 (C 442b-443a) [1]C तथा च स्थितसंज्ञा 394 (C 443b 444a) 395 (C 444b-445a) 396 (C 445b 446a) 397 (C 446b 447a) 398 (C 447b-448a) [1]C पातविधि° 399 (C 448b 449a) 400 (C 449b 450a) [1]C अवसा नपहरणा 401 (C 450b 451a) [1]C चैवान्त्यशीर्षका 402-403 (C 451b 453a) 404 (C 453b 454a) 405 (C 454b 455a)

[1]मागध्येवार्धतालेन युक्ता स्यादर्धमागधी ।
गुरुलाघवमात्राभिः पदवर्णैस्तथैव च ॥ ४०६ ॥
लयताले समैश्चैव समाक्षरपदा स्मृता ।
अक्षरैर्विषमायां तु मात्रापादैस्तथैव च ॥ ४०७ ॥
लयतालैरनियमा सा ज्ञेया विषमाक्षरा ।
[1]यस्यास्त्वन्त्यः सन्निपातश्च सानुस्वारोऽन्त्य इष्यते ॥ ४०८ ॥
[1]आद्यान्तापहरणा च सानुस्वारकृता तथा ।
मध्याद्यन्ते सन्निपातैरनुस्वारकृताक्षरैः ॥ ४०९ ॥
[1]शेषैरनियता पादे विज्ञेया सा त्वनीकिनी ।
अवसानापहरणा नित्यं ज्ञेयाऽमिताक्षरा ॥ ४१० ॥
अनुस्वारकृता चैवमन्तापहरणा स्मृता ।
द्वितीया सन्निपातेन मध्येऽक्षरसमन्विता ॥ ४११ ॥
अभ्यन्तरापहरणा सानुस्वारेव सा स्मृता ।
अर्धेन भिद्यते या तु विज्ञेया साऽर्धनर्कुटा ॥ ४१२ ॥
त्र्यस्रा ह्यनेन विधिना ह्यर्धखञ्जेन कीर्त्यते ।
खञ्जनर्कुटनाम्ना तु मिश्रमार्गो यदा भवेत् ॥ ४१३ ॥
त्र्यस्रा वा चतुरस्रा वा तद[1] मिश्रेव कीर्त्यते ।
उपक्षेपेण यस्यास्तु स पदार्थः समाप्यते ॥ ४१४ ॥
शीर्षकं सा तु विज्ञेया [1]शीर्षकेण विभूषिता ।
एकपादावसानस्तु यस्य स्यादर्धवर्णतः ॥ ४१५ ॥
[1]एकावसाने विबुधैः सा ज्ञेया तु चतुष्पदा ।
पूर्वपादेन तस्य स्यात् सर्वत्र गुरुलाघवम् ।
[2]पादे पादे तु विज्ञेया शीर्षकेण विभूषिता ॥ ४१६ ॥
[1]एकपादावसाने च सा ज्ञेया नियताक्षरा ।
यस्या [2]स्थित प्रवृत्त वा भवत्यर्धनिवेशितम् ॥ ४१७ ॥

406 (C 455b 456a) [1]C °ताले च 407 (C 458b 459a) 408 (C (457b 458a) [1]MN यस्यास्त्वन्त्या C सास्त्वन्त्या 409 (C 458b 459a) [1]C समाद्यन्तापहरणां च 410 (C 459b 460a) [1]C शेषैरनियया° N शेषैरनियतावादे° 411 415 (C 460b-465a) [1]C शीर्षितेन 416 (C 465b 466a) [1]C एतावसानेव बुधे [2]MC om this hem. 417 (C 466b 467a) [1]C पादे पादाव° [2]C स्थितप्रवृत्त

धर्मप्रवृत्ता सा तु स्यादुभाभ्यामपि वा कृता ।
निष्क्रामश्चैव शम्या च ताल शम्या तथैव च ॥ ४१८ ॥
आवाप सन्निपातश्च षडस्या ग्राहका स्मृता ।
उपोहनं तु विविध सुकुमारे प्रकीर्तितम् ॥ ४१९ ॥
द्व्यपरं त्रिपर तस्य कलाभि प्रत्युपोहनम् ।
[1]द्विकलाख्यं चान्तकलं सन्निपातपर स्मृतम् ॥ ४२० ॥
सन्निपातापहरणा आदौ मध्येऽन्ततोऽपि वा ।
वास्यद्वयाभिनिष्पन्ना नानावास्यापि सा स्मृता ॥ ४२१ ॥
एकपादा द्विपादा वा त्रिपादा च प्रकीर्त्यते ।
चतुष्पादापि या भूत्वा नात परमिहेष्यते ॥ ४२२ ॥
कृत्वा तु पादबहुलां न शोभा जनयिष्यति ।
वर्णस्य [1]प्रकृति ह्यन्यद्वहुव्यक्ति निरस्यति ॥ ४२३ ॥
तस्मात् स्थिता स्याद् द्विपदा एकेनैव पदा स्मृता ।
चतुष्पदा प्रवृत्ता तु[1] सम्यक् प्रोक्ता प्रयोक्तृभि ॥ ४२४ ॥
तत्रैकरूपैकपदा [1]सा हि पादपाता स्मृता ।
द्वात्रिंशत्परमा सा हि सन्निपातपदा भवेत् ॥ ४२५ ॥
[1]भाभ्यां मध्यप्रमाणे तु त्रिपाद परिकीर्त्यते ।
सन्निपातप्रमाणेन ज्ञेयो मध्यलयस्तथा ॥ ४२६ ॥
लास्यमित्येव यत्पूर्वं मया च परिकीर्तितम् ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि प्रयोगञ्च यथाक्रमम् ॥ ४२७ ॥
[1]लासनाद्धास्यामित्युक्तं सोपु भावसमाश्रयम् ।
[2]भाणवच्चैककार्यं [3]स्याद्रसस्तु च तद्भवेत् ॥ ४२८ ॥
एकार्यं पृथगर्थं वा तदङ्गेषु प्रकीर्तितम् ।
अङ्गानि दश चैवास्य तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४२९ ॥

418 419 (C 467b 469a)　420 (C 469b 470a) [1]MN द्विकलाद्यम　421 422 (C 470b 472a)　423 (C 472b 473a) [1]C प्रकृतिर्ह्यन्यद्व्यक्तिः　°ति MN °बहुव्यक्ति निरस्यति　424 (C 473b 474a)　425 (C 474b-476a) [1]C स वि पादपता　MN सन्निपातपदा　426 (C 475b 476a) [1]MN भाभ्याम्°　427 (C 476b 477a)　428 (C 477b 478a) [1]C लासन प्रकृति°　[2]C °कैकार्य　[3]C स्याद्रस्तु　429 (C 478b 479a)

[1]गेयपदं [2]स्थितपाठ्यमासीन पुष्पगण्डिका[3] ।
[4]प्रच्छेदकस्त्रिमूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विमूढकम ॥ ४३० ॥
उत्तमोत्तमकं चैव विचित्रपदमेव च ।
उक्तप्रत्युक्तभावश्च लास्याङ्गानि प्रकीर्तिता ॥ ४३१ ॥
लास्ये दशविध ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणम् ।
आसीनकार्य योज्य स्यात् प्रयत्नादासनस्थया ॥ ४३२ ॥
[1]स्थितपाठ्य [पुनश्चैव] भौमीभिश्चारीभिर्युतम् ।
नृत्तकाले च वाद्ये च [2]ग्रहमोक्षे तथैव च ॥ ४३३ ॥
गीताङ्गाना विधिर्यं स्यात् स [1]लास्ये प्रायश स्मृत ।
अङ्गान्येतानि लास्ये स्युर्दशोक्तानि समासत ॥ ४३४ ॥
एतेषा चैव वक्ष्यामि प्रयोग लक्षण तथा ।
स्थापितैर्भाण्डविन्यासे पटे चैवापकर्षिते ॥ ४३५ ॥
[1]ब्रह्मण [पुष्प]वर्षेषु चासने परिकल्पिते ।
[2]मार्जितेषु मृदङ्गेषु त्रिसाम्नि प्रनियोजिते ॥ ४३६ ॥
प्राक् शुष्कासारित कार्यं तत् त्रिवेणुप्रयोजितम् ।
मार्गासारिततालेन ततश्चासारित बुधै ॥ ४३७ ॥
[1]परिवृत्तैस्त्रिभिर्युक्तमनश्चोपोहन भवेत् ।
ङस्त्रेण द्विकलेन स्यात् ततश्च परिधानकम् ॥ ४३८ ॥
प्रयोक्तव्य प्रयोगज्ञै परिवर्तात्मकं तथा ।
परिवर्ते तथैवान्य एवान्य प्राक् समाचरेत् ॥ ४३९ ॥
त्रिवान्य [1]पुरुषश्च स्यात् चतुर्थान्याङ्गना स्मृता ।
कार्यं तथा निर्वहण प्राप्त्यर्थं परिधानके ॥ ४४० ॥

430 (C 479b 480a) [1]C गेयपाद [2]C स्थित वाद्य M [0]पाद्यमा[0] N [0]पाठ्यमा [3]C पुष्पगन्धिका (। l [0]गण्डिका) [4]C प्रच्छ दका[0] 431 (C 480b 481a) 432 (C 481b 482a) 433 (C 482b 483a) [1]C स्थितवाद्य [2]C ग्रहमोक्ष्ये 434 (C 483b 484a) [1]C लास्ये 435 (C 484b 485a) 436 (C 485b 486a) [1]C ब्रह्मण पुष्पवर्षेषु N ब्राह्मण पुष्पवर्षेषु [2]C मार्दितेष 437 (C 486b 487a) [1]C तं 438 (C 487b 488a) [1]N परिवर्तौ N विकल्पा न MC विकल्पेन 439 (C 488b 489a) 440 (C 489b 490a K 299) [1]C पुरुषश्चान्य [2]K [0]ङ्गता [3]K मनोरुं

इत्येतत्प्रथमं ह्यङ्गं 'गेयपदमिति स्मृतम् ।
स्थितपाठ्यस्य वक्ष्यामि विधानञ्चाप्यत परम् ॥ ४४१ ॥
वृत्तमेकमथ द्वे वा योजयेत् पञ्चपाणिना ।
अत. परञ्च द्वे 'भूय सत्रके सम्प्रयोजयेत् ॥ ४४२ ॥
चञ्चत्पुटेन कर्तव्या द्विकलेन तत परम् ।
यथाक्षरेण चायुक्ता सन्निपातैस्तथाऽष्टभि. ॥ ४४३ ॥
'अवसाने तु योक्तव्य 'त्वरितं पञ्चपाणिना ।
द्विकलेनेति कर्तव्यं स्थितपाठ्यं प्रयोक्तृभि. ॥ ४४४ ॥
उपोह्य ताल त्र्यस्रं च 'वृहत्पादपदे' समे. ।
'आसीनपाठ्यं युञ्जीत सर्वैर्भावैस्तु पौरुषे ॥ ४४५ ॥
'एवं चतुर्भि पादैस्तु समैर्थवशानुगे ।
आसीनपाठ्यं कर्तव्य त्रिविधत्र पञ्चपाणिना ॥ ४४६ ॥
'आसीनपाठ्ये कर्तव्य प्रयोग शीर्षकस्य तु ।
अष्टभि सन्निपातैश्च युक्तस्तालादिनैव तु ॥ ४४७ ॥
'यथाक्षरप्रवृत्तेन विधियत पञ्चपाणिना ।
द्वितीयपरिवर्तस्य सन्निपाते तथाऽष्टमे ॥ ४४८ ॥
अतीनयुग्मतालेन 'श्लोक. कार्यस्तत. परम ।
आसीनपाठ्ये यद्वाद्यमवनद्धनं भवेत् ॥ ४४९ ॥
आसीने 'गान्धर्वसञ्चारैस्तत्र साम्यं प्रयोजयेत् ।
अष्टादश द्वादश वा पदानि च तत पुन' ॥ ४५० ॥
कुर्यादुत्तरतालेन 'ततो निर्गहण बुधै. ।
एतदासीनपाठ्यस्य विधानं परिकीर्तितम् ॥ ४५१ ॥

441 (C 490b 491a K 300) [1]C स्थिपाद° K आसीने वेदप°. [2]Ck स्थित(वा)दम
442 (C 491b 492a K 301) [1]C भूय सत्रिक K भूयोऽपि द्रुमगीत वा भूय
443 (C 492b 493a) 444 (C 493b 494a K 302) [1]K पठनात् [2]C चरितं
N चरित [3]C स्थितपाठ° MN स्थितपाठ्य
445 (C 494b 495a, K 303)
[1]K ह्यस्त्रं तैर्स्त समे सदा [2]CK कारीनपाठ्य 446 (C 495a K 304) [1]C कै
[2]C पदपादसमै [3]C om this 447 (C 495b 496a) [1]K om 447 [2]C प्र
तालो 448 (C 496b 497a) [1]C यथाक्षर° [2]C तदष्टमे 449 (C 497b 498a
K 305a) [1]C श्लोक [2]K om this hem 450 (C 498b-499a, K. 305b)
[1]C. गेयसंचारै° 451 (C 499b 500a, K 306) [1]K ताले for ततो [2]C बुधै

[1]विचित्रवृत्तसंयुक्तं पुंस्त्रियोर्गतिचेष्टितैः ।
अन्योन्यान्तरिते [2]नित्यं गीतवाद्येन भूषितम् ॥ ४५२ ॥
पादे पादेऽङ्गहारैश्च वाद्येन च समन्वितम् ।
स्यात्पुष्पगण्डिका नाम यदङ्गं तन्निबोधत ॥ ४५३ ॥
तत्रैकं [1]पौरुषं श्लोकं समवृत्तं प्रयोजयेत् ।
[2]चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेयं चञ्चत्पुटाश्रयम् ॥ ४५४ ॥
पादे पादे तथेष्टं च वाद्यं नृत्तं तथैव च ।
ततश्चान्ये स्मृते वृत्ते खञ्जनर्कुटसंज्ञिते ॥ ४५५ ॥
अन्ते निर्वहणे चास्य शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
आविद्धचार्यङ्गहारैरुद्धतैस्तत्र प्रयोजयेत्[1] ॥ ४५६ ॥
[1]ग्यङ्गं द्विधातु प्रच्छेदं विद्याल्लास्यप्रयोगवित् ।
ज्योत्स्नाया मन्दिरे वाऽपि सलिले दर्पणेऽथवा ॥ ४५७ ॥
[1]छायां सदृश्य कान्तस्य प्रहर्षणविभूषितम् ।
नृत्तप्रधानं क्रीडाढ्यं हेलादिभिरलङ्कृतम् ॥ ४५८ ॥
[1]अङ्गं प्रच्छेदकं तत्र विद्याल्लास्यप्रयोगवित् ।
चञ्चत्पुटस्य तालेन तस्य प्रक्रीडितं भवेत् ॥ ४५९ ॥
मात्रावृत्तसमे पादे [1]सन्निपातैस्तथाऽष्टभिः ।
यद्वक्षरार्थसंयुक्तं तोटकं पञ्चपाणिना ॥ ४६० ॥
द्विकलेन प्रकर्तव्यं मिश्रेणैककलेन वा ।
[1]शीर्षकं च प्रकर्तव्यं गुरुप्रायाक्षरान्वितम् ॥ ४६१ ॥
यथाक्षरेण त्र्यस्रेण सन्निपातैस्तथाऽष्टभिः ।
[1]विवधैकरुकसंयुक्तं [2]कौशिकीजातिसंश्रयम् ॥ ४६२ ॥

452 (C 500b 501a) [1]C विचित्रवृत्तमयुक्त [2]C नित्य° 453 (C 501b 502a K 307a) 454 (C 502b K 307b-308a) [1]C पवृष [2]C om this hem 455 (K 308b-309a) [1]C om 455 456 (K 309b 310a) [1]C om 456 457 (C 503, K 310b) [1]K om this hem 458 (C 504ab K 311) [1]K छायांसदृश° [2]K प्रहर्षणाय [3]K वृत्त प्रधाद क्रीयाद्या C हत्तप्रधान क्रौडाढ्य 459 (C 504c, K 312) [1]K षड्पम्वेदक [2]C विद्या [3]K भेदेन [4]C खुतम 460 (C 505, K 313) [1]K शीलपम्यो भवेदथ 461 (C 506, K 314) [1]K प्रशोचक च 462 (C 507, K 315) [1]C विविधै° [2]M जातिसंश्रितम K जातिमाश्रिता

'अङ्गं' प्रत्युद्धृतं 'कुर्याद् युक्तं प्रक्रीडितादिभिः ।
अनिष्ठुरश्लक्ष्णपदं गान्धारीजातिमाश्रितम् ॥ ४६३ ॥
चञ्चत्पुटेन योक्तव्यं 'त्रिमूढं' द्विकलेन तु ।
चतुःषष्टिः सन्निपातास्तस्मिंश्चैव प्रकीर्तिताः ॥ ४६४ ॥
यथामार्गकलोपेता विदारीविविधान्विता ।
अङ्गहारान् 'सविष्कम्भान् नैव चात्र प्रयोजयेत् ॥ ४६५ ॥
केवलं पौरुषैर्भावैः 'पाठ्यं' नाट्ययुतं नयेत् ।
नर्कुटं खञ्जकं चैव 'विधानेन प्रयोजयेत् ॥ ४६६ ॥
'इति त्रिमूढमुद्दिष्टं नानारससमाश्रयम् ।
नातिस्पष्टाङ्गहारं तु 'नातिरेचकभूषितम् ॥ ४६७ ॥
सैन्धवीमाश्रितं भाषां ज्ञेयं सैन्धवकं बुधैः ।
'रूपं वाद्यादिसंयुक्तं सैन्धवं स्याद्यथोद्धतम् ॥ ४६८ ॥
न 'पाठ्यं स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ।
चितस्तालविलेनाट्यं सैन्धवे वाद्यमिष्यते ॥ ४६९ ॥
'मृदङ्गहारबहुलं गुरुप्रायाक्षरान्वितम् ।
आक्रीडितस्य भागेन युग्मतालकृतेन हि'॥ ४७० ॥
'विंशत्या सन्निपातानां युक्तं सैन्धवकं भवेत् ।
मुखप्रतिमुखोपेतं तथा चापपुटाश्रयम् ॥ ४७१ ॥
'यथाक्षरैः सन्निपातैस्तथा द्वादशभिर्युतम् ।
नैकयुक्तिविचित्रार्थं पौरुषं भावमाश्रितम् ॥ ४७२ ॥
एकाङ्गं 'शीर्षकाङ्गं वा द्विमूढं' परिकीर्तितम् ।
उत्तमोत्तमके स्याद्वै नर्कुटं सम्प्रयोजयेत् ॥ ४७३ ॥

463 (C 508 K 316) [1]K प्रत्यु° [2]K विधान 464 (C 509 K 317) [1]K त्रिविमूढं कमल तु 465 (C 510 318) [1]N सविष्कम्भान 466 (C 511 K 319) [1]C पाठ्य Ac K °वोत्र भावाधि नैत यम् 467 (C 512) [1]K om 467 [2]C नातिरेचित° 468 (C 513 K 320) [1]K रूपवाद्यादि° C रूपवाद्य° 469 (C 514 K 321b 321a) [1]C पाठ्य [2]M चितस्तालवि° K वितस्तालविलेनैव 470 (C 515) [1]C मृदङ्ग° [2]K om 470 471 (C 516 K 322a) [1]N om 471 [2]K चापपुटा° 472 (C 517 K 322b 323a) [1]N om 472 473 (C 518 K 323b 324a) [1]K °शीर्षकं रूपं त्रिमूढं [2]C प्रयोगे वृ नर्कुटरूपकं यम्°

तत· 'श्लोक विचित्रार्थं तथाचैवोपादयेत् ।
ततश्च वस्तुक कार्यम् अपरान्तकशाखया ॥ ४७४ ॥
यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षक पञ्चपाणिना ।
'उत्तमोत्तमक प्रोक्त हेल्हाभावविभूषितम् ॥ ४७५ ॥
कोपप्रसादबहुल 'साधिक्षेपैरुपक्रमै ।
'सलापरुचिरैर्नित्यमुक्तप्रत्युक्तमिष्यते ॥ ४७६ ॥
'वस्त्वर्थेन 'प्रकर्यास्तु तस्य तालविधि स्मृत ।
ततस्तु शीर्षक कार्यं 'सयुक्त पञ्चपाणिना ॥ ४७७ ॥
'वज्र सवि(पि)ष्टक चैव नासा ध्यस्ताऽत एव च ।
उक्तप्रत्युक्तम् एव 'हि प्रसादान्त प्रयोजयेत् ॥ ४७८ ॥
दशाङ्ग लास्यमित्येनमया च परिकीर्तितम् ।
प्रकरणे दशाङ्गानि यत्रैकस्मिन् भवन्ति हि ॥ ४७९ ॥
सञ्चार इति विज्ञेया लास्यच्छेदे विपर्ययात् ।
एवमेतद् बुधैर्ज्ञेय 'गीततालविकल्पनम् ॥ ४८० ॥
'यत्न कार्य· प्रयत्नस्तु नाट्य ताले प्रतिष्ठितम् ।
सर्वस्यैव हि नाट्यस्य आतोद्याना तथैव च ॥ ४८१ ॥
'ताल कालेन सयुक्तो भवेन्नित्य प्रमाणत ।
हीन प्रक्षुब्धवर्ण वा गान तालेन धार्यते ॥ ४८२ ॥
तस्मादेतत् प्रयत्नेन विज्ञातव्य प्रयोक्तृभि ।
'ऋग्गाथापाणिकादिक सप्तरूप प्रकीर्णकम् ॥ ४८३ ॥
चतुष्पदा 'वर्धमान ताले चैव विभाव्यते ।
तस्मात् 'सर्वप्रयत्नेन कार्यं तालावधारणम् ॥ ४८४ ॥

474 (C 519, K 324b 325a) [1]K श्लोक, विचित्रार्थपद [2]C तत्रैवोपपादयेत् [3]C चवरान्तर शाखा च भादौ वस्तु विधीयते 475 (C 520, K 325b 326a) [1]C नैकाश्रहार शृङ्गार 476 (C ,521, K 326b 327a) [1]K सविक्षेपै° C सल्लाप° 477 (C 522 K 327b-328a) [1]K वस्त्वर्थेन [2]C प्रकर्यात्तु [3]C प्रयुक्त 478 (C 523, K 328b) [1]K om 478a [2]K यथोक्त परिकीर्तितम 479 (C 524) [1]C द्वादशो, [2]C तथैव च 480 (C 525 K 329a) [1]K मान तालप्रमाणत 481 (C 526) [1]C तत [2]C नाट्यताले प्रतिष्ठित 482 (C 527) [1]C तस 483 (C 528, K 329b) [1]C ऋग्गाथा पाणिका चैव K °पाणिकादीना [2]K प्रकीर्तितम 484 (C 529, K 330b) [1]C वर्धमाने [2]C पूर्वप्रयत्नेन ।

यस्तु तालं न जानाति न स गाता न वादकः ।
अङ्गभूता हि तालस्य यतिपाणिलया· स्मृता' ॥ ४८५ ॥
'पूर्वोक्त' वै विधानं च तच्च मे सन्निबोधत ।
त्रयो लयाश्च विज्ञेया 'द्रुतमध्यविलम्बिता' ॥ ४८६ ॥
'मार्गेषु व्यक्तिमायान्ति 'गीतवाद्योभयात्मिकाः ।
तिस्रस्तु यतयश्चान्या मार्गेषु लयसंश्रया ॥ ४८७ ॥
छन्दोऽक्षरपदाना हि 'समत्वं यत्प्रकीर्तितम् ।
'कलाकालान्तरकृत· स लयो मानसंज्ञित ॥ ४८८ ॥
'समा स्रोतोगता चैव गोपुच्छेति यथाक्रमम् ।
'पद्यवर्णप्रकर्षाणामक्षराणामथापि च ॥ ४८९ ॥
'नियमोऽथ यति सा तु गीतवाद्यसमाश्रया ।
आद्यन्ते चैव मध्ये च लयवर्णपदे· समा ॥ ४९० ॥
वाद्यप्रधाना भूयिष्ठा चित्रा ज्ञेया समा यति ।
क्वचिच्चैवायतिष्ठते क्वचिच्चैव प्रधावति ॥ ४९१ ॥
'वाद्यश्रुतपयावृत्तौ ज्ञेया स्रोतोगता यति' ।
गुरुभिर्लघुभिश्चैवमविभावितमक्षरम् ॥ ४९२ ॥
लम्बिता गेयभूयिष्ठा गोपुच्छा दक्षिणे यति ।
'समपाण्यवपाणिश्च तथा उपरिपाणिकम् ॥ ४९३ ॥
'पाणिस्तु त्रिविधो ज्ञेयो गीतवाद्यसमाश्रय ।
'लयेन यत समं वाद्य' समपाणि स उच्यते ॥ ४९४ ॥
'लयाद् यदवकृष्टे तु 'सोऽवपाणिस्तु संज्ञित ।
लयस्योपरि 'वाद्य स्यात् तथा चोपरिपाणिकम् ॥ ४९५ ॥

485 (C 530 K 330a, 331a) 486 (C 531 K 331b) [1]K om 486a [2]K °विलम्बित 487 (C 532) [1]K om 487 [2]C गीतं वाद्योभयात्मकम् 488 (C 534b 535a, K 332) [1]C समत्वे [2]K कलाकला° 489 (C 533 K 333) [1]K स्रोतोगता च गोपुच्छा समा चात्र विधाय च [2]C पाद°, K नियमश्च वर्णानामक्षराणामथापि वा 490 (C 534a, 535b K 334a) [1]K नियमो हि यति स्यात् 491 (C 535c 536a) 492 (C 536b 537a) [1]C वाद्यश्रुतपथा° 493 (C 537b 538a K 334b) [1]MN देव C देव [2]K समपर्णिक 494 (K 335b) [1]K om 494a [2]K लयेन यं समं N reads 494 though CM om it 495 (K 336) [1]N reads 495 though CM om this K गुरु पदकम [2]K सोऽवपाणि प्रकीर्तित [3]K यद्वाद्य पाणि स उपरिपाणिक

यस्युपान्ताक्षराणां च समवायो लयो भवेत् ।
लयान् प्रभृति एतेषां प्रमाणं परिवर्तते ॥ ४९६ ॥
[1]हानिं कलानां कार्यं तु शेषेष्वन्येषु पाणिषु ।
[2]तत्र स्थितलयो यो वै सन्निपाते भवेदथ ॥ ४९७ ॥
[1]स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वयं भवेत् ।
[2]द्रुतं चापि लयं प्राप्य सन्निपातचतुष्टयम् ॥ ४९८ ॥
[1]यो तत्र चान्तरकृतो द्रुतमध्यलयो हि स ।
सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञै द्रुतलयाश्रय ॥ ४९९ ॥
मध्ये च यान्तरकला [1]द्रुत[मेककला] च सा ।
उपर्युपरिपाणिश्च स ज्ञेयो वाद्यमध्यय ॥ ५०० ॥
अत ऊर्ध्वं कलानां तु प्रमाणं न विधीयते ।
यतय पाणयश्चैव लयाश्चैव प्रयोक्तृभि ॥ ५०१ ॥
यथाक्रमं हि कर्तव्य गीतयुक्तिमवेक्ष्य च ।
एव ध्रुवतालविधि कर्तव्य तालयोगत ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ध्रुवाणामङ्गकल्पनम् ॥ ५०२ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालव्यञ्जको नाम एकत्रिंशोऽध्याय ॥

496 (C 538b 539a) [1]C नतापान्ता' N ग्रतान्त' 497 (C 539b 540a, K 337a) [1]CMN हानिं (N हानि) कला गा क (गो कार्या MN) [2]C स्थितिलय° K तत स्थित [3]C विधीतत 498 (C 540b K 337b 338a) [1]C om 498a [2]K कत चापि 499 (C 541 K 338b 33a) [1]K यावत्तवान्तरकृता C या तत चान्तरकृता [2]C द्रुत एव लयो हि स K ह (द्रु)तमध्यलयो हि स [3]C सोऽपपाणिस्तु K सोऽपपाणिस्त [4]K °यान्तर्तै तद्द (द्रु) तलयाश्रया N °लयाश्रित 500 (C 542) [1]C द्रुतकुले (?) च N द्रुत च C मध्यो यो N मध्येयो 501 (C 543, K 339b) [1]C पनाणेन 502 (C 544 545)

द्वात्रिंशोऽध्यायः

[1]ध्रुवेति संज्ञितानि स्युर्नारदप्रमुखैर्द्विजैः ।
[2]यान्यङ्गानीह उक्तानि तानि मे सन्निबोधत ॥१॥
या ऋचः[1] पाणिका गाथा सप्तरूपाङ्गमेव च ।
[2]सप्तरूपप्रमाणं हि सा ध्रुवेत्यभिसंज्ञिता ॥ २ ॥
[1]तेभ्यस्त्वङ्गेभ्य उद्धृत्य नानाछन्दःकृतानि च ।
ध्रुवात्वं यानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः ॥ ३ ॥
मुखं प्रतिमुखं चैव [1]वैहायसकमेव च ।
[2]स्थितप्रवृत्ते वज्रं च सन्धिः संहरणं तथा ॥ ४ ॥
[1]प्रस्तारश्चोपवर्तश्च माषघातस्तथैव च ।
[2]चतुरस्रोपपाते च प्रवेणी शीर्षकं तथा ॥ ५ ॥
[1]सम्पिष्टकान्ताहरणे महाजनिकमेव च ।
ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि पथ्यानामपि नित्यशः ॥ ६ ॥
[1]एकपदस्तु ध्रुवा ज्ञेया द्विपदस्तु परिगीतिका ।
त्रिपदस्तु मद्रकं ज्ञेयं चतुर्दस्तु चतुष्पदा ॥ ७ ॥
[1]वाक्यवर्णा ह्यलंकारा लया यत्यथ पाणयः ।
ध्रुवमन्योन्यसम्बद्धा यस्मात्तस्माद् ध्रुवा स्मृता ॥ ८ ॥
ध्रुवाश्च पञ्च विज्ञेया नानावस्थासमाश्रयाः ।
एतासां चैव वक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकल्पनम् ॥ ९ ॥
[1]उपपातः प्रवृत्तस्य प्रावेशिक्याः प्रकीर्त्यते ।
वज्रं च शीर्षकं चैव ध्रुवाया शीर्षकं स्मृतम् ॥ १० ॥

1 (C 1 K 1) [1]K [illegible] K [illegible]
2 (C 2 K 2) [1]C [illegible] [2]K [illegible] [3]K om 2 and 3
3 (C 3 K 3) [1]K [illegible] K [illegible] 4 (C 4 K 4) [1]C [illegible] [2]C [illegible] 5 (C 5 K 5) [1]K [illegible] [2]K [illegible] 6 (C 6 K 5) [1]C [illegible]
7 (K 7) [1]C om 7 8 (C 7 K 8) [1]C [illegible] for [illegible] [2]C [illegible] K [illegible] 9 (C 8 K 9) [1]K [illegible] 10 (C 9 K 10) [1]K [illegible]

प्रस्तारो मापधातश्च [1]महाजनिकमेवच ।
प्रवेणी [2]ह्युपपातश्च [3]अङ्गिताया प्रकीर्तिता ॥ ११ ॥
[1]मुखप्रतिमुखोपेता ह्यवकृष्टाभिधीयते ।
[1]वैहायसान्ताहरणे स्थिताया सम्प्रकीर्तिते ॥ १२ ॥
[1]संहारश्चतुरस्रश्च खञ्जनर्कुटके तथा ।
सन्धिप्रस्तारसंयुक्तल्वन्तरायां प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥
यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।
तानि छन्दोगतैर्वृत्तैर्विभाव्यन्ते[1] ध्रुवास्त्वथ ॥ १४ ॥
त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च ताल कार्यो [1]ध्रुवात्मकः ।
षट्कलोऽष्टकलश्चैव यस्तु पूर्व [2]प्रकीर्तित ॥ १५ ॥
[1]सर्वेषामेव गीतानां यान्यङ्गानि स्मृतान्यथ ।
[2]तेषा वृत्त सविकल्पमेकक च भविष्यति ॥ १६ ॥
[1]पञ्चवर्णसमाप्तिस्तु विदारीत्यभिसञ्ज्ञिता ।
एतेषा [2]चैव वक्ष्यामि विधिं प्रकृतिसम्भवम् ।
[3]उत्तमाना भवेद् वृत्तं मध्यानां विपर स्मृतम् ॥ १७ ॥
नीचानामेककं कार्य ध्रुवापथ्यविधौ बुधै ।
त्र्यस्र[1] वा [2]चतुरस्रं वा योग ज्ञात्वा प्रयोगजम् ॥ १८ ॥
तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा कार्यावसानिकी ।
गायत्र्याश्चातिशक्वर्या अन्तरे या व्यवस्थिता ॥ १९ ॥
तेषां [1]पादप्रमाणेन ध्रुवा कार्यावसानिकी ।
शक्वर्याश्चातिकृत्या ये[2] चान्तरे त्ववसानिकी ॥ २० ॥

11 (C 10, K 11) [1]K माहाजनिक° [3]K ह्यवपात° [4]K षट् (ट्ट) ताया 12 (K 12) [1]C om 12 13 (K 13) [1]C om 13 14 (C 11 K 14) [1]C °विभाव्यन्ते [2]C °ध्रुवास्तथा 15 (C 12 K 15) [1]C ध्रुवास्त्वथ 16 (C 13, K 16) [1]K पूर्वेषा° [2]N तेषा वृत्त सविविध C तेषा सविविध K मध्यानास्तु कार्यो मयक विवधीऽथ वा 17 (C 14, K 17 18a) [1]C om 17a [2]K समवक्ष्यामि [3]K जात्‍याना वृत्तमयुक्त कुर्यादादौ तदैव च 18 (C 15ab, K 18b 19a) [1]K विवध चैव मध्याना नीचानामेकक तथा [2]C चतुस्र [3]C योक 19 (C 15c 16a, K 19b-20a) [1]K गायत्र्या चातिशक्वर्याम° [2]C वा 20 (C 16b 17a K 20b 21a) [1]K प्रमाण योगेन [2]C नर्ते वसानिके (in 17b) N यो च तत्वसानिकी

[1]तेषामध्यर्धविहिता ध्रुवा [2]पादमयी स्मृता ।
यथाच्छन्दोविधानेन गुरुलघ्वक्षरान्वितः ॥ २१ ॥
कार्यो मात्राप्रमाणेन ध्रुवापादोऽवसानिकः ।
मध्योत्तमानां कर्तव्या चतुरस्रावसानिकी ॥ २२ ॥
[1]अथाधमानां कर्तव्या ध्रुवा त्र्यस्राऽवसानिकी ।
[2]अर्धं पूर्णपदी या तु तस्यां वृत्तं प्रयोजयेत् ।
तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्याद् ध्रुवा कार्यावसानिकी ॥ २३ ॥
ध्रुवाश्च पञ्च विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवा ।
यथास्थानरसोपेता [1]उत्तमाधममध्यमाः ॥ २४ ॥
[1]कनिष्ठिकाग्रहा चैव सन्निपातग्रहा परा ।
तथा [3]चापग्रहा चैव त्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥ २५ ॥
[1]प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाक्षेपिकी स्मृता ।
प्रासादिकी तृतीया च चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा ॥ २६ ॥
नैष्क्रामिकी च विज्ञेया पञ्चमी च ध्रुवा बुधैः ।
एतासां चैव वक्ष्यामि छन्दोवृत्तनिदर्शनम् ॥ २७ ॥
[1]गान्धर्वं यन्मया प्रोक्तं स्वरतालपदात्मकम् ।
पदं तस्य भवेद्वस्तु [2]स्वरतालानुभावकम् ॥ २८ ॥
[1]यत्किञ्चिदक्षरकृत तत् सर्वं पदसंज्ञितम् ।
[2]निबद्धञ्चानिबद्धञ्च तत्पदं द्विविधं स्मृतम् ॥ २९ ॥
अतालञ्च सतालञ्च द्विप्रकारञ्च [1]तद्भवेत् ।
सतालञ्च ध्रुवार्थेषु निबद्ध तच्च वै स्मृतम् ॥ ३० ॥

21 (C 17 18a, K 21b 22a) [1]CMN तेषा मध्यार्धविहिता. K तेषां मात्रा द्विविहिता [2]C om पादमयी स्मृता 22 (C 18b 19a K 22b 23a) [1]K मध्यमात्रमयी [2]C ध्रुवा मता. 23 (C 20bc, K 23b 24) [1]C om 23a K reads this as मध्यावसाना &c. [2]K अर्धपूर्णपदी [3]K. कार्या प्रमाणत. 24 (C 21, K 25) [1]K उत्तमा°. 25 (C 22 K 26) [1]C कनिष्ठका° K कनीयसी [2]C कापि [3]C पादग्रहा K कारिग्रहा. 26 (C 23) [1]K om 26 27 (C 24) [1]K. om 27 28 (C 25, K 27) [1]K. गन्धर्वे यत् कृत पूर्वे [2]K °तालानुभाषितम 29 (C 26 K 28) [1]K यत्स्यादक्षरसम्बद्ध [2]K °निबद्धमनिबद्धं च येन तेन द्विधा स्मृतम् 30 (C 27, K 29) [1]K तदुच्यते [2]K स्वरसाधकम्

यत्तु था करणोपेत सर्वातोद्यानुरञ्जकम् ।
[1]अतालमनिबद्धञ्च पदं तु ज्ञेयमेव च ॥ ३१ ॥
नियताक्षरसम्बद्धं छन्दोयतिसमन्वितम् ।
निबद्ध तु पद ज्ञेय [1]सतालल्यनाक्षरम् ॥ ३२ ॥
स्वच्छन्दयतिपाद तु तथा चाऽनियताक्षरम् ।
अनिबद्धं पद [1]ज्ञेयमतालल्यनाक्षरम् ॥ ३३ ॥
अनिबद्धाक्षरानि स्युर्यान्यजातिकृतानि तु ।
आतोद्यकरणैस्तेषां [1]विधानमपि निर्दिशेत् ॥ ३४ ॥
[1]पदानि अनिबद्धानि तालेन रहितानि च ।
आतोद्येषु नियुक्तानि [2]यानि तानि तु [रञ्जेयु] ॥ ३५ ॥
यानि चैव निबद्धानि [1]छन्दोक्षरविधानत. ।
ध्रुवासञ्ज्ञानि घर्णानि तानि वक्ष्याम्यत.परम् ॥ ३६ ॥

अत्युक्तं च प्रतिष्ठा च मध्या गायत्रीरेव च ।
एता स्थितापकृष्टासु व्यस्रा ज्ञेयास्तु जातय' ॥ ३७ ॥
उष्णिगनुष्टुब् बृहती पङ्क्तिश्चेतीह जातय' ।
एताः प्रासादिकीनां तु युग्मा ज्ञेयास्तु जातय ॥ ३८ ॥
अनुष्टुब् बृहती चैव जगत्यथ विलम्बिता ।
द्रुता च चपला चैव उद्धता धृतिरेव च ॥ ३९ ॥
द्रुताना जातयो ह्येता प्रयोगेषु प्रकीर्तिता ।
प्रावेशिकीनां जातिस्तु उद्धताना निबोधत. ॥ ४० ॥
[1]पङ्क्तिश्च त्रिष्टुब् जगती तथातिजगती पुन' ।
शक्करी चेति [1]विज्ञेया उद्धतानां तु जातय. ॥ ४१ ॥

31 (C 28, K 30) [1]K सतालेन निबद्ध च 32 (C 29, K 01) [1]K सतालपतनाक्षरम् C नानाछन्द समुद्भवम् 33 (C 30) [1]C ज्ञेय कहातालं लयाक्षरम् N ज्ञेयमतालं लयनाक्षरम् 34 (C 31 K 32) [1]K विधानमभिनिर्मितम 35 (C 32 K 33) [1]KC अपदान्यनि॰, [2]KC तानि (C यानि) तानि तु रञ्जयेत (C योजयेत्) 36 (C 33, K 34) [1]K छन्दोक्त [2]ध्रुवासञ्ज्ञानि पूर्वाणि तानि सर्वाणि रञ्जयेत and also adds यानि चैव निबद्धानि तानि वक्ष्यामि तत्त्वत (K 35a) 37 (C 34, K 35b 36a) 38 (C 35, K 36b-37a) 39 (C 36, K 37b 38a) [1]K चैवम - 40 (C 37; K 38b 39a) [1]K च after जगती 41 (C 38, K 39b 40a) [1]K निर्दिष्टा उद्धताना

सर्वासामेव जातीनां द्विविध वृत्तमिष्यते ।
गुरुप्राय लघुप्राय गुरुलघ्वक्षर तथा ॥ ४२ ॥
गुरुप्रायापकृष्टा स्यात् लघुप्राया द्रुता तथा ।
गुरुलघ्वक्षरप्राया शेषा कार्या ध्रुवास्तथा ॥ ४३ ॥
वृत्तान्योज कृतानि [1]स्युर्मुखे यानि भवन्ति हि ।
तानि द्रुतासु योज्यानि [2]लघुयुग्मकृतानि तु ॥ ४४ ॥
यानि चाल्पाक्षराणि [1]स्युरल्पच्छन्द कृतानितु ।
[1]तानि द्रुतापकृष्टासु कार्याण्याक्षेपिकीषु च ॥ ४५ ॥
गुर्वादिस्तु [1]स्थिता कार्या लघ्वादिस्तु [2]द्रुता भवेत् ।
यान्योज युग्मच्छन्दांसि ज्ञेया साक्षेपिकी स्मृता ॥ ४६ ॥
लघुयुग्मकृता या स्यात् स्थिता साक्षेपिकी भवेत् ।
[1]विषमाल्पाक्षरा यापि ये[चाप्य]र्थवशानुगाः ॥ ४७ ॥
[1]व[र्ण]-प्रकर्षे तेषां तु शम्यातालेन योजयेत् ।
जातीनामथ सर्वेषां छन्दोवृत्तिनिदर्शनम् ।
स्थानप्रमाणसंज्ञाभिर्गदतो मे निबोधत ॥ ४८ ॥

गुरुगाथाशको यस्या सर्वपादेषु दृश्यते ।
ह्रीरिति ख्यातनामासौ प्रथमा कीर्तिता ध्रुवा ॥ ४९ ॥
यथा— यो गङ्गावित ।[1]
[2]तत्रात्युक्त सर्वे दीर्घा ।
यथा— ईश देवं सर्वं वन्दे[3] ॥ ५० ॥

यत्पद मध्यत [1]स्याल्लघु सा [2]तडि ।
यथा— शङ्कर शूलभृत् । पातु मा लोककृत् ॥ ५१ ॥

42 (C. 39 ; K 40b 41a) 43 (C 40, K 41b 42a) 44 (C 41, K; 42b-43a) [1]K स्युद्खदानि [2]C लघुयोग॰ 45 (C 42, K 43b 44a) [1]C विकापकृष्टासु N, श्रुतापकृष्टासु 46 (C 43, K 44b) [1]C 47 (C 44, K 45) [1]C, विषमाक्षरा 48 (C 45, K 46) [1]C वर्णे K om 48a 49 (C 46 K. 47) 50 (C 47-49, K 48 50) [1]K has a lacuna [2]C तत्राद्युक्त N तत्रात्युक्त [3]NM ग्नौसमिद्ध 51 (C 50 51 K 51-52) [1]K मध्यलघुनाय विद्युत्पादेन सम विभक्त । चादिलघुना इति स्यादगणनाया ज्योतिमाते च [2]N तडित्

लघु स्यात् [2]पादादौ त्रिके या [1]धृति सा ।
यथा— उमेश सुरेन्द्र । [3]तवायुर्ददातु ॥ ५२ ॥

[1]लघुनी गुरु चेद् रजनी खलु सा ।
यथा— अधिक विरहे । मदणो दहदि ॥ ५३ ॥

[1]मध्येत्युक्ते च ज्ञेया सा एता वै वृत्तजातय ।
[2]प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाना भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ५४ ॥
[1]द्वितीयं लघु सर्वत्र चतुर्णा यत्र दृश्यते ।
सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेया सुप्रतिष्ठा द्वयेन च ॥ ५५ ॥

यथा— [1]सोसअन्तो [2]अ गअम्मि ।
घाइ घाओ पुप्फवाहो ॥ ५६ ॥
[1]पदिट्ठा उपकुसुइ (?) आहिज्जइ हसवइ ॥ ५७ ॥

लघुनो प्राग् गुरुणो द्वे । यदि पादे भ्रमरी सा ॥ ५८ ॥

यथा— घणसडे [1]विभसते । घणहत्थी परिखिण्णो ॥ ५९ ॥
[1]लघु गुरू सदा पदे । भवेत्तु या जया हि सा ॥ ६० ॥

यथा— हिमाहए [1]वणन्तए । [2]अस्सु गओ पवण्णओ ॥ ६१ ॥

[चतुर्णा यत्र पादाणा तृतीय च लघुर्भवेत् ।
विज्ञेया सुप्रयोगज्ञैर्विजया नाम नामत' ॥ ६२ ॥

यथा— [1]मोरुल्लओ णच्चन्तओ । मेहागमे [2]सभन्तओ[3]] ६३ ॥

52 (C 52 53, K 53 54) [1]C पादादो [2]K इति [3]K तवायु ददातु
53 (C 54 55, K 55 56) [1]K लघु वा गुरु वा । कविना रजनी । 54 (C 56, K 57) एताच्छन्दो च एते च ज्ञेया वै गीतजातय [2]K [0]सुप्रतिष्ठाभ्या 55 (C 57, K 58) [1]C चतुर्णो च पदा यस्य द्वितीय क्रस्वमेव वा । प्रतिष्ठाया गत हत्त पुष्प स्यात् भद्रि नामत । 56 (C 58, K 59) N सो सभ तो C सभन्तती K सोतवन्तो [2]N यथा [2]K भगयोडम् [3]K सुम्पवाही 57 (K 60) [1]C om 57 58 (C 59, K 61) 59 (C 60, K 62) [1]C विभसतो K चदिसत्तो 60 (C 61, K 63) [1]C लघु गुरु K प्रथम तृतीये यस्या लघुनी चतुरक्षरे । पादे नित्य भवेता सा जयेत्यभि सज्ञिता 61 (C 62 K 64) [1]C वधीतरे [2]C घस् गभ ए घो K घम्न घनू वड्डिघउ 62 (K 65) [1]C om 62 63 (K 66) [1]K मोरल्लउ [2]K सभत्तघो [3]C om 63

[1]द्येयाः सर्वे दीर्घा पादे यस्या ।
नाम्ना विद्युद्भ्रान्ता सा वृत्ते स्यात् ॥ ६४ ॥

यथा— एए गज्जन्ता तोयं मुञ्चन्ता ।
लोयं छादन्ता [1]मेहा सपत्ता ॥ ६५ ॥

[1]आदि परे द्वे यत्र [2]हि नित्यम् ।
[3]ह्रस्वविधौ सा भूतलतन्वी ॥ ६६ ॥

यथा— [1]मेहणिरुद्ध [2]पेक्खिअ [3]चोम्मं ।
[4]पन्थिअदारा अंसुकिलिण्णा ॥ ६७ ॥

आदि च गुरु पदनिधने,
भवति हि सा कमलमुखी ॥ ६८ ॥

यथा— पवणहओ [1]सलिलधरो ।
भमइ णहे [2]अहियसमो ॥ ६९ ॥

[1]आद्यमध्यगौ सान्तगौ तथा ।
यत्र वै गुरु सा या गुरु ॥ ७० ॥

यथा— [1]मेहराअदो [2]णडुजोक्कओ ।
[3]णिच्चणिप्पहो एस चन्दओ ॥ ७१ ॥

द्वितीयं नैधनं चैव [1]चतुर्थं च गुरुर्यदा ।
सुप्रतिष्ठाकृते पादे [2]सा शिखा कथिता तथा ॥ ७२ ॥

यथा— [1]बलाहएहि [2]सगज्जिएहि ।
णह समन्ता वरुज्झइ व्व ॥ ७३ ॥

64 (C 63, K 67) [1]K पादे पादे तु स्यात् सर्वे । दीर्घे हंते विद्युद्भ्रान्ता　65 (C 64, K 68) [1]K सपत्ता मेहा　66 (C 65, K 69) [1]K आद्यपरे यत्र तु ह्रस्वे । सा खलु नाम्ना भूतलमान्या　67 (C 66, K 70) [1]C °णिरुद्धं　[2]N वोपिष　[3]C वम्म [4]K, वभार्यावाए　68 (C 67, K 71)　69 (C 68, K 72) [1]K सलिलघणो [2]K अहियमसौ　70 (C 69, K 73) [1]K प्रथमं च तृतीय च अन्त्यं चैव यदा गुरु । दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया मा गुरुयथा　71 (C. 70, K 74) [1]K मेहरडंतु　[2]K णडजो क्कव　[3]K णिप्पहे　72 (C 71, K 75) [1]K यत्र दीर्घाणि सर्वत　[2]K शिखा ज्ञेया तु सा यथा　73 (C 72, K 76) [1]C बहान्नएहि　K चेला°　[2]C सगज्जि एहि, चाहित्रमौएर्भिएहि

लघुनी आदौ चरणे यस्याः ।
गदिता नाम्ना घनपंक्ति सा ॥ ७४ ॥

यथा— [1]तडिसण्णद्ध घणसंद्धं ।
[2]जलधारेहिं [3]रददीवम्भं ॥ ७५ ॥

एतास्तु जातयो ज्ञेया सुप्रतिष्ठा ध्रुवास्वथ ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गायत्रोपरिकल्पनम् ॥ ७६ ॥
आद्ये पुनरन्त्ये पादे गुरुणी चेत् ।
[1]वृत्तं तनुमध्य गायत्रसमुत्थम् ॥ ७७ ॥

यथा— वज्जाहअतुण्डो [2]डाहज्जरसुत्तो ।
एसो [3]गिरिराओ भूमिं [4]विमर्दिव्व ॥ ७८ ॥

आद्य चतुर्थमन्त्य च गुरूण्येतानि यत्र तु ।
[1]गायत्रोप्रथमे पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा ॥ ७९ ॥

यथा— [1]वाअविकीरिए [2]वज्जिविणिवादिए ।
एत्थ महाणगे कन्ददि हत्थिणी ॥ ८० ॥
[3][दीसदि तुण्णं मे पुव्वदिसामुहे ।
जुह्णसमागओ कोमुदीचन्दओ ॥]

गुरयुग्ममन्ते [1]पदि पदि यस्या ।
इह कथिता सा मकरकशीर्षा ॥ ८१ ॥

यथा— [1]इहसिसिरम्मि मदणणम्मि ।
[2]पमदवणम्मि विचरदि वादो ॥ ८२ ॥

74 (C 73, K 77) [1]C ल्वादौ 75 (C 74, K 78) [1]K तडियखुड [2]C नलधाराहि [3]C रुददीवभ K रुददीवद्दभ 76 (C 75 K 79) 77 (C 76, K 80) [1]K स्यात् सा तनुमध्या गायत्रीसमुत्था 78 (C 77, K 81) [1]C वज्जाहयतुण्डी K °इयतुन्दी [2]K याउज्जर° [3]K गिरिरायो C °राषा [4]K पददीवा 79 (C 78, K 82) [1]K गायत्राधिकृते पादे 80 (C 79, K 83) [1]C वायपिकीविए [2]C विणिपातिते [3]*This is the Ex in K* 81 (C 80, K 84) [1]K यदि परमस्या [2]C. कमलुवणम्मि विचरइ वाओ 82 (C 81 K 85) [1]K transposes the 2nd and the 3rd feet C सुइसिसिरम्मि

लघुनी चतुर्थे चरणे तु यस्या ।
भवतीह [1]सा वै विमला तु नाम्ना ॥ ८३ ॥

यथा— [1]कमलाअरेसु भमराळएसु ।
मदमुव्वहन्तो पविसेइ हत्थी ॥ ८४ ॥

यत्र स्युश्चरणे त्रीण्यादौ निधनम् ।
दीर्घाण्येव तु सा [1]वीथिर्नाम यथा ॥ ८५ ॥

यथा— गज्जन्ते जलदा णच्चन्ते सिहिणो ।
[1]गायन्ते भमरा [2]रम्मे पाउसए ॥ ८६ ॥

त्रिलघुरादितो यदि च पञ्चमम् ।
भवति पादत प्रकथिता गिरा ॥ ८७ ॥

यथा— [1]जलदणादयं [2]सुणिय कुंजरो ।
णडदि काणणे पडिगयाउलो ॥ ८८ ॥

आद्ये चतुर्थकमन्ते तथा गुरु ।
यस्यास्तु पादत. ज्ञेया [1]हि सा[1] जला ॥ ८९ ॥

यथा— एसा [1]हिमाहदं [2]विक्खित्तपत्तअं ।
दट्ठुण पाउव हसी पउण्णिआ ॥ ९० ॥

ह्रस्वस्त्वेचतुर्थो दीर्घास्त्वैव वर्णा ।
सर्वे यत्र पादे स्या सा तु नाम्ना ॥ ९१ ॥

यथा— [1]एदे गज्जमाणा भूअं छादअन्ता ।
भीमा कालमेहा [2]उन्नेअ जणेन्ति ॥ ९२ ॥

83 (C 82 K 86) [1]K वाधौ 84 (C 83 K 87) [1]K तु कमलाकरेषु भमरीणवे । समसुड्वत्ती विहगाथवत्ती 85 (C 84 K 88) [1]CK वीथी नाम MN विधिर्नाम 86 (C 85, K 89) [1]C गाथन्ती K गायन्ते [2]K राम्य या उपस 87 (C 86, K 90) 88 (C 87, K 91) [1]K °णादय [2]K सुनिय [3]K पतिगयाउरी 89 (C 88, K 92) [1]C सा हि 90 (C 89, K 93) [1]K हि वादणा [2]K विरिकत्तपत्तयनम् 91 (C. 90 K 94) [1]K वौष्वादौ यदि स्यादन्ते च ह दीर्घे । ज्ञेया सा विधिज्ञैं नाम्ना वै सुनन्दा ॥ 92 (C 91 K 95) [1]K एदे यदु माणा C एत जङ्गभागा MN गज्जमाह्णा [2]K उर्वियेण अराणि

आद्यचतुर्थे च अन्त्यमुपान्त्यं च ।
यत्र गुरूणि स्युः [1]सा खलु वै कान्ता ॥ ९३ ॥

यथा— [1]साहसभावमिमं किं सि पिए कुद्धां ।
मादिरसवद्धा इच्छसि सव्भावा ॥ ९४ ॥

विण्यादौ तु यदि [1]अन्त्यश्चापि गुरु ।
नाम्ना वै कथिता पङ्क्तिः सा तु यथा ॥ ९५ ॥

एसा [1]हस्सवधू [2]एत्थ काणणए ।
गन्तुं [3]ऊसुइआ कान्तं [4]संग हि आ ॥ ९६ ॥

लघुनी च गुरु च द्विगुणं यदि च ।
चरणे चरणे कथिता नलिनी ॥ ९७ ॥

यथा— [1]पवणाहिअआ तरुणा [2]तरवो ।
[3]कुसुमोग्गमए विहसन्ति विअ ॥ ९८ ॥

[1]यद् द्वितीयं ह्रस्वं सर्वमन्यद्दीर्घं ।
यत्र पादे पादे तोलतोया सा स्यात् ॥ ९९ ॥

यथा— [1]मेहवुन्दं एसो विक्किरन्तो [2]वादो
दूसहो [3]थावादि [4]पादवाण [5]लासी ॥ १०० ॥

गायत्र्या जातयो ह्येता विज्ञेया समवृत्तजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उष्णिगूजातिविकल्पनम् ॥ १०१ ॥
गुरुनिधनगन यदि भवति सदा ।
भवति तु चपला [1]द्रुतगतिरथवा ॥ १०२ ॥

93 (C 92, K 96) [1]K सा ललिता ज्ञेया   94 (C 93 K 97) [1]C साहस भाव हि एथएतु रामा। विरड वध चन्दु मुड भाव मि   95 (C 94 K 98) [1]K ह्यन्त्यश्चापि   96 (C 95, K 99) [1]C हसबह   [2]K छिन्काकाणवउ   [3]C उसमुपच   K जमसुइआ   [4]C सङ्गलथा   97 (C 96 K 100)   98 (C 97 K 101) [1]K पवणाहतका   [2]C तरुणो   [3]C कुसुमा   99 (C 98 K 102) [1]K यथा   100 (C 99, K 103) [1]K मेहरवादि   N हेमन्विदि   C मन्विदे   [2]K वादि   C वाउ   [3]K थादादि   C थावाइ   [3]K पादपाण   C पाथवाण   [4]C लासे   101 (C 100, K 104)   102 (C 101 K 105) [1]K द्रुतगतिरपि सा

यथा— [1]सुरचिरणयण [2]वरमणिणियरं ।
मम [3]मदजणण [4]तव [5]चदणमिदं ॥ १०३ ॥

गुरु चान्त्यपञ्चम चरणे तृतीयत ।
गदिता ततस्तु सा चित्रलेति नामत· ॥ १०४ ॥

यथा— [1]पियो वाद [2]चायओ स्युवसन्तकालओ ।
[3]एस कामुओ [4]पिय मदणं [5]जणन्तओ ॥ १०५ ॥

गुरुणा लघुना चैव [1]समाना या हि सा ध्रुवा ।
[2]छन्दस्युष्णिक् कृते पादे सा ज्ञेया कामिनी यथा ॥ १०६ ॥

[1]पेक्खिऊण आगथ [3]माधव वहिरयओ ।
पाअव [2]पणोल्लिणो घाइ दक्खिणाणिलो ॥ १०७ ॥

आद्ये पुनरथान्त्ये [1]पादे च गुरुणी [2]द्वे ।
ज्ञेया भ्रमरमाला नाम्ना प्रकथिता सा ॥ १०८ ॥

यथा— हंसागमणधीरं कासांसुअविचित्तं ।
पदं [1]सरदकाले रम्म [2]सुरभितोयं ॥ १०९ ॥

[1]आद्यचतुर्थगते अन्त्यतमे च गुरु ।
यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥ ११० ॥

यथा— चक्कसणामवधू [1]कन्तसहाइणिया ।
[2]णिम्मलयम्मि जले हिण्डदि [3]संगहिया ॥ १११ ॥

103 (C 102 K 106) [1]C णयण K °नयन [2]K वरमणिनिकरम [3]K मदजनन [4]K वदन°, C वयण 104 (C 103 K 107) [1]K तृतीय पञ्चम चैव गुरु यत्र तु नैधनम् । तदा तूष्णिकृते पादे तन्वी सा नामतो यथा 105 (C 104 K 108) [1]C पिय [2]K वायउ C वायओ [3]C एय K पिय C पिअ [4]K पिय [5]K जणन्तउ 106 (C 105, K 109) [1]K सम नीचा च या ध्रुवा [2]C छन्दस्युष्णिहि कृतान्ते विज्ञेया कामिनी यथा 107 (C 106, K 110) [1]C पेक्खिऊण K परिक्खिय [2]K पदुभद N मावद [3]C, माहव [4]K हिदुवा [5]K सुषन्ततु 108 (C 107, K 111) [1]K पादेऽ [2]K सा for द्वे 109 (C 108, K 112) [1]C सरयकाले [2]C सुरहितोय. 110 (C 109, K 113) [1]C आद्यचतुर्थसम चान्तिमकाश 111 (C 110, K 114) [1]K, कन्तसहाइ, [2]C निम्मल मम्मि K णिम्मलयम्मि [3]C सगंगिया.

आद्यौ यदि गुरुणी [1]पादे निधनगतम् ।
ज्ञेया मधुकरिका [2]ह्युष्णिग् विनिगदिता ॥ ११२ ॥

यथा— एसा [1]पियफलदा रम्माभरणजुदा ।
काले [2]मद्दणणो जादा कुसुमवदी ॥ ११३ ॥

द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्ये तथैव च ।
[1]पादे यत्र गुरूणि स्यु सुभद्रा नामतो यथा ॥ ११४ ॥

यथा— [1]हिमाहदे वणम्मि पणट्ठपरुतोये ।
[2]करेणुआविहीणो उवेदि मत्तहत्थी ॥ ११५ ॥

[1]यदि च भवन्त्यन्त्ये पदि पदि दीर्घाणि ।
त्रिगुरुरिह प्रोक्ता कुसुमवती नाम्ना ॥ ११६ ॥

यथा— [1]जलहरसम्भत्ते [2]महिहरकुञ्जम्मि ।
[3]सहयरिसंजुत्तो पविचरिदो हत्थी ॥ ११७ ॥

[1]द्वितीयं च तृतीयं च अथान्ते गुरुणी चेत् ।
सदा यत्र तु पादे भवेत् सा मुदिता वै ॥ ११८ ॥

यथा— [1]महामेहविदाण [2]वलायावलिपद्ध ।
[3]महाभीमणिणादं [4]चल[ग्ग] गयणम्मि ॥ ११९ ॥

[1]चतुर्थं निधनञ्चैव पष्ठञ्चैव गुरूण्यथ ।
यत्र तूष्णिकृते पादे नाम्ना सा हि प्रकाशिता ॥ १२० ॥

112 (C 111, K 115) [1]K चन्ना [2]K उष्णिहेरिह कथिता 113 (C 112, K 116) [1]N पियकलदा K पियकलता C विमनलग्ग 114 (C 113 K 117) [1]K, पादे पादे 115 (C 114, K 118) [1]C हिमाहते, K om [2]K सुरकररेकपणदय रिकहत्थे [2]C करियषा K करेणुभाविहीणो 116 (C 115 K 119) [1]K यदि च गुरुण्यन्ते चरणविधौ त्रिणी। तत इह विज्ञेया कुसुमवती नाम्ना 117 (C 116 K 120) [1]C जलहरसण्डे K °सम्भत्तो N °सम्भवत्ते [2]K महिहरमूले [3]K सहपविसंजुत्तो C सह-चरि 118 (C 117 K 121) [1]K द्वितीय स तृतीय तथान्ते इह दीर्घम्। पादे एव तु पादे भवेत् सा समुदिता। 119 (C 118 K 122) [1]K महामेह° C दहामेवहभाण MN महामेह विभाण [2]K वलायाकुलवद CM वलाभावलिए च (नत्य M) [3]K निणादा C निणाष [4]N वलष C वट्ठणा 120 (C 119 K 123) [1]K यदि चतुर्थमन्त्या गुरु तथैव षष्ठम्। भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनीषा

यथा— कुसुमगन्धग्राही सलिलरेणुपुण्णो ।
रमणि वादि [1]वादो मणसिजं [2]जणन्तो ॥ १२१ ॥

[1]प्रथमे पञ्चमश्च यदि पादे लघूनि ।
कथिता सा तु दीप्ता सततं [2]चेत्तयोष्णिक् ॥ १२२ ॥

यथा— पवणो पुप्फग्गाही मदण [2]दीवयन्तो ।
[3]सिसिरे वादि काले [4]मम [ताव जणेन्तो] ॥ १२३ ॥

[1]द्वितीयश्च चतुर्थश्च अन्त्योपान्त्यौ तथैव च ।
यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सा तु विलम्बिता ॥ १२४ ॥

यथा— गलन्त [वो]अतोआ [1]विहुण्णपक्खिसघा ।
[2]भमन्तचक्कवाआ ण भादि [3]णिम्मगाआ ॥ १२५ ॥

आद्यमथ पञ्चमं दीर्घमथ नैधनम् ।
यत्र यदि नामत चञ्चलगतिस्तु सा ॥ १२६ ॥

यथा— [1]मेहमलमुक्कओ [2]णिम्मलमणिग्गओ ।
[3]पुण्णससि सोहदि एस णहअंगणे ॥ १२७ ॥

एतास्तु [1]जातयो ज्ञेया [2]स्थिता प्रासाङ्गिकेष्वथ ।
अत.परं प्रवक्ष्यामि अनुष्टुब्लक्षणं पृथक् ॥ १२८ ॥
लघुनी गुरु [1]लघूनि यदि वा गुरु चरमे ।
चरणे प्रति नियता कथिता विमलजला ॥ १२९ ॥

यथा— [1]विकचाम्बुजहसिरे भमरावलिमुखरे ।
वहणिम्मलसलिले विहगो [2]परिभमदि ॥ १३० ॥

121 (C 120, K 124) [1]C वाभी [2]K जवन्नं   122 (C 121, K 125) [1]K प्रथम यत्र पादे लघुनी पञ्चम च   [2]K चेदमुष्णिक्   123 (C 122, K 126) [1]N पुप्फग्गाहो C पव° K पुप्फप्रवाही   [2]K दीवयन्तो   [3]C वादि ज्जदा सिसिरे मवम्मणो   N वादि ज्जदो सिसिरे मपञ्जर्णे   [4]K मर्थोजणेन्तो   124 (C 123) [1]K om 124   125 (C 124) [1]C विष व पधिसघा   [2]CM भमन्तपद (M एक)वाका   [3]C निमपाम्   126 (C 125, K 127) 127 (C 126, K 128) [1]C हेमन्तप°   K मेहमुड्.तु   [2]K निम्मल गहाउसो [3]K सोहिद पाहगणी गीभान करो सहो   128 (C 127, K 129) [1]K जातयो   [2]K. स्थित°   129 (C 128) [1]C लघुनी   K 130 reads this as तृतीय नैधन चैव यत्र दीर्घं भवेत् सदा। पादे तु षुष्कृतं तज्ज्ञेयं सा ज्ञेया ललिता नाम   130 (C 129, K 131) [1]C विकचाम्बुपसिहरे   [2]K परिभमिदो   C पविचरइ

यदि खलु पञ्चमक पुनरपि चान्त्यगत ।
भवति च 'पादेऽपि गुरु ललितगति खलु सा' ॥ १३१ ॥

यथा— 'कुसुमसुगन्धियए मणसिजजीवणए ।
[2]पमदवणगणए [3]विचरदि हसवह' ॥ १३२ ॥

षष्ठश्चै वाष्टमश्चै व यस्याः स्यादक्षर गुरु ।
नित्यमानुष्टुभे पादे मही ज्ञेया तु सा यथा ॥ १३३ ॥

'बहुकुसुमसोहिए कमलवणसण्डए ।
'सहयरसहाइणी पविचरदि हसिआ ॥ १३४ ॥

लघुगण इह षट्को यदि भवति मुखे तु ।
चरणगतिविधौ सा मधुकरसदृशाख्या ॥ १३५ ॥

यथा— [1]विविधवणविचारी कमलवणमुअन्धी ।
'कुसुदवणविवीधी भमदि सरदि वादा ॥ १३६ ॥

यदि खलु पञ्चमक पुनरपि [1]चान्त्यमकम ।
गुरुचरणे' तु 'यदा भवति सा नलिनी ॥ १३७ ॥

यथा— पुलिणतलङ्गणए [1]कमलणिधिवासिणी ।
[2]पियथमवासगिह विसरदि सारसिआ ॥ १३८ ॥

'आद्यमपि निधनञ्च' दीर्घमथ भवति चेत् ।
यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥ १३९ ॥

131 (C 130) [1]C च चैत्म C 131 also reads like K 132 the following पञ्चम नैधनश्चैव पादे (K पदे) स्याता तु यत्र वै (C तु)। नित्यमानुष्टुभे दीर्घौ विज्ञेया ललितेति सा। 132 (C 132, K 133) [1]C बहुकुसुमसोहिए [2]K पमदवणगणए [3]K चिचरदि हसवए [4]N adds the following यदि खलु पञ्चम लघुगण ह्यर्मदिता। पुनरपि च सप्तम लघु भवति सा मही 133 (C 133, K 134) 134 (C 134 K 135) [1]C बहुकुसुमपसोहिए [2]K सह-यरसहाइणो 135 (C 135 K 136) 136 (C 136 K 137) [1]C विविहवण विचारो [2]C कुसुमवणविहारी [3]C भरदि सरइ वाओ 137 (C 137 K 138) [1]K चान्त्यतसम [2]C om तु [3]K भवेद् भवति 138 (C 138 K 139) [1]C कमलनिवासिनिका [2]C पियअम० 139 (C 139, K 140) [1]K माद्यदि निधनगत स्याद्य गुरु सततम

यथा— [1]हसकुलसमुदिदे सारसकुलमुहले।
[2]मत्तमधुक[रे व]णे हिण्डदि [3]मघुकरिआ ॥ १४० ॥

अनुष्टुब् जातयो ह्येता [1]प्रोक्ताः प्रावेशिक्याश्रया ।
स्त्रीणामुत्तममध्यानामपकृष्टा निबोधत ॥ १४१ ॥
आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये दीर्घाणि यत्र चरणे तु ।
[1]प्रावेशिकी तु बृहती [2]सा नाम्ना तथैव [3]रुचिरान्ता ॥ १४२ ॥

यथा— [1]राहुपरागहियसोह चन्दं णहे [2]णिसमिऊण।
तारागणो वि [4]गुरुसोअ [5]तेजोसुकेहिं [6]रुददीव ॥ १४३ ॥

यदि पञ्चम [1]हि स तृतीय गुरुणी [2]पादान्तरचिते वै।
प्रमितेति सा भवति नाम्ना अवरुष्टा जातिरिह पङ्क्ति ॥ १४४॥

यथा— [1]घणगब्भगेहपरिक्खित्तो
[2]अरुणप्पहापिहिदसोहो ।
[3]गयणगणे [4]विहरमाणो
ण विभादि [5]जुह्नरहिदेन्दु ॥ १४५ ॥
यदि खलु पञ्चमथान्त्ये भवतो गुरुणी चरणयोगे ।
[1]स्थितिलयकृता तु जगती सा भुवि गदिता गतविशोका ॥ १४६ ॥

यथा— [1]जलधरविदाणपिहिदङ्गो
[2]रविकिरणजालहिदसोहो ।
[3]अहमुहविणिग्गमविवण्णो
[4]ण तिमिरगणोहसियो चन्दो ॥ १४७ ॥

140 (C 140, K 141) [1]C हसदनसमुदिए [2]C मत्तमहुयर° [3]C महुयरिया
141 (C 141, K 142) [1]K प्रावेश्यिका प्रकीर्तिता 142 (C 142, K 143) [1]C प्रातिवेश्यिकी [2]KC om सा [3]C रुचिरा 143 (C 143, K 144) [1]K राहुपरायहियसोहो C नासा माहुपरायहिय [2]K चन्दोव्वहि C पदनहो [3]K निसमित्तणा C मिसमि [4]K गुरुसोहो C धिंघसोहो [5]C तेजाइपाहि [6]C रुदतोव K रुदतोय 144 (C 144 K 145) [1]C सह for हि स [2]C चर्णै 145 (C 145, K 146) [1]K वण [2]K चरुणजहा° [3]C गयणगणे [4]K पिहिन्तभंणे विताइ जुए रहि हिंदु [5]MN जोह्नरहिदसदुणु C ह्निजेसारहिएन्दु 146 (C 146, K 147) [1]K स्थितनहता तु 147 (C 147, K 148) [1]C °विदरण विहदह, MN °विदाणविहन्सु, K °विदाणपिहिमद्दो [2]K रविकिरणजालहलमोहो [3]C चहमुहविणोगणेय विरगैवणो K गहतुक निदिग्भत विवष्णो [4]C ण हि मिरमणोभमिषो K चतुविमदि चलगितिमिङ

आद्यं [1]चतुर्थदशमाष्टमान्तगा
यस्या गुरूणि च भवन्ति पादत ।
[2]ज्ञेया ततोऽनुकरणोद्भवा हि सा
विश्लोकजातिरवकृष्टजागता ॥ १४८ ॥

यथा— [1]मेकच्छत्तुं रदिकरालिहदो वारणे(?)
हदो वारणेहि विधरिदङ्गन्निदो (?) ।
इत्थं [उ]वेइ धरणो[ह]सिओ
[2]चदो [3]णहंमि रयणीसहिओ ॥ १४९ ॥

आद्यं [1]चतुर्थं दशमं नैधनं ह्यष्टमं तथा ।
यत्र दीर्घाणि पादे [2]स्युस्तद्वृत्तं ललितं स्मृतम् ॥ १५० ॥

यथा— [1]एसो पमत्तमयघुम्मिदाणणो
[2]क्षीणो पफुलवणवाउवालिअ ॥
पासाभिवद्धचरणो गयाणुगो
रम्म वण [4]गयवरो पलोअई ॥ १५१ ॥

यदि पञ्चमं हि सतृतीयनैधनं
नवमं [1]द्वितीयमपि तस्य तादृशम् ।
[2]चरणे गुरूणि यदि साऽतिपूर्विका
जगती बुधैर्निगदिता विलम्बिता ॥ १५२ ॥

यथा— [1]वणस[ड]अ घणतमागमासिअ
अवगाहिऊण रयणीमुहे ससी ।
[2]इह णिचसकुचिअ मन्दजोसिणो
ण विराजदे समधिकं पदीविआ ॥ १५३ ॥

148 (C 148, K 149) [1]K आद्ये चतुर्थमपि चाष्टममथ मैकादशं यदि भवेच गुरु । सा वैष्टुभि भवति पादविधौ [2]C विश्लोकजातिजगतीसमाश्रिता । 149 (K 150) [1]C om this couplet [2]K वदी [3]K णहमि 150 (C 149 K 151) [1]C चतुर्थनियम [2]C आतो ललिता तथा 151 (C 150, K 152) [1]C एशो वसत मइघासिघागयो सैलोव्व ल्पपवसुह कालिओ । दोवाम हि घवडओ गधासओ रओ वणगणपावाणओ । Cf Prâktra Verses XLIV [2]K दीणे [3]K चान्निओ [4]K गयवचगेपलो 152 (C 151, K 153) [1]K वतीयमपि तादृश चरणम् [2]K भवति हि गुरूणि यत्र वै जगतो पादैर्भवति सामानासत्ता 153 (C 152, K 154) [1]C, वणसव घघणतमावगासिअ K वसन्तवनु ददिदाणमम्बर [2]C इह णिम्सणुकुचिअ° K गद्ययादम दिविगलन्त जोह्णउ [3]C ण विरायदे

एता हि जातयो ज्ञेया स्थितानां तु [1]प्रवेशजा ।
आक्षेपिकापकृष्टानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५४ ॥
सुप्रतिष्ठादिक [1]चैव अपकृष्टासु योजयेत् ।
अत्युक्तादीनि च तथा देयस्तुल्याश्रयाणि तु ॥ १५५ ॥
[1]अक्षराणां निवेशेन यतय[2] पाणयस्तथा ।
[× × ×][2] अपकृष्टा तु सा भवेत् ॥ १५६ ॥
[1]ध्यायिवर्णा[2] स्थितिलया [3]कलान्तरकृताक्षरा ।
समपाणिर्यतिश्चैव अपकृष्टा विधीयते ॥ १५७[3] ॥
अपकृष्टाध्रुवाणां तु कलान्तरकलासु च ।
अक्षराणां निवेशात्तु [1]वृत्तजात्या विधीयते ॥ १५८ ॥
[1]अल्पवस्तुपदा नित्यमपकृष्टा विधीयते ।
प्रावेशिक्यास्तु संक्षेप [2]करणाङ्गपरिग्रहात् ॥ १५९ ॥
एवं ज्ञेयापकृष्टाना जातीनां [1]वृत्तजातय ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्रुतानामिह लक्षणम् ॥ १६० ॥
मुखे [1]तु तोटकं कृत्वा शेषं [2]ह्रस्वं तु योजयेत ।
[3]युग्ममोजस्तु मिश्र वा तथैव लघुसंचय[3] ॥ १६१ ॥
जगत्यादिर्भवेत् सा तु तथातिधृतिनैधना ।
[1]तथा द्रुता च छन्दोभिर्नानावृत्तसमुद्भवा ॥ १६२ ॥

अष्टावादौ यस्मिन् सान्त्य साद्यचर्म
  दीर्घाणि स्यु[1] शिष्टे द्वे वै चेलघुनी ।
[1]वृत्त ह्येषा विज्ञेया गान्धर्वविधौ
  [2]यस्मिन्नेवं नित्यं चित्कान्ता जगती ॥ १६३ ॥

154 (C 153 K 155) [1]K प्रवेशगा 155 (C 154 K 156) [1]K चान्ये च°
156 (C 155) [1]K om this couplet [2]There is a lacuna here 157 (C 156) [1]C ध्यायिवर्णा° [2]C °कृताक्षरा [3]K om this couplet 158 (C 157 K 157) [1]K वृत्तजा तु विधीयते C वृत्तजात्याभिधीयते 159 (C 158 K 158) [1]K [illegible] [2]K [illegible] M °करणाङ्ग [illegible] 160 (C 159, K 159) [1]K [illegible] 161 (C 160 K 160) [1]K [illegible] [2]K [illegible] [3]K [illegible] 162 (C 161 K 161) [1]K [illegible] 163 (C 162, K 162) [1]K [illegible] [2]K [illegible]

यथा— एसो मेहो णाद धत्ते [1]धूमणिहो
[2]विज्जुज्जुत्तो दारेदोदं भूमिअलं ।
[3]सिञ्चन्तो तोयोघं घोरो हत्थिणिहो
संछादन्तो लोआलोअं धद्दिद्दुदं[4] ॥ १६४ ॥

अष्टौ पादे दीर्घाणि स्युस्त्वपि च पुन.
स्वान्त्य दीर्घं दृष्टं च स्यात् खलु विहितम् ।
पादे पादे विज्ञेया सा समचरणा
तज्ज्ञैरेवं विद्युन्मालाऽतिजगती ॥ १६५[1] ॥

यथा— एसो मेहादो णद्दन्तो अचलणिहो
लीला उक्कोलं दाणन्तो सहि रुचिरो ।
[1]धाआलं[भो] खे पिच्छाणो पवणजवो
ससारन्तो विज्जुज्जोदो भमदि दुद ॥ १६६ ॥

पञ्चत्वादो यत्र [1]गुरु ह्यष्टमनवमे
अन्त्यन्त्यैकं दीर्घकृतं चेद् भवति पदे ।
शक्कर्याख्या छन्दसि चैवं यदि विहिता
[2]नाम्ना ध्रुवे भूतलतन्वी स्खलितगति ॥ १६७ ॥

यथा— बालो चन्दो मेहविमुक्को विमलकरो
[1]रोचीरङ्गो सोहदि [2]कन्तो उपरिगदो ।
लीलाक्खित्तो [3]गङ्गधरेणेव सुरुचिरो
मूलारोहो णागणिवासो अधिकचदु ॥ १६८ ॥
[[4]तारामज्झे [5]मेहविमुक्को विमलकरो
उज्जाहिन्तो(?) जादि समग्गं रजदणिभो ।
ओह्लासोह विक्किरमाणो गगणतले
लीलापत्तो गच्छदि एसो रजणिकरो ॥ १६८क ॥]

164 (C 163 , K 163) [1]K धुमनिभे [2]K विज्जुदीसे लघुन्नेआवि दुलंभजालावड्ढो सिदुविस गीविज्जारौवाय ततो दिग्गजी [3]C सिङ्घतोघा MN सि चतोघो [4]K adds चत्त्वेदो दीर्घाणि स्युः स्वचि अभति। चन्त्य दीर्घं सा विज्ञेया मदनवती (164) यथा एसो मेहो नाय धत्ते गवलनिभे। सधारितोपि जुज्जोव भमदि दुदम् । 165 (C 164) [1]K om this 166 (C 165) 167 (C 166, [1]C धाधान्नुथो K 166) [1]K दीर्घैटमनवयामन्त्या नान्यद्दीर्घं कृत, [2]K नाम्ना विहित कुसमवती स्खलित° 168 (C 167) [1]C चिरङ्गो [2]C कतीलपरिगज्ज [3]C गंगधूरण [4] This ex. is from K. (167) [5]K मेहविप्पक्क

नवमं नैधनं चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।
गुरूणि यस्या पादे स्युः शक्वर्या विभ्रमा यथा ॥ १६९ ॥

यथा— [1]विगदघणतिमिरे णिम्मलतारे खे
[2]विकचकुमुदवणबन्धु सदारोचो ।
रजदगिरिसिहरसण्णिहिदो चन्दो
उदयदि [3]वरतणु ते हिअ-आणन्दो ॥ १७० ॥

आद्यचतुर्थे पञ्चमषष्ठे नवमदशमे
[1]अन्त्यतमे चेद् यत्र तु दीर्घं भवति पुनः ।
सा खलु योध्या पञ्चदशाख्ये पदनिधने
भूतलतन्वी शक्करिसंज्ञा ह्यतिविहिता ॥ १७१ ॥

यथा— पादवसिरसं कम्पअमाणो पङ्कणिणदो
सेलतडेसु [1]पक्क[म]माणो पविचरिदो ।
रेणुसमूहं [2][उद्धुअ]माणो [3]रणकविलो
[4]धायदि धादो चण्डपवाही रसिद इव ॥ १७२ ॥

आद्यचतुर्थकसप्तममन्त्यं दशमपरे ।
यत्र गुरुण्यथ सा सुकुमारेत्यभिगदिता ॥ १७३ ॥

यथा— मेहसमूहणिवद्धविदाणं जलसरिसो
सो हरि इन्दधणुज्जलं मेरुगयणतलं[1] ।
× × × ×
× × × × ॥ १७४ ॥

169 (C 168) 170 (C 169) [1]C विधदघोतिर [2]C कुमुद बणविकचविध सदारोही. [3]C देहिय भाणन्द [4]C वरतनु 171 (C 170, K 168) [1]K gives from here as follows पादे विभक्ति यदि तु दिवो पञ्चदशाख्ये × × × सुविहि × × सदा भूतलतन्वी शब्दविधानेन × × विहिता 172 (C 171, K 169) [1]K give only this foot [1]C पङ्कममाणो, मादो [2]C लधुम माणो, N उद्धुधमाणो [3]K धायदि धादो एव पवाही रुसिद इव, C धावद वदी चडपवाहो रुसिपइव (N रसिदि इव) 173 (K 170) 174 (K 171) [1]K does not complete this and gives also the following यदि खलु पञ्चमषष्ठमन्त्य दशमपरे। चरणगतानि गुरूणि माला भवति तदा (172) यथा—भ सविरबाहद यावदशुभे धरविवरो। पञ्जलिसिददनिश्चरह दसहद॰ मुहादिरिधा (173)

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टम तथा ।
नवमं द्वादशं चैव नैधनं सत्रयोदशम् ॥ १७५ ॥
यत्र दीर्घाणि पादे तु [1]अष्टिछन्दःसमाश्रये ।
सा ज्ञेया गीतकविधौ ध्रुवा स्खलितविक्रमा ॥ १७६ ॥

यथा— [1]तिमिर णासअमाणो [2]खे [3]असो चन्दो रुचिरो
[4]अधि[अ] बोधअमाणो कुमुदाण उदयतो ।
[णह]सोही कण(?) सु[राणं] णअणाणन्दकरो
अथ हि(?) सा अविकरदो सोहइ [6]दुद्धेण मही[7] ॥ १७७ ॥

[1]यदि खलु पञ्चममष्टममन्त्य दशमपर
पुनरपि तस्य परं गुरुक चेच् चरणविधौ ।
इयमिह सप्तदशाक्षरपादे रुचिरमुखी
विकसितपङ्कजपत्रनिभाक्षी मुनिगदिता ॥ १७८ ॥

यथा— असणिरवाहओ [1]पादिद्दतुण्डो धरणिहरो
[2]सरसिजमोदिविहंगलोअ-[3]सि[ण]णिअचञ्चलिअ ।
[4]सह्यरियिद्धसिणेह-[5]पमोदिदगअघरो
[6]पविसिअ दाणजलो × × × विडवगणो ॥ १७९ ॥

[1]पञ्चमं ह्यष्टमं यत्र त्रयोदशमथापि च ।
गुरुण्यष्टादश चैव ध्रुता वै चपला तु सा ॥ १८० ॥

यथा— [1]पवणविवत्तिअपङ्कजकुसुम सरसि जल
कमलपत्तपसाहिअसुगन्धलित्तणिभं ।
चलिदतरङ्गविदारिअकुसुद गलिगविअ(?)
खुभिदविहगमकम्पिदमुहल रसदि विअ ॥ १८१ ॥

175 176 (C. 172-173, K 174 175) [1]K इतिच्छन्द समा° 177 (C 174) [1]C. तिमिरसअमाणो. [2]C om. खे [3]C असु [4]C अधिण [5]C. कुदुमाण, [6]C दधेण [7]See K 176 178 (C 175) [1]K om 178 179 (C 176, cf K. 173) [1]C पातिसकुण्डोरणिहर. [2]C सरसिजममदित विहङ्गली. [3]C. सिअणिअचञ्चलिअ. [4]C एदअह रसहघामेघ [5]C पमुदिधो [6]C वपिसिअ दाअजउ विटवअणा. 180 (K. 177) [1]C om. 180 181 (K 178) [1]C om 181 K. पवणविकत्तिय,

यदि खलु भवति हि चरणविधौ द्वादशपरतः
गुरु गुरु पुनरपि निधनगतं वै गुरुसहितम् ।
इह खलु धृतिरतिनिगदितनामा मुनिविहिता
कविगणमतिमतसमुदितविता कनकलता ॥ १८२ ॥

यथा— पमुदिअ-गहअण-[1]विविरिअसोहो गअण[गओ]
विलुलिअजलहरसमुदअहीणो [2]णअणसुहओ ।
[3]किरणणिवहणिहदतिमिरो [4]सो रजदणिहो
पसरदि [5]वरतणु हलधरलीलो [6]सरदि ससी[7] ॥ १८३ ॥

पादे पञ्चमन्त्यं च दीर्घं[1] द्वादशमेव च ।
पदावृत्त्या तदा ज्ञेया चपला मुखसहिता ॥ १८४ ॥

यथा— पिअसहिआ उअ [1]गअणदले चवलदरमुखी ।
[2]पविचरदे मदसुरभिमुखी सुरवरजुवदी[3] ॥ १८५ ॥

एता ह्यष्टौ [1]तु विज्ञेया ध्रुवाणां मूलजातयः ।
आभ्यो विनि सृताश्चान्या युग्मौजा विषमाक्षराः ॥ १८६ ॥
एतास्तु जातयो ज्ञेयाः [1]वृत्तानां वृत्तसंश्रयाः ।
देवानां पार्थिवानां च [2]ह्यौपम्यगुणसंभवाः [3] ॥ १८७ ॥
[1]सप्तदशद्वादशैकादशपञ्चाष्टमतृतीयैः ।
गुरुभिर्यस्याः पादः सा ज्ञेया क्षिप्तका नाम ॥ १८८ ॥

[1]गुर्वादिरथ लघ्वादि युग्मोजाप्यथ वेतरा ।
एतद्वृत्तगता या तु सा विज्ञेया ध्रुवा द्रुता ॥ १८९ ॥
[1]एतास्तु जातयस्त्वस्या द्विपादाः परिकीर्तिताः ।
द्विपादाश्चतुरस्राश्च संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ १९० ॥

182 (C 177) 183 (C 178) [1]C विविअरिओर्ष गअणअपल (N गअण). [2]C णअण सुह [3]C °णिवहणिहद° [4]C सो अणिह [5]C वरतणु [6]C सरसि [7]K om 182 184 (K 179) 185 (K 180) [1]K गअणअले चपलतरमुही [2]K पविरदे सुदसुरभि सुरवरजुवदी. [3]C om 184 186 (C 179, K 181) [1]K परिज्ञेया 187 (K 182) [1]K वृत्तानां [2]K ह्यौपम्य [3]C om 187 188 (K 183) [1]C om 188 189 (K 184) [1]C om 189 190 (C 180) [1]K om 190

[1]यस्या पादे [2]इत्यष्टषष्ठो गणा जकाराख्या ।
सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या अष्टौ [सा] भाषिता माला ॥ १९१ ॥

यथा— एअं लोअं सछादन्ता भीमा [1]णद्दन्ति गम्भीरा ।
[2]विज्जुज्जुत्ता तोअं सम्मुंचन्ता समुण्णदा मेहा ॥ १९२ ॥

[1]यस्या पादे नित्यं चतुर्थषष्ठे जकारसञ्ज्ञे तु ।
शेषाण्यन्यानि स्युर्गुरूणि [2][सा तु] प्रभावती नाम्ना ॥१९३॥

यथा— [1]एदाणि वादसक्खोभिदाणि एदाणि पुप्फाणि मुत्तगत्ताणि ।
दुदं इदं तपप्फदि अद्धासिदाणि सोदंति णेण धरणाणि [?]॥१९४॥

[1]यदि खलु [2]च त्वादौ लघूणि पादे चतुर्थषष्ठौ [3]लौ ।
अतिधृतिमान च स्यात् गुरुणी शेषाणि सा [4]चित्रा नाम्ना ॥१९५॥

यथा— [1]जलहरणादुद्धत-[2]हअदाणो वण [3]मद्दतो ।
सहअरिसवुद असो गइन्दो जाइ रण्णम्मि ॥ १९६ ॥

[1]यदि खलु भवति युग्मजकारनाम्ना त्रिका कृते पादे ।
लघुगणस्तथादौ वदन्ति नाम्ना मालकिता वै ॥ १९७ ॥

यथा— [1]परभुदणिणादवाउलिदाणि सुहसिसिरवाद-
संखोहिदाणि णच्चन्ति दाणि रण्णाणि ॥ १९८ ॥

[1]आद्य चतुर्थदशमद्वमाद्यन्तथान्त्यश्च यत्र गुरु चरणे ।
[2]एकादश जागते सा प्रकृत्याश्रया हि सुरभिमुखी ॥ १९९ ॥

191 (C 181) [1]K om 191 [2]C इत्याविष्टष्टा 192 (C 182) [1]C णदति [2]C विज्ञदीव का N विजु तोएताष्सस् 193 (C 183) [1]K om 193 [2]C यस्या 194 (C 184) [1]C एदानि पाद सखो एदानि पु फाणि भतग ताणि दंद सफपदि भ वासिदाणि MN पादसखो एदाणि (N हिदाण) पु फाणि मुत्तगत्ताणि दंद तफ (N दंभयाइ) प्पदि मघोसिदाणि (N [0]दाणिम) णी च धरणाणि (N भहत्ति) 195 [1]C om this and MN give it [2]N कार्यादौ [3]MN जौ [4]M चिका N सिका 196 (C 184) [1]C om upto वर्ण [2]C पौपमदतीत्न परिसधरे असो गजदो माइ वणमि MN हतदाणो (N हतदाणेवण) पौपमदतो सह परि सघद् (N सघम) 197 (C 185) [1]K om 197 198 (C 186) [1]CMN परमुदणि (MN परभुदणि)णदपा (C वा) पनिदाणि सुखसिरवादसखो हि (N पादसुखोहिदाणि) णचकिते (N णंचतिते) सुरराणि (N सरषणि) 199 (C 187) [1]K om 199a [2]C om 199b , only N gives this

यथा— [1]लघु सकले सीतले पहं थरविंदसुरभि मदपत्ताणिलश (?)।
सुरभिमास्द्वेण पसा यिभादि जलणसिहा ॥ २०० ॥

विलम्बितानामित्युक्ताश्चतुरस्रा हि जातयः।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि द्रुतानां जातिलक्षणम् ॥ २०१ ॥
सजसस्थिता यदि [1]भवति चरणेषु चाकृतिसमुत्था।
[2]गुरु चान्त्यमेव च यदि तां मनोज्ञगमनां
वदन्ति खलु नाम्ना ॥ २०२ ॥

यथा— [1]कमलाअरम्मि [2]भराइअम्मि [3]अध गन्धबहुलम्मि सरदे।
[4]णाहणिअ जले पिआहिमुही आरमदि कमल-[वणे]
हसी ॥ २०३ ॥

यदि पञ्च भवन्ति सकारगणा
यदि चान्ततो भवति गुरु[1]।
यदि [2]षष्ठगणश्च जकारस्ततो
[3]विकृतिरितस्ततस्तु ललितगति ॥ २०४ ॥

यथा—सहआरमणोहरगन्धवहो समचाइ [प]स मदकलेहि
[1]मदण जणेइ व्व वणे पवणो असुअधिरआसुसुज
पिअजो (?) ॥ २०५ ॥

यदि दशमं षष्ठमथ षोडशान्तगतं
त्रयोदशमपि तथा गुरु भवति।
पादविहितं सतत यदि [1]संहतौ
[नाम्ना] भवति हि [ध्रुवा खलु] रतिः ॥ २०६ ॥

200 [1]Only N gives this 201 (C 188) 202 (C. 189) [1]N adds to this मवचामि मधा भवति [2]This hem is possibly corrupt. 203 (C. 190) [1]The scheme of metre here, is not clear [2]N adds to this सुदच (not in C). [3]C. षयविषमुचमि [4]C चरण वणे 204 (C 191) [1]C this foot is corrupt. [2]N puts दशमी after यदि [3]C This foot is corrupt. 205 (C 192) [1]N transposes the 3rd and 4th feet 206 (C 193) [1]C. सन्नतौ

यथा— [1]जलहरणिणओ तिणि-[2]अरज्जपअसमंथओ [3]पवरिसएदि
जलणिहि (?)।
[4]अ इंमि सुकरिखुभिदाभिद्दोषदाविदोखु-[5]अगोमुखो (?) ॥ २०७ ॥

यदि गुरु दशमं हि ससप्तमनिधनगतं
सप्तदशमपि च ।
भवति जगौ पष्ठयुतस्त्वतिकृतिरथ
सा तु भुजगमुखी यथा ॥ २०८ ॥

यथा— [1]जलधरसमं थागदओ [2]सुख-
सुरभि[क]दो कुसुमघाणाकुलिदो ।
मदणजणणो [3]सुत्तिणासकरो
[सहि] [4]पमदाजणसहाओ पवणो ॥ २०९ ॥

यदि खलु [1]समेषु जश्च भवति
तथैव गुरुनिधनजं भवति ।
[2]चरणे खलु भवति शेषमथ
सततमुत्कृतिरर्थवशाद् द्रुतपदगा ॥ २१० ॥

यथा— [1]मधुकररुदेहि कधिद् इवासु
सुविकसिदओ [2]सुमणमुखकमलो ।
कमलिणिपियाहिपरिवुदओ
तणु[3]अमपि विभादि विअ पदुमसरो ॥ २११ ॥

[1]एते द्रुतास्तु विज्ञेयाश्चतुरस्रास्तु जातय ।
अत· पर प्रवक्ष्यामि उद्धतानां विकल्पनम् ॥ २१२ ॥

207 (C. 194) [1]MN. णिणाथो [2]M चपज (N चरज) [3]M. व्वपरिसएदु, N वपरिसहिदु [4]C च° from the previous hem N. च धमि [5]N. गमषमुही, M. गमहती (?) 208 (C 195) 209 (C 196) [1]C जडभरसम थागथमी, (N. थागतथी) [2]C. सुरभिकुसुमाकुमी. [3]C सभोसुमिणासकरी N सहिमसुहुत्ति°. [4]C दषगणसहाथो. 210 (C 197) [1]C. समपदु भवति [2]C चरणो 211 (C 198) [1]C. मधुकर गुरुते. [2]M सुगमसुख° N सुगपमुख° [3]C अपिषयमपि दाइमदुमसरो. 212 (C 199) [1]K om 211

[1]आद्ये ह्यथ निधने त्रीणि पादे तु यदि गुरूणि स्यु[2]।
ज्ञेया खलु बृहती [2]नित्य नाम्ना कनकलताक्षिप्ता[3] ॥ २१३ ॥

यथा— एसो [1]गअणदले मेहो भीमो [2]भयजणणो [3]पदिट्ठो।
भूमिं णवजलधाराहिं [4]सिञ्चयदि सहि गज्जन्तो ॥ २१४ ॥

आदौ द्वे द्वे यतिनिधने त्रीणि
यस्या पादेष्वथ च गुरूणि स्युः।
संक्षिप्ता त्रिष्टुब्भि नियता ज्ञेया
पीनश्रोणी सुरुविरचित्रा ॥ २१५ ॥

यथा— एसो मेहो सिहरिणिहो [1]लीणो
[2]धारापादेहि [3]दिहमदो(?) भूमिं।
[4]आलम्यन्तो [5]पुमससाओ(?) तीअं
[6]आमुञ्चन्तो गअणदले जादि ॥ २१६ ॥

यदि खलु पञ्चममन्त्ये चरणविधौ [1]पदि गुरूणि।
भवन्ति तु सा खलु शशिरेखा भुवि बृहती प्रथिता ॥ २१७ ॥

यथा— गिरिचरवारणरवं खुभिदमहण्णवणादं।
[1]पडुपवणेण विधुदं [2]भमदि वलाहअजूथं ॥ २१८ ॥

यदि च खलु पञ्चमन्त्यं [1]पदि पदि गुरुणि पादयोगे।
[2]इति गदिता हि वृत्ते शलभविचलिता सा ॥ २१९ ॥

यथा— ससिकिरणलम्बहारा [1]उडुगणकिदावतंसा।
[2]गहगणकिदङ्गसोभा जुवदि विअ भादि राई ॥ २२० ॥

213 (C 200 K 185) [1]C यमनयमथ चान्ते हे पादे यदि च [2]C सा नाम्ना, K. कनकलता क्षिप्ता [3]K om 213 214 (C 201, K 186) [1]C गअणअले [2]K भअ[3] [3]M दिवो [4]C सिचदि सह M चञ्चलाव पात्र आदि N दिखल्ला°. 215 (C. 202) 216 (C 203) [1]C लीणो [2]C धाराधाते N धाराधादे [3]C दरिसन्तो, [4]C आलम्बेतो [5]C पुच समाकुलो [6]C आमुचो 217 (C 204 K 187) [1]C यदि N यदि 218 (C 205, K 188) [1]K पडुपवणेण [2]C भमइ वलाहअजूथम् 219 (C 206, K 189) [1]K इह भवति पात्रयोगे [2]K इति निगदितानि वृत्ते 220 (C 207, K 190) [1]K. उडुगणकिदावतंसा C °किदकयाचपणा [2]K गहगणकिदङ्गसोभा C गहदर्शितवर्ष°

यदि खलु चरणविधौ लघु वसुगणकमिश्रम् ।
भवति हि खलु बृहती [1]मणिगणनिकरकृता ॥ २२१ ॥

यथा— [1]उडुगणकुसुमवदी [2]गहगणकिदतिलआ ।
रजणिकरणिभमुखी [3]वजदि विअ अमु णिसा ॥ २२२ ॥

चत्वार्यादौ [1]चरणविधौ दीर्घाणि स्युर्निधनमपि ।
नाम्ना ज्ञेया जगति हि सा सिंहाक्रान्ता खलु बृहती ॥ २२३ ॥

यथा— [1]आकम्पन्तो धरणितलं [2]विक्खोभन्तो गगणतलं ।
[3]विज्जुज्जोदो दव्वविभवो एसो [4]मेहो पविचरिदो ॥ २२४ ॥

बृहत्यो जातयो ह्येता [1]विज्ञेया स्यु प्रवेशजा ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पंक्तिजातिविकल्पनम् ॥ २२५ ॥

आद्यचतुर्थे ह्यथ निधने [1]पञ्चमकं चेद् गुरु चरणे ।
गीतविधाने भवति हि सा पङ्क्तिकृता वै सुरदयिता ॥ २२६ ॥

यथा— पंकजसण्डे विमलजले सारसकेहि [1]समणुगदो ।
[2]कुन्दणिकासो [3]ससिधवलो हंसजुवाणो परिचरिदो ॥ २२७ ॥

दीर्घाणी ह्यथ निधनगतं त्रीणि स्युर्यदि चरणविधौ ।
सा ज्ञेया कुसुमसमुदिता [1]पङ्क्तिश्चेदपि च कुमुदिनी ॥ २२८ ॥

यथा— [1]वासन्तो कुसुमसमुदिदो पदोसो सुसुहि सुरभिणो ।
[3]सोसन्तो पियरहिदजणं [4]सम्पत्ता एस सहि सरसा ॥ २२९ ॥

221 (C 208, K 191) [1]K मणिगुणनिकर° 222 (C 209 K 192) [1]C °कुसुमवती [2]C °गणकिअतिलआ K °किदतिलका [3]K वजदि वअमु णिसा C अयि विहवदि रअणी 223 (C 210 K 193) [1]K गुरु निधन इम्यादि सूर्यदेव तथा 224 (C 211, K 194) [1]K अकम्पन्तो गगणतल C आवन्तो N आभअन्तो [2]C विजृ लोअतपविती [3]K विद्युज्जीवा दवविभवो [4]C एसो मेहो पविचर गअणअन हवओअमसवाहर 225 (C 212 K 195) [1]K विज्ञेया वै प्रकाशजा, C विज्ञेया स्तुति 226 (C 313 K 196) [1]K यव गुरुपि प्रतिचरणम 227 (C 214, K 197) [1]C सारसएहि समणुगओ [2]C °णिभासो [3]C सहि धवली 228 (C 215 K 198) 229 (C 316 K 199) [1]K वासन्ते कुसुमदेतो C वासअती [2]C एदोसो K, वादगुञ्जसुमसुरभिणो [3]C सामन्तो MN सोभन्तो विरहपदज्ञ K सोसन्तोपि परहितजयय [4]K सपत्तो असुणय सरदा N एम वतीनम सहि C एम वसीइ भवए सरसा N एस सपत्तो &c

[1]सप्तममाद्यचतुर्थयुत यत्र नैधनमेव गुरु पादविधौ ।
यदि पङ्क्तिविधश्रुता सा खलु वृत्तमिति प्रथिता ॥ २३० ॥

यथा— [1]एस समुल्लस अम्बरके [2]मेहरवं सुणिऊण [3]गजो ।
[4]रोसवसेण समुज्जलिदो [5]हिण्डदि काणणए कुविदो ॥ २३१ ॥

त्रीण्याद्यौ तु [1]भवन्ति गुरूणि पष्ठ्यन्त नवम चरणे तु ।
[2]यस्या॰ सा खलु गीतविधाने पङ्क्ति क्षिप्ता
कृतोद्धता नाम ॥ २३२ ॥

यथा— [1]अन्भ अम्बुधरेहि पिणद्ध [2]विज्जुज्जोदघर्णातपदीवं ।
[3]यादाघुण्णिदकम्पिदपत्त उम्मादेदि य [4]हत्थिसमूहं ॥ २३३ ॥

[1]आद्यचतुर्थे नधनके च पञ्चमपष्ठे यत्र च दीर्घे ।
पुष्पसमृद्धा सकथिता सा पङ्क्तिरथैषा गीतविधाने ॥ २३४ ॥

यथा— [1]मेहसमूहं [2][लो]णवलाक विज्जुपलित्त पेक्खिअ पसो ।
उद्धियरोसो [3]भूरिणिणादो धावदि हत्थी [4]भुअवणम्मि ॥२३५॥

यदि खलु पञ्चमन्त्य च चरणविधावपि दीर्घं स्यात् ।
भवति [1]नव चाष्टमक यस्या विपुलभूजा भुवि सा ज्ञेया ॥ २३६ ॥

यथा— [1]जलहरणादसमुव्विण्णो [2]पगलिददाणसमुक्कुल्लो ।
घणगहण कुविदो हत्थी [3]सरभसगव्विदओ जादि ॥ २३७ ॥

[1]एतास्तु जातय प्रोक्ता [2][पङ्क्त्या] एव समासत ।
अत पर प्रवक्ष्यामि त्रिष्टुप् जातिविकल्पनम् ॥ २३८ ॥

230 (C 217 K 200) [1]K °चतुर्दसुभयवादि नैधन° [2]K यत्र [illegible] कार्यता समुद्दीपक (?)र्त 231 (C 218 K 201) [1]C एस समुत्थ [illegible] K एसमुहवं [illegible] [2]K मेहवैसु[illegible] [3]C गओ [4]K रोसवसेण एण C [illegible] [5]C समुज्ज[illegible] K [illegible] [6]C हिण्ड K हिण्डदि 232 (C 219, K 202) [1]K [illegible] [illegible] [2]K [illegible] 233 (C 220, K 203) [1]K [illegible] C [illegible] N [illegible] [2]C [illegible] MN विज्जुज्जोव° K विज्जुज्जोवद[illegible] [3]K [illegible] C [illegible] [4]C [illegible]°, K [illegible]° 234 (C 227 K 204, 213) 235 (C 228 K 205, 214) [1]K [illegible] [2]K [illegible] [3]K [illegible] 236 (C 221, K 206) [1]K [illegible] 237 (C 222, K 207) [1]K °समुव्विणो [2]C °दाणसमुक्कुल्लो [3]C [illegible] [4]K [illegible] C, [illegible] 238 (K 208) [1]C om 238 [2]K, [illegible]

[1]आदाविह खलु गुरुणी नित्यं निधनमपि च परत ।
वृत्ते कविभिरिति निगदिता त्रिष्टुब्जातिरभिहिता
[2]चपला ॥ २३९ ॥

यथा— एदे [1]खिदिधरवरसङ्गिसा [2]भीमा पडुपडहसमरवा ।
[3]णीलासिदखगदिरसणा [4]मेघा णभतलमभिपदिदा ॥ २४० ॥

यदि खलु मध्ये त्वथ गुरूणि पुनरपि चान्त्यं गुरु [1]चरणे ।
[2]भवति हि नित्यं रुचिरमुखी कमलदलाक्षीति हि कथिता ॥२४१॥

यथा— [1]परिधुणमाणो किरणपह अभिरुहमाणो उदयगिरिं ।
उडुगणवन्धु [2]कुमुदसहो उदयदि चन्दो [3]गगणतले ॥ २४२ ॥

यदि खलु पञ्चमकाष्टमके पुनरपि [1]चान्त्यगत च गुरु ।
चरणविधाविह वृत्तगते भवति हि सा द्रुतपादगति ॥ २४३ ॥

यथा— गयणतलगणहिण्डणओ [1]किरणसहस्सविभूसिदओ ।
[2]विहुणिय [3]मेहपडसुअ उदयदि [4]चन्दणडो गगणे ॥ २४४ ॥

यदि खलु [1][मध्ये] गुरुयुगलं निधनगत चाप्यथगुरुकम् ।
भवति हि सैव चरणविधौ [2]कमलनिभास्ये ह्यतिचपला ॥ २४५ ॥

यथा— [1]कुसुमसुअन्धीअसुपवणो [2]तरुवरलाम्नो पमदवणे ।
बहुकुसुमम्मी णवसरदे [3]विचरदि रम्मे णलिणिवणे ॥ २४६ ॥

[1]तृतीयान्त्यं चतुर्थं च [2]पञ्चमं षष्ठमेव च ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा विमला यथा ॥ २४७ ॥

239 (C 223, K 209) [1]C भादौ यदि गुरुणौ नित्य निधनमपि पुरत [2]C यथा
240 (C 224, K 210) [1]C गिदिधरपरिमरिए K खिदिधरवर [2]C हिमा० [3]K पटुपटह०
[4]K नीलासितखगविदरसणे C णिलासिअखगतिदरसणा [5]C मेहपाहुणा णविमविबदिदा
241 (C 225, K 211) [1]N जघणे [2]N om upto ०मुखी 242 (C 226,
K 212) [1]K, परिधुनमान [2]C तिमिरमर्र [3]C गगणतले 243 (C 229, K 215)
[1]C चन्त्याम च 244 (C 230, K 216) [1]C ० विभूसणओ [2]K दिहुणिय [3]CK
०पडलघओ [4]C चन्दणडो गअणे K मक्षोगगणे विदुसम 245 (C 231, K 217)
[1]CK षड [2]K सुरवचपले × × × चपला 246 (C 232 K 218) [1]K transposes
this foot [2]KC ०कुसुमगन्धि [3]K विवरणो नलिणिवणे C, विचरइ राम णवणे
247 (C 233, K 219) [1]C तृतीयञ्च चतुर्थञ्च [2]K पञ्चम चाष्टमेव च

कुसुमाकिण्णे णिम्मलसलिले णलिणीसडे छप्पदमुहले ।
[1]सर[सी]मज्झे सारसमुदिदे समदो हत्थी एस विचरिदो ॥२४८॥

[1]चतुर्थं पञ्चमं पूर्वमन्त्योपान्त्ये तथैव च ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा रुचिरा यथा ॥ २४९ ॥
मेघविदार्ण [1]अवधुणमाणो कम्पयमाणो कुमुदवणाणि ।
[2]तोयसमूहं अवकिरमाणो [3]धावदि वायो कुविद इवासु ॥ २५० ॥

यदि खलु लघुगण इह नियतो [1]यदि यदि गुरु च हि निधनगतम्
भवति हि लघुगतिरतिचपला त्वरितगतिर-
भिक्रमतिजगती ॥ २५१ ॥

यथा— विधुणिय [1]जलधरमिदपहो दिजगणमुणिगणपरिपठिदो ।
[2]उदयगिरिसिखरतडमुकुडो [3]विचरदि गगणतलम्मि सुरो ॥२५२॥

यदि खलु पञ्चमनिधनगते द्वे चरणविधौ भवति हि गुरुणी [तु] ।
[1]अतिजगती भुवि कथितगुणा सा मद्रकलितेति च
निगदितनामा ॥ २५३ ॥

यथा— [1]गगणतलंगणमभिरुहमाणो रजदमहागिरिसिखरसरूवो ।
फडिअमहामणिणिअरणिआसो [2]परिचरिदो णयसरदि
मियंको ॥ २५४ ॥

[1]त्रिष्टुभो जातयो ह्येता जगत्यास्तु निबोधत ।
[2]नवमं नैधने द्वे च गुरुणी चरणे यदि ।
[3]वृत्तेऽतिजगती सा तु ज्ञेया कमललोचना ॥ २५५ ॥

248 (C 234 K 220) [1]K सवमुमध्ये, C चदिमचरमे 249 (C 235, K 231) [1]N om 250 (C 236 K 222) [1]K चवधुवयमाणो [2]C तोय° [3]C धवद 251 (C 237 K 227) [1]K यदि यदि C चदि चदि 252 (C 238, K 228) [1]C °लधमिदपह K °रमभिलपर [2]K उदयगिरिसिहरमुकुडो C चदिदमुभिलदयदिदिलो [3]C °मिदरसमदलिमयो [3]C चपगद चवयचयमुमहुओ N चवरवलखकमुमरमई K. °मरचलनमुवी 253 (C 239, K 229) [1]C अतपतिजगती 254 (C 240, K 230) [1]C गदच° [2]C रजत, °सिहर° [3]N परिच M फिच C om K चरदमचो विपरिसकलसं°. [4]K सुरविचरिदो चिम विचि चन्दो 255 (C 241, K 225) [1]C om this hem [2]K. चरम नैधन देव [3]K तत्ते तु वत्तो.

यथा— [1]दिजगणमुणिगणवन्दिदतेजो [2]पवितदकिरणसहस्सपिणद्धो ।
[3]विधुणिअ तिमिरपडं जगदीवो [4]उदयदि गअणतले
पसो सूरो ॥ २५६ ॥

यदि खलु चरणे तु सप्तम पुनरपि नवम सनैधनम् ।
गुरु तदपरवक्त्रमुच्यते नियतमपि निदर्शनं यथा ॥ २५७ ॥

[1]गिरितडविचरो [2]विघु णिदो [3]असणिघणवरेण कम्पयं ।
अभिपददि [4]दुम महीतल पटुतरणिणदो महाघणो ॥ २५८ ॥

पतास्तु जातयो ज्ञेया प्रानेशिन्या द्रुतास्तथा ।
समवृत्तपदाना तु [1]वर्धमाना निबोधत ॥ २५९ ॥
पतासां लक्षण सर्व पूर्वमुक्तं विधानत ।
प्रतिष्ठादि यथा छन्दः सम्यक् पादविधानतः ॥ २६० ॥

प्रतिष्ठा यथा—

[1]मेहरवं [2]णवसरदे ।
[3]णिसमिय कुद्धो [4]पसो गयप्पवरो ॥ २६१ ॥

सुप्रतिष्ठा यथा—

[1]विज्जुकसाहि [2]पहद मरुद्धि ।
पददि गयण [भि]समिह गदतार ॥ २६२ ॥

गायत्री यथा—

[1]मेघरवाउल [2]रूद्धगहकदम्य ।
[3]पसमिददिवाकर रददि [4]चिय णहउल ॥ २६३ ॥

256 (C 242 K 226) [1]C घतिगण० K दिषभूमिगणविवहिथतेजो C ०गणव दिततेजो [2]C पवितकिरणसविणधो K विततकिरणमहस्सविणद्धो [3]K धुनिअतिमिर पटलगदीवा [4]K चदयदेयाहदलपसुलरी C गषणधने षससूरो 257 (C 243, K 223) 258 (C 244, K 224) [1]C गिरिडचर विचर K गिरितटविचरे [2]C घु णिदो K विकृणिदो [3]C असणिपण० [4]C मदुम N दुमु [5]K महारवो 259 C 245, K 231) [1]C वत्यमाण 260 (C 246 K 232) 261 (C 247, K 233) [1]C ०रव K महरच [2]K सावसरर [3]K णिपकुद्धो [4]K भसइ गयवरो C पसुहकप्पवरो 262 (C 248 K 234) [1]C विजू कसाहि K विज्ज ह्लदाहि [2]C हद मरुद्दि K पभिहयक [3]K पारु ददि [4]C वगपण [5]C दामिपगततारे K यसमिह गतारम 263 (C 249 K 235) [1]C महरवा० K मेघरवाु० [2]K घड्डग हकदक C कन्दर N ०हकुव० [3]K एसमिद C वसामिप दिवाघर [4]C विष सउभउम्

उष्णिग् यथा—

[1]फुल्लोअहसंडे [2]सुरभिपवणहदे ।
विअरदि पदमवणे हंसो [3]सहचरिपरिखिदो ॥ २६४ ॥

[1]वर्धमानं मयैवं तु त्र्यस्त्राणां परिकीर्तितम् ।
पुनश्च चतुरस्त्राणामेनमेव निबोधत ॥ २६५ ॥

अनुष्टुप् यथा—

[1]तारावन्धु एस णहे विकिरमाणो मेघपडं ।
[2]किरणसहस्सभूसिदश्रो उदयदि सोमो रजणिकरो ॥ २६६ ॥

बृहती यथा—

[1]एसो सुमेरुवणअम्मि [2]देवअसिद्धअपरिगीदे ।
[3]अदिसुरभिगन्धवणचारी [4]पविचरदि विहंगमजुग्राओ ॥ २६७ ॥

पंक्तिर्यथा—

पादपसीस कंपअमाणो [1]सुरभि[गज]गंडसुवासिदो ।
[2]उपवणतरुगणलासणओ [3]विचरदि वरतणु वणपवणो ॥ २६८ ॥

त्रिष्टुप् यथा—

कुमुदवणस्स [1]विभूसणओ विधुणिय तिमिरपडं [2]गगणे ।
[3]उदयगिरिसिहरमधिरोहन्तो [4]रजणिकरो उदयदि
विमलकरो ॥ २६९ ॥

जगती यथा—

[1]दिजगणमुणिगणसन्थुदओ [2]तविदकणयवरसंणिमदेहो ।
[3]दुदमिह णहदलमभिरहमाणो [4]पविचरदि सपदि
एसो दिवसकरो ॥ २७० ॥

264 (K 236) [1]C om this passage [2]K °पवणहदे [3]K सहचरिपरिखुदो 265 (K 237) [1]C om this couplet 266 (C 250, K 238) [1]K ताराबन्धुसणाहो [2]C किरणसहस्सविभूसिदो K °विभूसिदओ 267 (C 251, K 239) [1]C °वणम्मि [2]K दियदेवसिद्धपरिगीदो C °इपरिगीदो [3]CMN अतिसुरभि [MN add गंड] वणचारि K सुसुरभिगन्धवणचारी C पविचरदि वणजुअरो K विचरदि विहङ्गमगतिवादी 268 (C 252, K 240) [1]C om °गज° K °सुरभि-सुगन्धवासुवासिदो [2]C om उप° K उदवण [illegible] [3]C विचरइ वरतणु [4]K °वणपवो-269 (C 253, K 241) [1]C विभूसणओ [2]C गगणो [3]MC उदयदिगिरिसिहरमधिरोहन्तो (C om °मधि°) [4]C रअणिअरो सुविमलअरो 270 (C 254, K 242) [1]C दविजणमुणिगणसन्थुदओ K दियगणमुणिगणसंथुओ [2]K तविदवरकिरण°, C तविदवर वरकणयसंनिहिदो [3]C दुदमिह णहदलमहि°, K दुदमिहणहदलमभि° [4]C विचरदि पदचदि दिवसअरो, K विचरदि सपदि

एतास्तु जातयो ज्ञेयाश्चतुरस्त्रविवर्धिता ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गणमात्राविकल्पनम् ॥ २७१ ॥
सुप्रतिष्ठावसानानां पादो [1][द्वय]र्ध्रगण· स्मृत ।
चतुर्भिश्चरणैस्तासां गणा प्रोक्ता षडेव च ॥ २७२ ॥
तथा चैवापकृष्टाणां द्वौ गणावर्धमेव च ।
पदानां चैव विज्ञेया प्रमाणेन गणा दश ॥ २७३ ॥
पादेऽङ्कितोत्थितानां च त्रयोऽर्धं चैव कीर्तिता ।
चतुर्दश गणाश्चैव कीर्तितास्तत् प्रमाणत ॥ २७४ ॥
त्र्यस्त्राणा तु [1]द्विपदानामर्धषष्ठा गणा· स्मृता ।
पादतश्चैव विज्ञेयास्त्वेकादश गणा बुधै ॥ २७५ ॥
पादाश्च चतुरस्त्राणा गणा सार्धाष्टमा· स्मृता· ।
पादद्वयेऽपि ताश्च स्युर्गणा पञ्चदशैव तु ॥ २७६ ॥
आद्यासु चतुरस्त्रासु द्व्यादिर्नव[।व]रस्तथा ।
अक्षराणां भवेत् पिण्डो गुर्वादि लघुनैधनम् ॥ २७७ ॥
त्रस्त्रे त्वक्षरपिण्डे पञ्चादिर्नव[।व]रश्च विज्ञेय· ।
[1]चतुरस्त्र सप्तादियों दश[।व]रश्च विज्ञेय ॥ २७८ ॥
सर्वगुरु पञ्चादि· सर्वलघुर्नव[।व]रश्च विज्ञेय ।
[1]सर्वगुरु सप्तादिस्त्रयोदश[।व]रश्च सर्वलघु ॥ २७९ ॥
एष त्वक्षरपिण्डो विज्ञेयो वै ध्रुवासु सर्वासु ।
[1]गणमात्रा[शविकल्प व्याख्यास्यामि द्विपदानाम् ॥ २८० ॥
[2]एकादशाद्य' त्र्यस्त्राणा चैकविंशति नैधनम् ।
[3]पादाक्षरकृत· पिण्डो गुर्वादिर्लघुनैधनम् ॥ २८१ ॥
षोडशाद्यस्तथा [1]पादो भवेद्विशतिनैधनम् ।
विज्ञेयश्चतुरस्त्राणा [2]गुर्वादिर्लघुनैधनम ॥ २८२ ॥
शीर्षकाणा तु नियमो नैव पादविधानत· ।
गुरुगुर्वादिमध्यान्तस्तथा चैव लघु स्मृत· ॥ २८३ ॥

271 275 (C 255 259, K 243) [1]N °मधषष्टा C °मध्यषष्टा 276-277 (C 260 261) [1]N नाश्च C केचित 278 (C 262, K 246a) [1]K om 278b 279 (C 263, K 246b) [1]K om 279b 280 281 (C 264 265) [1]N गणमात्रा C गुणमात्रा [2]MN एकादशाद्या [3]C पादाक्षरकृते MN पादोक्षरकृत·. 282 283 (C 266-267) [1]MN पादे C पादे [2]MN गुर्वादि लंघु C. गुर्वादिगु रु

[1]त्र्यस्रायास्तु गणा पञ्च [2]सन्निपाते विधीयते।
अष्टौ च चतुरस्रायाः [3]सन्निपाते भवेत्तथा ॥ २८४ ॥
द्वौ पादौ सन्निपातस्तु ध्रुवाणां सम्प्रकीर्तित ।
[1]द्रुत च शीर्षकञ्चैव [2]द्वित्वान्यानि भवन्ति वै ॥ २८५ ॥
अक्षरपिण्डस्त्र्यस्रे [1]पञ्चाधिकनव[वि]श्च विज्ञेय ।
अष्टपरश्चतुरस्रे त्रयोदश[वि]श्च विज्ञेय ॥ २८६ ॥
[1]सर्वगुरु पञ्चादिः सर्वलघुर्नव[वि]श्च विज्ञेय ।
सर्वगुरुरष्टादिस्त्रयोदश[वि]रतश्च सर्वत्र लघु ॥ २८७ ॥
एष ह्यक्षरपिण्डो विज्ञेयो वै ध्रुवाविधानज्ञैः ।
गणमात्रांशविकल्प व्याख्यास्यामि [1]द्रुतायास्तथा ॥ २८८ ॥
[1]अर्धषष्ठगणा ज्ञेया सन्निपाता [2]द्रुतायास्तु ।
[3]मात्रा द्वाविंशतिश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्विता ॥ २८९ ॥
[1]शीर्षकाणामनियमो भवेत् पादविधानत ।
[2]नानावृत्तविनिष्पन्नं कुर्याद्वै शीर्षकं बुधै ॥ २९० ॥
[1]गुर्वादिरथलघ्वादिर्युग्म सर्वलघु स्मृत ।
[2]चतुर्मात्रा गणा ज्ञेया पूर्वच्छन्दो विकल्पकाः ॥ २९१ ॥
अर्धाष्टमगणाः पादा शीर्षकस्य भवन्ति हि ।
[1]त्रिंशन्मात्राश्च विज्ञेया युग्मौजाक्षरिकै पदैः ॥ २९२ ॥
[1]शीर्षके ह्येकविंशत्या षड्विंश[त्यथ]रस्तथा ।
अक्षराणा भवेत् पिण्डः पादे ह्येकत्र [1]निश्चयात् ॥ २९३ ॥
[1]युग्मौजमिश्रकाः खलु पादे कार्यास्तु चत्वारः स्युः ।
[2]शीर्षके तु नियमेन पश्चाल्लघुसंचया कार्य ॥ २९४ ॥

284 (C 268a, K 244) [1]C om 284b [2]C सन्निपाताधिके K स॰ [3]K सन्निपाते 285 (C 268b 269a K 245) [1]K द्रुत [2]K द्वित्वा सन्निपात॰ 286 (C 269b-270a) [1]N पञ्चाधिको M ध्रुवाष (?) [2]C अष्टाधिको 287 (C 270b 271a) [1]N सर्वगुरु पञ्चभि 288 (C 271bc, K 247) C ध्रुवका॰ 289 (C 272, K 248) [1]K सर्वकलाष्टौ पा॰ [2]K द्रुतस्या C ध्रुवका॰ [3]C मात्राय विंशति 290 (C 273 K 249) [1]C शीर्षको नाम [2]C नाना॰ 291 (C 274, K 250) [1]C गुर्वादिस्त्वथलघ्वादिर्युग्म स तु लघुस्मृत [2]C चतुर्मात्रा॰ [3]K विकल्पना 292 (C 275 K 251) [1]K चतुर्मात्रा॰ 293 (C 276 K 252) [1]C निश्चय. 294 (C 277 K 253) [1]K युग्मौजमिश्रका पादे कार्या स्वयं चत्वार॰ [2]K नियतं शीर्षविधान

[1]त्रय एव गणास्तु मुखे लघवस्त्रय एवावसाने तु ।
मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपला शीर्षकं नाम ॥ २९५ ॥
[1]पूर्वार्धेऽथ चतुर्दश स्या [2]मिश्रा गणास्तु चत्वारः ।
पादे भवन्ति नियतं पश्चाल्लघुसंख्यया शेषाः ॥ २९६ ॥
एकद्विकलात्रिकलाश्चतुष्कलाः षट्कलास्तथाष्टकलाः ।
ध्रुवाविरामाः कार्याः प्रासादिन्यान्तरापेक्षैः ॥ २९७ ॥
त्र्यस्रे विरामस्त्रिकलश्चतुरस्रे[1] चतुष्कलः ।
प्रावेशिक्या ध्रुवायास्तु नैष्क्रामिक्यास्तथैव च ॥ २९८ ॥
विरामो [1]द्विकलो नित्यम् अन्तरायास्तथैव च ।
[2]पादान्ते हि विरामस्तु आक्षिप्ताया प्रकीर्तितः ॥ २९९ ॥
[3]स्थितायास्तु तथा ह्यर्धे प्रासादिक्यास्तथैव च ।
[4]कला[-]कलार्धयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विताः ॥ ३०० ॥
त्रयो ध्रुवाणां [1]संयोगा विज्ञेया वृत्तसंश्रयाः ।
सर्वदीर्घं [2]सर्वलघु गुरुलघ्वक्षरस्तथा ॥ ३०१ ॥
[1]गुरुप्राया स्थिता कार्या लघुप्राया द्रुतास्तथा ।
गुरुलघ्वक्षरप्राया प्रासादिन्यान्तरास्तथा ॥ ३०२ ॥
एवं ध्रुवाणां कर्तव्या जातयो [1]वृत्तसम्भवाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीर्षकाणां तु लक्षणम् ॥ ३०३ ॥
आद्यमन्त्यं तृतीयं च पञ्चमं सप्तमाष्टमे ।
गुरुणि यस्याः पादे तु सा श्येनी प्रकृतिर्यथा ॥ ३०४ ॥
सागर [1]समुद्धुणन्तो रथ इव लघुगदि अभिपदिदो
[2]पव्वदेसमाहणन्तो तरुसु च जणअदो भयमतुलं ।
[3]रेणुजालमुक्खिपन्तो डिचसकरकिरणमिदुकरणो-
[4]बोधअं पजासु कामं विचरदि वरतणु सुहपवणो ॥ ३०५ ॥

295 (C 278, K 254) [1]K तीणि गणा यस्य मुखे तीण्णि इयंथ वादमन्ताणि 296 (C 279, K 255) [1]C पूर्वं ह्यर्धे तु गुरु [2]C द्विवा 297 (C 280 K 256) 298 (C 281, K 257) [1]K °स्रतुरस्रे 299 300 (C 282-283 cf K 258) [1]N विकलो [2]N पदान्ते, [3]C स्थिरायाश्च [4]KC कलाकला° 301 (C 284 K 258c 259a) [1]K °गुरुक्रमाचारस्तथा 302 (C 285, K 259b 260a) [1]C गुरुप्रायस्तथा कार्या. 303 (C 286 K 260b-361a) 304 (C 292 K 261bc) [1]C शीर्षो° 305 (C 293 K 262) [1]C समुधवतो, K समुद्गुण्न्तो [2]K रथनन्तघुर्गदिभिभवति C रम इव ददगतिर्भिवदि [3]M पवान्मसहमाण C वदैसहमाण कीकतक्रमण. जणभदि, N °सह

पञ्च त्वाद्यौ यत्र तु दीर्घं [1]नवममपि च गुरुसमयकृतं
दीर्घं [2]चान्त्यं चाष्टममन्त्यं [3]लघु विरचितमपि चरणविधौ।
वृत्ते [4]ज्ञेया जातिरपीयं [5]श्रुतिसुखयतिरचितविभवा
क्रौञ्चा नाम्ना छन्दसि प्रोक्ता द्विजगणमुनिगण-
परिपठिता ॥ ३०६ ॥

यथा— एस चन्दो णिम्मलदेहो विधुणिय [1]घणतममसिदपङ्क
[2]लोकाणन्दो [3]लोकपदीवो उडुगणगहगणसमणुगदो[4] ।
पासादाणं कारयमाणो [5]सिदपडणिवसणमिव [6]विपुलं
[7]लोकालोकं रञ्जयमाणो [8]विचरदि वरतणु गयणतले ॥३०७॥

आद्यचतुर्थं पञ्चमषष्ठे [1]नवमदशमथ च निधनगतं
ये च तथान्ये ते च लघुत्वं यदि भवति चरणगतिविधौ ।
सा विकृति स्यात् पुष्पसमृद्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
नाम विकल्पाद् वृत्तकृता वै [2]वि[बुध]बहुमतपदनियमा ॥३०८॥

यथा— पुप्फविदाणं उद्धुणमाणो रथ इव [1]दुदगदि अभिपदिदो
[2]पक्कममाणो [3]सेलतडेसु [4]तरुसु [5]अवकिरिअ कमलदलं ।
[6]मेघसमूहं उद्धुणमाणो [7]सरसि खुभिदसलिलकल्लोलो
भीमणिणादो चण्डपवाहो [8]विचरदि वरतणु [9]घणपवणो ॥३०९॥

अन्त्यं च पञ्चमं षष्ठं सप्तमं दशमं गुरु ।
[1]वृत्ते सङ्कृतिसंज्ञे तु सम्भ्रान्ता नाम सा यथा ॥ ३१० ॥

भाषवर्तीतक्रम् [4]C [illegible] K [illegible] [5]C [illegible] K [illegible] [6]C [illegible] [7]C [illegible] K [illegible] 306 (C 300, K 265) [1]K [illegible] C नवमपि च सदा तं [2]K °चान्त्यं चमकम् C °चान्त्यं चाष्टमतुल [3]C लघु भवति [illegible] [4]C [illegible] K [illegible] 307 (C 301, K 266) [1]C [illegible] K [illegible] [2]C लोकानन्दो K [illegible] [3]K लोकापदीवो [4]C समुपन्दो for समणुगदो [5]K [illegible] [6]C [illegible] K विपुल [7]C लोकान्तिक K लोक [8]K [illegible] C [illegible] 308 (C 290, K 267) [1]C om. नवम [2]K [illegible] 309 (C 291, K 268) [1]C [illegible] K [illegible] [2]C [illegible] K [illegible] [3]K [illegible] [4]K [illegible] [5]K [illegible] [6]C [illegible] [7]C विचरदि [8]K [illegible] 310 (C 294, K 269) [1]C [illegible]

किरणसहस्स विकिरमाणो [1]फडिअमणिरुचिरधवलणिहो
कुमुदवणाइं बोधयमाणो [2]कुमुदाकरणिकरसदिसवत्तु ।
[3]गहगणबन्धु [4]लोअपदीवो [5]उडुगणगहगणसमणुगदो
उदयदि चन्दो रोहिणिकन्तो [6]णवमरदि कुमुदिगणसुहदो ॥३११॥

अष्टावादौ दीर्घाणि स्युर्यदि च हि भवति लघुगण
भूयश्चान्ते दीर्घं त्वेकं यदि भवति पदि पदि पुनरपि तदा ।
मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च कविभिरपि बहुभिरुदिता
नाम्ना छन्दोवृत्ते विकृतिगतिविधिषु [1]च नियमसहिता ॥३१२ ॥

यथा— एसो मेहो [1]सेलो भूओ असणिमुरजपडुपडहसमरवो[2]
णाणाविज्जुज्जोदालेवो हि [4]घणजलधरपटलसमणुगदो ।
णाणावण्णो ताडङ्कारीदो पविचरदि रुचिरकुसुमजधुरो
[6]सछादन्तो लोय एसो [स]चलगिरिणिवह इव सुतणुलदे ॥३१३॥

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुरूण्येकादश चैव [1]सप्ततौ वृत्तसञ्चये ॥ ३१४ ॥
लघून्यन्यानि शेषाणि पादे यस्मिन् भवन्ति हि ।
[2]विज्ञेय शीर्षकं तज्ज्ञैः स्खलितं नामतो यथा ॥ ३१५ ॥

[1]पादसमुद्धतवीचितरङ्गो [2]फडिअमणिणिकर[रुचिर]जलो
[3]वीचिपरम्परघोरणिणादो [4]पडुपवणलुलिदविहगकुलो ।
[5]भीणकुलाकुलभोमतरङ्गो [6]खुभिदघणणिवहसदिसरवो
[7]तुङ्गमहीधरमाणणिरुद्धो [8]हसिदो इव सपदि सलिलणिधि ॥३१६॥

311 (C 295, K 270) [1]C फलिक K फटिक [2]C कुमुदाभणिरमसदमह K, कुमुदकलाधकार सदिसवप [3]C गहभणिबन्धु K महगणबन्धु [4]K लोकपदावी [5]C उडुगदणसमभिगदो [6]C णवसरसि कुमुदिदजणसुहदो K णवसरदमुदितसुखजणणो 312 (C 302, K 274 275) [1]C नययुवतिरिह्य मा 313 (C 303 K 276) [1]K सैलासुम C सैलो धीषो [2]K [0]समरवा C समरवो [3]C नाविद्युज्जोषलोपो K विज्जुज्जोवालोपो. [4]K घणपटलभुजलधर C घणघणविचपल्लविभमजलहरहरखो [5]K ताडम्बारीत[0]. C तोडङ्कारो पविचरदि रुरकुसुम [6]K सछायन्तो लोपइय ममइ इव सुभसलिलो C छादतो लोभचदो परहरि विवहद्द सुतणुलतो 314 315 (C 287 288, K 271-272) [1]K सप्तकृत वृत्तसञ्चयम् [2]C तज्ज्ञेय 316 (C 289, K 273) [1]K वातसमुद्धतवीचितरङ्ग. C पाद समुद्धतवीचि[0] [2]K स्फटिकमणिनिकररुचजलो. CM पफलिया (M ह) णिकरजलो. [3]CN वीचिपर (M परवर) घोरणिणादो K पङ्कजरेणुपरागपिषङ्ग [4]C पटुपवनललितदविहग- कुलो K विलुलितकमलकुवलयदलो [5]C मीणकुलकुलभीमतरङ्ग K मौटितकल्पतरुल्पित- शाखे [6]CN क्षुभिदघण (N घव) णिवहसरवो [7]C तुङ्गमहीरसमाणनिरुद्धो. K क्रीडित दानसुगन्धमहार्मे. [8]C हसिद इव सपदि सलिलनिधी K सुरगज इह सुरसरिभिति.

[अति]कृत्या [1]पञ्चमान्त्ये चाष्टमेकादशे गुरु ।
द्वादशञ्चेति विज्ञेयं नामतश्चपला च सा ॥ ३१७ ॥

यथा— [1]मुणिगणसंथविदो विअतेजो विधुणिअ [2]तिमिरद्दिघणपडं
[3]कमलवणाइ [4]विबोधअमाणो [5]जदिगणमुणिगणपरिपठिदो
[6]भुजगसहस्सविवद्धिदपादो [7]सुतविदकणअसदिसवपुओ
[8]करणिअरेहिं पसाहिअ [9]लोअं उदयदि वरतणु
दिवसकरो ॥ ३१८ ॥

पञ्चमं द्वादशं चैव दीर्घमन्त्यं त्रयोदशम् ।
उत्कृत्या यो भवेत् पादे वृत्तं वेगवती [1]तु तत् ॥ ३१९ ॥

यथा— [1]गगणतलङ्गणमभिरुहमाणो [2]उडुगणगहगणसमुपगदो
[3]हलधरआणणसुरुचिररूपो [4]जुवइजणसुहिदो मदकरओ ।
[5]किरणपडंसुअमयकिरमाणो [6]रजदगिरिसिहरसदिसवहू
[7]उदयदि सम्पदि एस जगदीवो [8]कुमुदवणरुचिर-
विमलकरो ॥ ३२० ॥

एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः शीर्षकाणां तु जातयः ।
पुनर्नर्कुटानां च लक्षणं सन्निबोधत ॥ ३२१ ॥
अष्टौ नर्कुटानां च तु विज्ञेया मूलजातयः ।
दर्शनं लक्षणं तासां नामानि च निबोधत ॥ ३२२ ॥
रथोद्धता बुद्बुदकमुद्गता धशपत्रकम् ।
प्रमिताक्षरा केतुमती हंसास्यं तोटकं तथा ॥ ३२३ ॥

317 (C 298, K 263) [1]CK प्रकृत्या पञ्चमान्त्ये च (तु) चष्ट° [2]K यथा 318 (C 299, K 264) [1]C मुणिगणसंथविचर्यायिभतेजो K मुनिगनणन्त्रिविद्धितेजा [2]C तिमिरवघण घतव K तिमिरपट [3]C कलपखाइ [4]C बोहअमाणो [5]C जदिगणमुणिघणपरि पढिसो K यदिगणपरिपठिदो [6]C भुजगसहस्सविवधिदपादो K भुजगसहस्सविवधिया [7]C सुतविदकरणअसुसदिसवपूक K सो वितविकरणचयो [8]C करणिअरेहि पसदिअलोओ K उदयति स एव ययावि [9]C लोओ K लोओ वेरतदिवसकरो 319 (C 296, K 277) [1]K यथा 320 (C 297, K 278) [1]C °रुहिरुहमाणो [2]C उडुगण गहण समुपगतो K उडुगणसमाधगदो [3]C °सुरुचिररूप° K युवतिजणाण सुरचितरूपा [4]C जवनजणसहिदमदकर करओ K सुन्वितदयितजणमदणकरो [5]C °पडसुअपिकिरमाणो K °सहसमविमुञ्चितवन्दी [6]C रजदगिरिसहिरसदिसवहू K रजतगिरिशिखरसदिसवधू [7]C उदयदि सपदि एस K उदयदि सपदि एष [8]C कुमुदवणरुचिरमविमलकरो 321 (C 304, K 279), 322 (C 305, K 280) 323 (C 306, K 281)

प्रथमं च [1]तृतीय च सप्तमं नवमान्तिकम् ।
गुरूणि चैष्टुभे पादे नत्कुटं तद्यथोद्धतम्[2] ॥ ३२४ ॥

यथा— [1]एसिआ [2]कमलन्भमेह्आ [3]रेणुपिंजरिदचारुगटिआ ।
[4]सादरं मदकलोपगुंजिदा हिण्डदे सरोअरम्मि छप्पदी ॥ ३२५ ॥

[1]तृतीय दशमं चान्त्यं नवमैकादश गुरु ।
बुद्‌बुद चातिजगती विज्ञेयं नत्कुटं तु तत् ॥ ३२६ ॥

यथा— [1]तरसडअवु (खु M) हि एस रो
घणणादम्मि हि अ मणो हरो
असुदीण दीणागमणो णु (स M) किदो
समुपेद × दयिणि कमल ओ स पादव ॥ ३२७ ॥

तृतीय पञ्चमं चैव नवमं च तथैव च ।
[1]चतुर्दश द्वादशं च नैधनं च भवन्ति वै ॥ ३२८ ॥
यस्मिन्नप्टिकृते पादे गुरूण्येतानि नित्यश ।
छन्दोज्ञै र्ह्यमलन तु नत्कुटं हुदुगन यथा ॥ ३२९ ॥

कमलाभर कुसुमिदं [1]कलहंससकुलं
[2]वरहत्थिजूथकलुसोद[ध]सागरोवमं [3] ।
[4]एस मन्द मन्द मधुवाररवाणुकूलद
[5]कुर रोरुवेद [6]तरिद सरदागमे सर ॥ ३३० ॥

324 (C 303 K 232) [1]C द्वितीय [2]C reads before this 307 as प्रथम वतीयक यव चैव नवम सनैधनम । गुरूणि वैष्टुभे पादती गुरु भवेद्यथोद्दता वैष्टुभ भवति तव नत्कुटम्
325 (C 309, K 283) [1]K एसिका C इयथा [2]K °मन्भगेहक C °ह्मभगह्मी [3]K रेणुपिञ्जरिदचारुगनिका C भीमरेणुपीजरिद चारुपतिषा [4]C सारपडुमगुणपदहतिषा [5]CM हाडदे (M धीटद्) सवनमि कथमा K हिण्डते सिवरष्किइपदभी 326 (C 310) [1]K reads this as follows पञ्चम कअम चैव निधन च गुरूण्य । पादे तु बृहती सख्ये यव तत् बुद्‌बुद तद यथा ॥ २८४ ॥ 327 (C 311) [1]K gives the ex as follows तडिगुणावद्ध विवघोंईदसुगपसोहिदो णभसि गजो समुक्का भोत्तवन्दिपवमि कत्तं × × × २८५ ॥ 328 (C 312, cf K 286) [1]K द्वादश षोडश चैव चतुर्दशमथापि च 329 (C 313, cf K 287) 330 (C 314, cf K 288) [1]C कलभरमकुल M कलहर° [2]C वरहथिमंह क॰सितव M वरहत्थिजूहकलुसिषष [3]CM °सागरोपम [4]CM मधु कदंषसुम (द M) मन्द महुमर वराणुकूलद [5]C कुररोलोलुवेल [6]तरिष मदागमे सवायन्त [7]K reads the ex as follows वण सण्डक जहादि कोसिथी वारमाहदो भअभोदर्षा च × × × यदि पादव दीणधी । तद कोरव दिसपद लोलणेसधी × × × मममिद्दो णिसिचरो वायदियोहिदी

[1]यत्र चतुर्थषष्ठदशमैः प्रथमनिधनकैः
भूषितमक्षरै [2]र्गुरुकृतैः [3]श्रवणसुखकरैः ।
[4]तत् खलु वंशपत्रपतितं मुनिगणगदितं
[5]नरकुटकं वदन्ति नियमादुपवृत्तिरचितम् ॥ ३३१ ॥

यथा— [1]चूदवण पफुल्लतिलअ [2]कुरवअसहिदं
[3]चारुअसोअ[मल्लि]कलि[दं] कुसुमसमुदिदं ।
माधवकाणण जुवदिआजणमदजणण
[4]हिण्डइ कोइलो [एस सदासवण]-मधुरयो ॥ ३३२ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तथा ।
गुरूण्येतानि पादे तु [1]जागते प्रमिताक्षरम् ॥ ३३३ ॥

यथा— मधुकाणणे भमिअ एस चिरं [1]जुवदमुहासवसमुव्विहिदो ।
कमलाकरे [2]सुरभिपंकजए भवहिण्डदे सरदि हंसजुवा ॥ ३३४ ॥
[कमलायरेसु भमिऊण चिरं [1]भसलीमुहासवपियासुअओ[3] ।
[4]मधूमूसिदं [5]सुरभिचूदवण परिहिण्डदे सुतणु छप्पदओ] ॥३३५॥

आद्ये चतुर्दश च मात्रा अन्यत्र च षोडश भवन्ति तथा ।
ज्ञेया हि सा विषमपादे केतुमति नत्कुट जातिः ॥ ३३६ ॥

यथा— कुञ्ज विलोडिअ [गअवरे] सरे विक[सिअ]पंकअम्मि [ग]दे ।
प कअं विहाय [भमरजुवा भमइ] भमरोगण परिगहिअ ॥३३७॥

331 (C 315, K 289) [1]C om यत्र [2]C om गुरुकृतै [3]C तु कविभि, [4]C गुरुभि कविजनायितं [5]C तत् खलुवंशपत्रपतितम् चरण विधिगतम् 332 (C 316, K. 290) [1]K पफुल्लिअलअ C भूदवणपु सड़ तिलतलअ [2]CM कुरवअ (कुरपअ M) सहिद (सM) [3]C माइवमासए वणे वधे जुवइसहअरो [4]C हिडइ कोइलो सहाकरासव महुरवो K. हिण्ड़ × कोकिला फर × × × स वनमहुरवा 333 (C 317, K 291) [1]K यत तत् 334 (C 318, K 292) [1]C दवइसुहाइकअसमविहिया [2]CM [0]पइअए भवहिसएसरा सवधि (सवकिN) [3]K as in 335 335 (K 292) [1]K रभिऊण [2]K भमली [3]K [0]सुपभी for पिवासुअभो [4]K मधुसुमिद च, [5]K सुरदि 336 (C 319) 337 (C 320) [1]K reads 336 as in 339 below Our reconstruction is conjectural CM reads as follows कुञ्ज (स M) विल (लव C) मससेविक पपक भमिगद (भ झिदे C) मरयिषा पक विहाय भौमभमरिहरण परि सहिषा

तृतीयं पञ्चमान्त्यानि प्रथमे सचतुर्थकम् ।
षष्ठं च नैधने वाथ गुरूणि ध्वजिनी यथा ॥ ३३८ ॥
[1]विलसन्तिआ कमलसण्डे [2][सु]वसन्तए कुसुमलुद्धा ।
[3]तुरिय णिपीअ मधुमत्ता छप्पदि आकुल समुपजादि ॥ ३३९ ॥

[1]द्वितीयसप्तमान्त्याश्च चतुर्थकं
गुरु यदाहि षष्ठो दशमोऽपि वा ।
अथोदितो हि पादेऽथ[च] जागते
भवेदितं हंसास्यमिति सस्मृतम् ॥ ३४० ॥

यथा— [1][सुगन्धवादा वान्ति हि] समाणिओ सरम्मि रम्मए
फुल्लअपंकजे ।
तरङ्गसंकुले छप्पअआलिअ विलोभअन्तओ पक्ख
सणाहिम ॥ ३४१ ॥

तृतीयं च चतुर्थं च षष्ठं सप्तममेव वा
दशमं नैधनं चैव गुरूणि च भवन्ति हि ॥ ३४२ ॥
पादे तु जागते यत्र शेषाणि च लघून्यथ ।
हंसास्य नाम विज्ञेयं गदितं नर्कुटं यथा ॥ ३४३ ॥
[1]दिजहसावतिण्णे[2] सलिले सरे कुसुमामोदलुद्धा कमलाकरे ।
[4]णलिणीपत्तमज्झे परिहिण्डदि भमणायासखिण्णा
भमरावली ॥ ३४४ ॥
[1]यदिहान्त्यतृतीयकषष्ठगतैर्नधमे नवमेन च भूषित[क]म् ।
[2]गुरुभिः सहितं त्विह तद्गदितं भुवि तोटकमेव हि
नर्कुटकम् ॥ ३४५ ॥

338 (K 293) 339 (K 294) [1]See note 1 on 337 [2]K पुकसुषन्तवे [3]K तुरिषपीत 340 (C 321) [1]K as in 342 343 below 341 (C 322) [1]CM हान्वद (वाइद M) चोय (चोए M) समणिषो सरम्मिरसए दु (पु M) लफपङ्कए तरङ्ग सगु (कु M) लै चपषकालिए विलोऽन्तषो पक (पक M) सणाहिष K as in 344 342 343 (K 295 296) 344 (K 297) [1]C reads as in 341 [2]K °धकसे for वतिष्णे [3]K कुसुमोदलुद्धको (क) मलाकरे [4]K पत्तामज्झो परिहिण्डेदा 345 (C 323, K 298) [1]C यदि षष्ठतृतीयकनैधनके नवमी च भूमितम षट्पद, K °भूषि(त)पदम् [2]K गुरुभि सतत त्विह तद्गदित.

यथा – [1]रजणीविरमे अदिभीमरवो भयसजणणो खगकोसिगओ ।
अणुवायसपहि [2]अवहत्थिदओ परिमग्गदे कोटरअ' तुरिदं ॥३४६॥

एतास्तु जातयः प्रोक्ता [1]नर्कुटानां समासत ।
पुनश्च खञ्जकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम्[2] ॥ ३४७ ॥
प्रमोद खञ्जकं पूर्व [1]भाविनी मत्तचेष्टितम् ।
एतास्तिस्रः समाख्याताः खञ्जकाना तु जातय ॥ ३४८ ॥
[1]आद्यचतुर्थे षष्ठदशमं स षोडशमथान्त्यमेव च [2]यदि
द्वादशमेव यत्र चरणेषु सप्तदशकात् परं च विहितम् ।
छन्दसि चेत्तथा गुरुभवेद्‌थाकृतिगत भवेत्तु सतत
[4]मद्रकामदखञ्जकमतः पुनश्च कथितं प्रमोदकम् ॥ ३४९ ॥
यथा— [1]माधवमाससोहिद समग्गए उववणम्मि फुल्लकुसुमे
[2]णिच्च पर[ग]—पमत्तबहुपक्खिसघपरिघट्टणादमुहले ।
कुंडिद(?) दसंडसकयार चच्चरविलोलमन्द(?)पवणे
हिण्डदि छप्पदाणुगदे मत्र—उपरदोय(?) इन्दुवदणा[3] ॥ ३५० ॥

आद्यपञ्चममथान्त्य सप्तमं स्यात् तृतीयमेव दीर्घकम् ।
यस्याः पादयोर्गतो हि सा भाविनीति खञ्जकम् ॥ ३५१ ॥
यथा— [1]जादि वेधुणायमाणओ पुप्फरेणुगुणणिग्गओ ।
[2]कलुप कदो पसोभिदो छप्पओ दुदं पधाविदो ॥ ३५२ ॥

यदा तृतीयसप्तमं तथाद्यपञ्चम लघु ।
तदा तु मत्तचेष्टित बुधा वदन्ति खञ्जकम ॥ ३५३ ॥
यथा— पफुल्लफुल्लपादवं विहगमोवसोभिदं ।
वणं पमोदछप्पद उवेइ एस कोइला ॥ ३५४ ॥

346 (C 324, K 299) [1]CM रथविरमे चतिभीमरवो भवयस (स M) जणयो वर (पर M) कोसिष (आ C)भो　K रमणीसहिओ रजनीविराम गगषड्रषण　[2]CM पहथिदओ सारिम (स M) गन्न कीधरथनुरिष　347 (K 300) [1]K नर्कुटाना　[2]C. om 347-354 348 (K 301) [1]K भावणी　349 (K 302) [1]K °चतुर्थे　[2]K यदि in the next foot　[3]K चेदथाकृतिगय　[4]K मद्रकामदखञ्जकमदि　350 (K 303) [1]K माधवमा पसोभिद समयके　[2]K निच्चपरमत्तनरुपरिघट्टणाद°,　[3]K °इद्र(न्दु) वदणा　351 (K 304)　352 (K 305) [1]K जाति वेघुणयाथमानुवुदरेश गुधिग्गयो　[2]K कलुय कदुपसोभिदो 353 354 (K 306 307).

नत्कुटानां [1]तु खञ्जानाम् एता वै मूलजातय ।
आभ्यो विनि सृताश्चान्या युग्मौजा विषमाक्षरा ॥ ३५५ ॥
चतु षष्टि ध्रुवाणा च विज्ञेया मूलजातय ।
समवृत्ताक्षरकृता [1]श्चतोऽन्या विषमा स्मृता ॥ ३५६ ॥
[1][नाना]वृत्तास्तु जायन्ते ध्रुवास्तिस्रस्तु नित्यश ।
युग्मौजाश्चापि मिश्राश्च विषमार्धसमा समा ॥ ३५७ ॥
[1][समवृत्तासु तत्र तु] पञ्चाशीति शते स्मृता ।
[2]तत्रार्धविषमाणां तु षष्ट्या चा[र्ध]श[त] स्मृता ।
एतदेव परीमाण विषमाणा प्रकीर्तितम् ॥ ३५८ ॥
[1]सामान्या एव जायन्ते ध्रुवा विषमपादिका ।
[2]स्वेच्छा नाम्ना तु नामानि [3]तासा कार्याणि वृत्तय (?) ॥ ३५९ ॥
एतास्तु जातय प्रोक्ता नानावृत्तसमुद्भवा ।
अत ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि विकल्पान पञ्चहेतुकान् ॥ ३६० ॥
जाति[ ] स्थान प्रकारश्च प्रमाण नाम चैव हि ।
ज्ञेया ध्रुवाणा नाट्यज्ञैर्विकल्पा पञ्चहेतुका ॥ ३६१ ॥
वृत्ताक्षरप्रमाण हि जातिरित्यभिसज्ञिता ।
[1]समार्धविषमाभिश्च प्रकार परिकीर्तित ॥ ३६२ ॥
[1]षट्कलाष्टकले चैव [2]प्रमाणे द्विविधे स्मृते ।
[3]यथा गोत्रकुलाचारैर्नृ[4]णा नाम विधीयते ॥ ३६३ ॥
एव [5]स्थानाश्रयोपेत ध्रुवाणामपि चेष्यते ।
प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रासादिकमथान्तरम् ॥
[स्था]न पञ्चविध [6]विद्या ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥ ३६४ ॥

355 (C 325, K 308) [1]C वुधैर्ज्ञेया ह्येता   356 (C 326 K 309) [1]C ह्यतो 357 (C 327 K 310) [1]C समवृत्तासु   K समवृत्तान्नु   [2]C पञ्चाशीति शते see 358 below   358 (C 327b 328a, K 311) [1]Conjectural emendation   [2]See note 2 on 357   [3]C om 358b   359 (C 328b 329a, K 312) [1]K सामान्योजाश्च [2]C स्वेच्छा K स्वेन [3]K तात्कार्याणि उद्दत्तम   360 (C 329b 330a K 313)   361 (C 330b 331a, K 314)   362 (C 331b 332a, K 315) [1]C समार्धविषमाणाञ्च 363 364 (C 332b 334, K 316 317) [1]K षट्कलेष्ट[0]   [2]C प्रमाण   [3]C यथाहेतु-कुला[0]   [4]K नामभि   [5]CM गान   [6]C ज्ञेय ध्रुवता चास्य लक्षणम्

नानारसार्थयुक्ता नृणां या [1]गीयते प्रवेशेषु ।
प्रावेशिकी तु नाम्ना विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३६५ ॥
[1]अङ्कान्ते निष्क्रमणे पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।
निष्क्रामोपगतगुणा विद्यान्नैष्क्रामिकीं तां तु ॥ ३६६ ॥
क्रममुल्लङ्घ्य विधिज्ञैः क्रियते या [1]द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।
आक्षेपिकी ध्रुवा सा[ऽ]द्रुता स्थिता वाऽपि विज्ञेया ॥ ३६७ ॥
या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशात् [1]प्रसादयति रङ्गम् ।
[2]रागप्रसादजननी [3]ज्ञेया प्रासादिकी सा तु ॥ ३६८ ॥
[1]विषण्णे विस्मृते क्रुद्धे सुप्ते मत्तेऽथ स्मर[ि]' ।
गुरुभारावसन्ने च मूर्च्छिते पतिते तथा ॥ ३६९ ॥
[1]विषसमूर्च्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।
दोषप्रच्छादने या च गीयते [2]सान्तरा ध्रुवा ॥ ३७० ॥
ध्रुवाणां चैव सर्वासां रसभावसमन्वितम् ।
[1]तथा स्थानं प्रवक्ष्यामि यत्र गेयं प्रयत्नतः ॥ ३७१ ॥
द्विविधं तु स्मृतं स्थानं परस्थं स्वात्मसंश्रितम् ।
[1]यत्त्वाक्षेपसमायुक्तं तच्च मे संनिबोधत ॥ ३७२ ॥
बद्धे निरुद्धे पतिते व्याधिते [1]मूर्छिते मृते ।
अवकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च करुणाश्रये ॥ ३७३ ॥
औत्सुक्ये ह्यवहित्थे च चिन्तायां परिदेविते ।
श्रमे दैन्ये विषादे च स्थिता कार्या ध्रुवा बुधैः ॥ ३७४ ॥
एतेष्वेव तु भावेषु करुणावेदितेषु च ।
ध्रुवा [1]द्रुता तु कर्तव्या [2]तथावेगसमाश्रया ॥ ३७५ ॥

365 (C 335, K 318) [1]K गीयते 366 (C 336, K 319) [1]C षड्गान्ते निष्क्रान्ते या तु भवेत् प्रस्तुतस्तियोगी 367 (C 337 K 320) [1]C द्रुतलयेन वृत्तविधौ C द्रुतलये तु 368 (C 338 K 321) [1]K द्रुत प्रसादयति [2]C रङ्ग (ङ्ग) wrongly put before 368b [3]K विद्यात् प्रासादिकीं तां तु 369 (C 339) [1]K om 369 [2]C स्मृते 370 (C 340a, K 322) [1]C om 370a [2]K सान्तराच्छदा 371 (C 340b-341a, K 323) [1]C यथास्थान 372 (C 341b 342a, K 324) [1]CK यत्रादेव 373 (C 342bc, K 325) [1]C व्याधिते 374 (C 343, K 326). 375 (C 344, K 327) [1]K द्रुता, C द्रुता [2]K करुणे भावसंश्रया

यत्र [1]प्रत्यक्षज तु स [2]मृताभिहृतदर्शनात् ।
स्थिता तत्र प्रयोक्तव्या करुणे तु रसे बुधै. ॥ ३७६ ॥
[1]उत्पातदर्शने चैव ह्यमर्षेऽद्भुतदर्शने ।
विषादे च [2]प्रमादे च रोषे सत्त्वप्रदर्शने ॥ ३७७ ॥
रौद्रवीरभयाद्येषु प्रत्यक्षान्वेदितेषु च ।
ध्रुवा द्रुतलया कार्या हास्ये सम्भ्रमे तथा ॥ ३७८ ॥
[1]प्रसादने याचने च तथानुस्मरणेऽपि च ।
तथातिशयवाक्येषु तथा च नवसङ्गमे ॥ ३७९ ॥
[1]हर्षे च प्रार्थने चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ।
ध्रुवा प्रासादिकी कार्या तज्ज्ञैर्मध्यलयाश्रया ॥ ३८० ॥
शरीरव्यसने रोषे पुन सन्धानकर्मणि ।
सानुबन्धा बुधै कार्या [1]गीतज्ञैस्त्वरा ध्रुवा ॥ ३८१ ॥
ध्रुवास्तु प्रवेशा [1]स्युर्गायतो स्त्वतस्तथा ।
सम्भ्रमे [2]धापणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ॥ ३८२ ॥
एवमर्थविधि ज्ञात्वा [1]देशकालमृतु तथा ।
प्रकृतिं भावलिङ्ग च ततो योज्या ध्रुवा बुधै ॥ ३८३ ॥
शीर्षक [1]चोद्धता चैव अनुबन्धो विलम्बिता ।
[2]अड्डिता चापकृष्टा च षट्प्रकारा ध्रुवा स्मृता ॥ ३८४ ॥
[1]शिर स्थानीयमेतद्धि यस्मात्तस्मात्तु शीर्षकम् ।
[2]उद्धता तूद्धतो यस्मात्तस्माद् गेया ध्रुवा बुधै ॥ ३८५ ॥
आक्रीडितप्रवृत्तो [1]य[स्तत्र]र्थो लयकारक ।
[2]नाट्योपचारजनित सोऽनुबन्ध प्रकीर्तित ॥ ३८६ ॥

376 (C 345, K 328) [1]K प्रत्यक्ष [2]C मृताभिहित° 377 (C 346, K 329) [1]C उत्पाते सम्भ्रमे K उत्पात दर्शन चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने [2]K प्रमोदे च रोषसत्त्वस्य दर्शने, 378 (C 347, K 330) 379 (C 348 K 331) [1]C प्रसादने सम्भ्रमे च K प्रसाद याचने चैव 380 (C 349, K 332) [1]C गर्वे N गर्वे [2]K प्रार्थनाया च 381 (C 350, K 333) [1]C हितज्ञै° 382 (C 351 K 334) [1]K सुरगायनो गद्गत-स्तथा [2]C प्रेषणे 383 (C 352, K 335) [1]C देशकालमतश्च यत् 384 (C 353 K 336) [1]K चोद्गता [2]K इति (षादि) ता 385 (C 354, K 337) [1]C शिरःस्थानीयते तद्धि [2]K उद्गता 386 (C 356 K 338) [1]C य चतुर्थो लोप°, K यचतुर्थलोप N य चतुर्थोनय° [2]N नान्योप°

[1]नातित्वरितसचारा नाट्यधर्ममनुस्मृता ।
[2]सविलम्बितसञ्चारा [3]भवेदथ विलम्बिता ॥ ३८७ ॥
[1]अड्डिता तूरकद्गुणा शृङ्गाररससम्भवा ।
[2]यस्मात्तस्मात् प्रसन्ना च तस्मादेवाड्डिता स्मृता ॥ ३८८ ॥
[1]अन्यभावेषु कृष्टा च कृष्टा हेतुषु गीयते ।
यस्मात् कारुण्यसंयुक्ता अपकृष्टा भवेत्तत ॥ ३८९ ॥
[1]या तु प्रावेशिकी शीघ्रा सा [2]कार्योद्धता नृणाम् ।
या समासित(?) सञ्चारा भवेदथ विलम्बिता ॥ ३९० ॥
[1]या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणां [2]कार्याड्डिता तु सा ।
या स्थिता सापकृष्टा तु या[ऽ] [1]द्रुता सा विलम्बिता ॥ ३९१ ॥
[1]यतो लयवाद्ययतिपदवर्णांस्तथाक्षरम् ।
अनुबध्नाति गीतेषु प्रकारा षड् प्रवेशजा ॥ ३९२ ॥
[1]शीर्षकश्चोद्धता चैव देवपार्थिवयोः स्मृते ।
[2]दिव्यपार्थिवरीद्राणां स्त्रीणां योज्या तथाड्डिता ॥ ३९३ ॥
मध्यमाना प्रवेशे च ज्ञेया [1]द्रुतविलम्बिता ।
नीचानां चैव कर्तव्य नृणां [2]नर्कुटखञ्जका ॥ ३९४ ॥
[1]खञ्जकं नर्कुटञ्चैव स्थानप्रासादिकी तथा ।
[2]कस्माल्ललितभावत्वाद्धास्यशृङ्गारयोर्यतः ॥ ३९५ ॥
कुर्यान्नीचे [1]मृते चैव अनुबन्धं लयाश्रयम् ।
स्त्रीणां राजन्यवैश्यानामपकृष्टास्तथैव च ॥ ३९६ ॥
सन्निपातास्तु चत्वारः प्रावेशिक्यो भवन्ति हि ।
[1]शेषा द्विसन्निपातास्तु शीर्षका षट्पदा स्मृताः ॥ ३९७ ॥

387 (C 358 K 339) [1]K नातिलम्बित° [2]C सविलम्बित [3]K क्षा च द्रुत विलम्बिता 388 (C 357, K 340) [1]K अड्डिता [2]K यस्मात् स्थान° 389 (C 355, K 341) [1]C अन्यभावेष्वतस्त्वेषु कृष्टा हेतुषु गाध्यते 390 (C 360, K 342a) [1]K. om. 390b [2]K कार्यालङ्किता 391 (K 342b 343a) [1]C om. 391 [2]K यालसा साधुवस्थाया 392 (C 359, 361, K 344a) [1]K om 392a 393 (C 362 K 344b 345a) [1]K शीर्षिका [2]C दिव्या K दिव्या 394 (C 363, K 345b 346a) [1]K द्रुतविल° [2]K खञ्जकनर्कुटे 395 (C 364, K 346b 347a) [1]K खञ्जक नर्कुट चैव [2]K कामात्° C कस्मात्° 396 (C 365 K 347b 348a) [1]C तथा चैव अनुबन्धाश्रये तु या 397 (C 366 K 348b 349a) [1]C शेषाद्वि K. शेषा द्वि

[1]स्थिता वाप्यड्डिता वापि नीचाना न हि कारयेत् ।
सर्वभावाश्रयगतौ तेषां कार्यं तु [1]नत्कुटम् ॥ ३९८ ॥
त्रयो भावा भवन्त्येषा [2]हास्यशोकभयाश्रया ।
एव भावान् विदित्वा तु ध्रुवा योज्या प्रयोक्तृभि· ॥ ३९९ ॥
वस्तु प्रयोग [1]प्रकृति रसभाववृतु[2] वय ।
देश कालमवस्था च ज्ञात्वा योज्या ध्रुवा बुधै ॥ ४०० ॥
[1]वस्तु देशसमुत्थ च नगरारण्यसंभवम् ।
प्रयोगश्चैव विज्ञेयो दिव्यमानुपसश्रय ॥ ४०१ ॥
उत्तमाधममध्या तु तिविधा प्रकृति स्मृता ।
रसभावौ तु पूर्वोक्ता[1]वृतु कालकृतस्तथा ॥ ४०२ ॥
शिशुयौवनवृद्धत्व वयश्चैव प्रकीर्तितम् ।
कक्ष्यादिभेदजनितो देशस्तु [1]विविध स्मृतः ॥ ४०३ ॥
कालो रात्रिदिवकृतो [1]मासपक्षविनिर्मित ।
अवस्था चैव विज्ञेया [2]सुखदु खकृता तथा ॥ ४०४ ॥
स्थानान्येतानि तु बुधैर्नानावस्थानि नित्यश ।
प्रयोगे [1]तु प्रयोज्यानि रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ ४०५ ॥
यानि [1]वाक्यैस्तु न ब्रूयात्तानि गीतैरुदाहरेत् ।
गीतैरेव हि वाक्यार्थः रसपाको [4]बलाश्रय· ॥ ४०६ ॥
ध्रुवाणामाश्रया कार्या [1]थौपम्यगुणसंभवा ।
उत्तमाधममध्याना स्त्रीणा नृणामथापि च ॥ ४०७ ॥
[1]चन्द्राग्निसूर्यपवना देवपार्थिवयो स्मृताः ।
दैत्यानां राक्षसाना च मेघपर्वतसागरा ॥ ४०८ ॥

398 (C 367, K 349b 350a) [1]K स्थित चाप्यदित चैव 399 (C 368 K 350b 351a) [1]K नाटकम [2]C हास्यवीरभयाश्रया K हास्यशोकभयानका 400 (C 369, K 351b 352a) [1]KC प्रकृत [2]K रसभावाश्रित च C रसभावान्वित 401 (C 370, K 352b-353a) [1]C वस्तुदेशसमर्थे K वस्तु देश्य समुत्थ 402 (C 371, K 353b 354a) [1]C ऋतु 403 (C 372, K 354b 355a) [1]K द्विविध 404 (C 373, K 355b 356a) [1]K मासकादिविनिश्चित [2]K सुखदु ख समुद्भवा 405 (C 374 K 356b 357a) [1]K सप्रयोज्यानि 406 (C 375, K 357b 358a) [1]C वाक्यैस्तु [2]C गतैरेव K नतैरेव [3]C वाक्यार्थैरनो प्राते [4]K बलाश्रया C बलाश्रये 407 (C 376, K 358b-359a) [1]C स्त्रोपम्य° 408 (C 377, K 359b 360a) [1]C °सूर्यपवन [2]C देव°

सिद्धगन्धर्वयक्षाणां [1]ग्रहोडुवृषभाः स्मृताः ।
तपःस्थितानां सर्वेषां सूर्याग्निपवनाः स्मृताः ॥ ४०९ ॥
[1]हव्यवाहस्तु विप्राणां ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
एतेषां चैव या नार्यस्तासामौपम्यसंश्रिताः ॥ ४१० ॥
[1]विद्यु दुल्कार्करश्मिश्च दिव्यानामपि च स्मृता ।
देवताया प्रयोज्यास्तु नृपाणामपि ते मता ॥ ४११ ॥
नागसिंहवृषाश्चैव नैते क्लिष्येषु कीर्तिताः ।
[1]वारणोर[ग]सिंहाश्च नृपाणामपि चेष्यते ॥ ४१२ ॥
महिषा रुरुसिंहाश्च क्रव्यादा पशवश्च ये ।
हिंस्रसत्त्वेषु ते कार्या [1]यक्षराक्षसभूतेषु ॥ ४१३ ॥
[1]उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रयाः ।
मत्तमातङ्गसहिता राजहंसाश्च योक्तृभिः ॥ ४१४ ॥
सारसा शिखिनः क्रोष्वाश्चक्राह्वाः कुमुदाकराः ।
मध्यमाना प्रयोक्तव्या औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ४१५ ॥
[1]कोकिलः षट्पदो ध्वाङ्क्षः कुररः कौशिको बकः ।
पारावतः सकादम्बो ह्यधमेषु [2]प्रयोजितः ॥ ४१६ ॥
एवमेषां यथोक्तानां [1]स्त्रियो यास्तु भवन्ति हि ।
उत्तमाधममध्यानां तासाञ्चैव निबोधत ॥ ४१७ ॥
शर्वरी वसुधा ज्योत्स्ना [1]नलिनी करिणी नदी ।
नृपस्त्रीणां भवन्त्येता औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ४१८ ॥
दीर्घिका कुररी वल्ली सारसी शिखिनी मृगी ।
मध्यमाना भवन्त्येता [1]वेश्यादीना तु नित्यश ॥ ४१९ ॥

409 (C 378, K 360b 361a) [1]C वाहेम° K वहेम　410 (C 379a, K 361b 362a) [1]C om 410a　411 (C 379b 380a, K 362b 363a) [1]C विद्युदुल्कार्करामाय. K विद्युदुल्कार्करमाया　412 (C 380b 381a, K 363b) [1]वारणं राजसिंहश्च N वारणोराज°　K om this hem　413 (C 381bc, K 364) [1]C. यक्षराक्षसभूतज्ञा. 414 (K 365) [1]C om 414　415 (C 382 K 366)　416 (C 383, K 367) [1]K कोकिल्न षट्पद etc　[2]K प्रयोजितेत्　417 (C 384, K 368) [1]C स्त्रियामपि　418 (C 385 K 369) [1]C नलिनी तरुणी　K तिलिनी करिणी 419 (C 386, K 370) [1]K वेश्याना चैव

[1]षट्पदी कुक्कुटी ध्वांक्षी [2]परपुष्टा[थ कौशिकी] ।
अधमानां ध्रुवास्वेताः प्रयोज्यास्तु प्रयोक्तृभि ॥ ४२० ॥
[1]गत्यर्थोपमिता याश्च चलनार्था भवन्ति हि ।
[2]प्रावेशिक्या बुधैरेव नैष्क्रामिक्या तथैव च ॥ ४२१ ॥
[1]प्रावेशिक्याश्रया ये च पूर्वाह्ले चैव ते स्मृता· ।
नक्तन्दिवसमुत्थास्तु [2]नैष्क्रामिक्या स्वकालजा· ॥ ४२२ ॥
[1]सौम्या· पूर्वाह्णकाले तु मध्याह्ले दीप्तसश्रया· ।
अपराह्ले तथा [2]काले सन्ध्याया करुणाश्रया ॥ ४२३ ॥
[1]गमनार्था हि ये प्रोक्ता· प्रावेशिक्या भवन्ति हि ।
[2]स्थावरा ये च सम्प्राप्ता आक्षेपिक्याश्रया हि ते ॥ ४२४ ॥
[1]आक्षेपिक्याश्रिता· सर्वे द्रुता स्थितकृतास्तथा ।
[1]आक्षेपा ह्येवमेव स्युर्द्रुता स्थितगताश्रया· ।
रोषामर्षसमुद्भूता शोकाद्भूतभयानका ॥ ४२५ ॥
यद्द्रव्य वसुधासस्थ [1]भूतदैवतमाश्रितम्
तत्सर्वमुपनेयन्तु [2]गाने युक्तोपमाश्रये ॥ ४२६ ॥
स्थावरे स्थावर कुर्यात् गतार्थेषु चल तथा
[1]सुखदु खकृतान् भावान् औपम्यगुणसश्रयान् ॥ ४२७ ॥
[1][तत्र] रथवाजिकुञ्जरमृगपक्षिशिबिकाविमानानाम् ।
गतिविक्रम हि दृष्ट्वा कर्तव्याथ ध्रुवा तज्ज्ञै ॥ ४२८ ॥
[1]रथपत्रिवाजिवारणविमानशिबिकास्यपक्षियानेषु[2] ।
[3]द्रुतपदवर्णविशेषा कर्तव्या वै ध्रुवा तज्ज्ञै ॥ ४२९ ॥

420 (C 387 K 371) [1]Ch षटपदीं कुक्कुटी &c [2]CK परपुष्टा च यौगरेत्
421 (C 388 K 372) [1]K गत्यर्थे यमिता याश्च चलनाया C गतपथा यमजा कार्या स्थानार्थे [2]K प्राविशिका [3]K नैष्क्रामिका 422 (C 389 K 373) [1]K प्राविशिक्याश्रया यास्तु पूर्वाह्ने यास्तु ते [2]C °क्रमथ कालजा 423 (C 390, K 374) [1]C साम्या [2]C मध्या 424 (C 391, K 375a) [1]K चलनार्था हि ये प्रोक्ता आक्षेपिका भवन्ति [2]K om 424b 425 (C 392 393a, K 375b 376a) [1]K om 425a 426 (C 393b 394a, K 376b 377a) [1]K हृतदैवतमाश्रितम C स्तदैवतमानुषे [2]K गानयुक्त्युपमाश्रये 427 (C 394b 395, K 377bc) [1]K सुखदु खकृतैर्भावैरौपम्यगुणमश्रयात 428 (C 396, K 378) [1]K तुल्य C भूमि for तत्र 429 (C 397, K 379) [1]C रथसिहपक्षिवारण° K रथपत्रवाजिवारण° [2]C °शिबिकान्तरिक्षयानेषु K °सिकाम्यपक्षियानेषु [3]K द्रुतदपद-वर्णवर्णे कर्तव्या तु,

[1]ओज-कृता हि ये वै गुरुवर्णा [2]वृषगजसिंहर्षे[षु]।
[3]सारसवानरहंसे तथा [4]मयूरे च कर्तव्या ॥ ४३० ॥
[1]द्रुतगमने लघुवर्णा [2]विलम्बितकृते तु दीर्घवर्णकृताः।
एवं [3]स्थितद्रुतानां ज्ञात्वा भाव द्रुता कार्या ॥ ४३१ ॥
नास्ति [1]किञ्चिदवृत्त हि पदं गानकृताश्रयम्।
[2]तस्माद् गानमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्तं योजयेद् ध्रुवम् ॥ ४३२ ॥
[1]तस्माद्वाहनगत्यर्थं ध्रुवा कार्याक्षरैरेव।
अङ्गानां समता यत्र भाण्डवाद्ये [2]भविष्यति ॥ ४३३ ॥
[1]यद् वृत्तं वाहनगतौ [2]ध्रुवा पादे विधीयते।
तद्वृत्तं तु [3]भवेद् वाद्य [4]अङ्गपातसमं तथा ॥ ४३४ ॥
[1]पूर्वं गानं ततो वाद्यं ततो [2]नृत्तं प्रयोजयेत्।
गीतवाद्याङ्गसयोगः [3]प्रयोग इति संज्ञितः ॥ ४३५ ॥
[1]हृदयस्थस्तु यो भावः [2]साङ्गाभिनयनैरथ।
[3]निवृत्त्यङ्कुरसूत्रासु कार्यस्त्वभिनयान्वितः ॥ ४३६ ॥
अथ प्रासादिकी योज्या [1]प्रकर्षार्थगुणोद्भवा।
आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाशभाषणम् ॥ ४३७ ॥
[1]अन्वर्था तत्र कर्तव्या [2]ध्रुवा ह्याभाषणाश्रया।
[3]प्रासादिक्याश्रयाश्चापि ईर्ष्याक्रोधाश्रयापि वा ॥ ४३८ ॥
शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवान्वर्था प्रयुज्यते।

430 (C 398, K 380) [1]K ओज कृता तु कर्वे × × × गुरुवर्णा [2]C वृषगजसिंहर्षे° K वृषभगजेन्द्रसिंहेषु [3]N सारसवानरहंसेविना C सारसवानरहंसेषु तथा [4]C मयूरेषु कर्तव्या K मयूरे विधातव्या 431 (C 399, K 381) [1]C द्रुतगमनेन लघुवर्णं [2]K विततगतौ च [3]K स्थितद्रुवाना C स्थिते द्रुवाणा 432 (C 400, K 382) [1]N तथिद्वृत्त [2]K तस्माद्गीतिमभि 433 (C 401, K 383) [1]K तस्माद्वाहनगत्यर्थं [2]K करिष्यति 434 (C 402, K 384) [1]C तद्वृत्त, K यद्वृत्ती [2]C ध्रुवाभावे K ध्रुवापादौ K भवेद्वाद्यम् C भवेद् गान [3]K चाङ्गवाद्यसम 435 (C 403, K 385ab) [1]C पूर्वगान [2]C नृत्त [3]K om प्रयोग 436 (C 404, K 385c, 386a) [1]C हृदयस्थास्तु ये भावा [2]C सोऽङ्गजैश्च निवर्त्ता [3]K निवृत्त्याङ्कुरसूत्रा तु. 437 (C 405, K 386b 387a) [1]C प्रकर्षार्थगुणोद्भवा 438 (C 406, K 387b 388a) [1]K चान्वर्था [2]K ध्रुवाद्यौ भाषणाश्रय [3]K प्रसादनाश्रया

यानि [1]प्रासादिकानि स्युः स्थानानि [2]रससंश्रयात् ॥
अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी [3]त्वथ ॥ ४३९ ॥
भाषा तु [1]शूरसेनी स्याद् ध्रुवाणां [2]संप्रयोजने ।
[3]कदापि मागधी यत्र कर्तव्यं नत्कृतं बुधैः ॥ ४४० ॥
दिव्यानां [1]संस्कृतं गानं प्रमाणैस्तु विधीयते ।
अर्धसंस्कृतमेवं तु मानुषाणां प्रयोजयेत् ॥ ४४१ ॥
ये त्वौपम्यकृता दिव्या यदि तेषां प्रयोगतः ।
[1]प्रवेशो नाटकेऽपि स्यात् शृणु तेषां समाश्रयं ॥ ४४२ ॥
यस्तेषां [1]सात्त्विको भावः कर्मसंकीर्तनं च यत् ।
तत् कार्यं गानयोगे तु [2]प्रमाणविधिसंश्रयम् ॥ ४४३ ॥
छन्दः प्रमाणसंयुक्तं दिव्यानां गानमिष्यते ।
[1]स्तुत्याश्रयेण तत्कार्यं कर्मसंकीर्तनादपि ।
[2]ध्रुवापादविधौ कार्यं यच्चौपम्यगुणाश्रयम् ॥ ४४४ ॥
[1]माला वक्त्रं पुटं वृत्तं विद्लोकश्चूलिका तथा ।
उद्गताऽपरवक्त्रं च कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ४४५ ॥
विधानं [1]छन्दसामेषां मया पूर्वमुदाहृतम् ।
जयाशीर्वादयुक्तानि कार्याण्येतानि [2]दैवते ॥ ४४६ ॥
[1]ऋग्गाथा पाणिका ज्ञेया [2]बोद्धव्यास्तु प्रमाणतः ।
[3]सुश्रव्याश्चैव यस्मात्तु तस्माद् गीतेषु योजयेत् ॥ ४४७ ॥
[1]गान्धारषड्जमध्यमपञ्चमयुक्ताश्च जातयो याश्च ।
[2]एभिः प्रमाणं गाना[नां] कर्तव्यं धैवतोपेतम् ॥ ४४८ ॥

439 (C 407 408a, K 388b 89) [1]K प्रसादिकानि [2]K रसस्य्या [3]K तथा
440 (C. 408b 409a K 390) [1]K शौरसेना तु [2]CK रूप्रयोजने [3]K यदापि मागधी यव C न भाषाश्चैव मागध्यात 441 (C 409b 410a K 391) [1]KC कुरुस्तानां 442 (C 410bc, K 392) [1]C प्रवेशो नाटकेऽपि K प्रवेशे नायक तु स्यात्
443 (C 411, K 393) [1]C सात्त्विकी [2]C प्रमाण विधिसंश्रयम K प्रमाणगुणसंश्रयम
444 (C 413 414a, K 394) [1]K गुणाश्रय च [2]K om this item 445 (C 412 414b 415a, K 395) [1]C its variant also as मालावृत्त पुटोपेत 446 (C 415, K. 396) छन्दसामेतत् etc [2]K दैवते 447 (C 416 K 397) [1]K ऋचा या [2]K द्रष्टव्याषि [3]K सुश्रवश्चैव 448 (C 417, K 398) [1]K. गान्धारमध्यमयुत पञ्चमयुक्तास्तु जातयो यास्तु । [2]C एभि प्रमाण गाना K वाभि प्रमाणगणा.

प्रासादिक स्थितं चैव नैष्क्रामं [1]सप्रवेशजम् ।
[2]प्रमाणमपि कर्तव्यं चतु:स्थानसमन्वितम् ॥ ४४९ ॥
[1]प्रायश संस्कृतं योज्यमनुष्टुप्छन्दसा कृतम् ।
नाना [2]दैवतकार्येषु अन्तराय विना तथा ॥ ४५० ॥
[1]वक्त्रं चापरवक्त्रं च माला चेति प्रवेशजम् ।
[2]पुनं च चूलिका चैव नैष्क्रामिकीमथेष्यते ॥ ४५१ ॥
प्रासादिक्स्वुद्गतावृत्तं स्थिते चानुष्टुभिष्यते ।
स्थानान्येतानि योज्यानि [1]प्रमाणत्रिवुधैरथ ॥ ४५२ ॥
यदनुष्टुप्कृतं गानं स्थितस्थानसमाश्रयम् ।
[1]शापभ्रंशाश्रयकृतं [2]चिन्तादु खसमन्वितम् ॥ ४५३ ॥
गुरुप्रायाक्षरकृतं करुणस्वरजातिकम् ।
[2]प्रकृष्टवर्णबहुलं स्थितस्थान भवेत्तु तत् ॥ ४५४ ॥
[1]उन्मादनार्थं नृणां तु [2]तथा विहरणेषु च ।
[3]दिव्यान्वयानां कर्तव्यं [4]स्थानमनुष्टुभाश्रयम् ॥ ४५५ ॥
मानुषेष्ववतीर्णस्य दिव्यस्य स्मरणाश्रयम् ।
[1]प्रमाणगानं कर्तव्य दिव्यभावसमन्वितम् ॥ ४५६ ॥
तस्यैव दुःखविषयं [1]शोकचिन्ताविनाशनम् ।
प्रमाणगान कर्तव्य [2]शोकावस्थान्तराश्रयम् ॥ ४५७ ॥
ध्रुवाणा हि विधानस्य आश्रयस्य [1]विभागश. ।
[2]यथा प्रयोगः कर्तव्य तच्च मे सन्निबोधत ॥ ४५८ ॥
स्थापिते भाण्डविन्यासे [1]त्रिसाम्नि [2]परिकीर्तिते ।
[3]आश्रावणकं कर्तव्य [4]बहिर्गीतप्रयोगकम् ॥ ४५९ ॥

449 (C 418, K 399) [1]C सप्रवेशभवेत् [2]C प्रमाण परिकर्तव्यम् 450 (C 419, K 400) [1]K प्रायस [2]K देवतकार्ये तु 451 (C 420, K 401) [1]K विष्कम्भापरवक्त्र [2]K पुनश्च 452 (C 421, K 402) [1]K प्रामाण्यस्य बुधैरथ 453 (C 422, K 403) [1]K स्वर्गभ्रंशा° 454 (C 423, K 404) [1]K करुणश्रुतियत्निकम् [2]K पक्षष्टवर्णं बहुल 455 (C 424, K 405) [1]K उत्पादनार्थं [2]C तथापहरणेन च [3]K दिव्यान्वय तु [4]K गान पावसमाश्रयम् 456 (C 425, K 406) [1]K प्रायेण गानं 457 (C 426, K 407) [1]K शोकचिन्ताविनाशनम् [2]C शोकावस्थाश्रयाश्रयम् 458 (C 427, K 408) [1]K विशेषत [2]K तथा 459 (C 428, K 409) [1]C त्रिशान्ति [2]C सम्प्रकीर्तिते [3]C आश्रावणात् यत् [4]C. प्रयोजयेत्

[1]प्रयुज्य च बहिर्गीतं पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् ।
[2]पूर्वरङ्गे प्रवृत्ते तु नाट्यद्वार [3]समाश्रयेत् ॥ ४६० ॥
[1]ध्रुवा तत्र प्रकर्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ।
गत्याश्रयेण [2]नाट्यज्ञैर्गानस्य परिवर्तकम् ॥ ४६१ ॥
[1]परिक्रमेण रङ्गस्य [2]गानेनार्थवशेन वा ।
परिवर्ता प्रयोक्तव्या पडेव तु बुधैरथ ॥ ४६२ ॥
[1]ध्रुवा तत्र प्रकर्तव्या देवताभिर्यथा बुधैः ।
तत्र पाता प्रकर्तव्या एकविंशतिरेव च ॥ ४६३ ॥
त्र्यस्रा वा चतुरस्रा वा ध्रुवा [1]नाट्ये प्रयोगत ।
त्रिकलं [2]पादपात[नं] त्र्यस्राया च विधीयते ॥ ४६४ ॥
[1]चतुष्कल तु पातन चतुरस्रगतं भवेत् ।
उत्तमे चतुरस्रा तु त्र्यस्रा चैव तु मध्यमे ॥ ४६५ ॥
[1]लघ्नं नत्कुटक चैव ह्यधमे च प्रयोजयेत् ।
विधि स्वरगतो ह्येष भवेच्चरणपातने ॥ ४६६ ॥
संभ्रमोत्पातरोषेषु कलार्धकलमिष्यते ।
[1]त्रिकला द्विकलैककलाश्चतुष्कलाश्चैव [2]पादविन्यास ॥ ४६७ ॥
तत्र च साम्य कार्यं भाण्डेन सम न गानेन ।
नह्येककला द्विकला ध्रुवाविरामा भवन्ति [1]नाट्यविधौ ।
तस्मात् साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ॥ ४६८ ॥
[1]ये पूर्वोक्ता भावा स्थिताश्रया [2]द्रुताश्रया वापि [स्युः] ।
तेषां पादनिपातं ज्ञात्वा साम्य बुधैः कार्यम् ॥ ४६९ ॥

460 (C 429a , K. 410) [1]C om 460a [2]C पूर्वरङ्गप्रवृत्ते तु K प्रयुक्ते पूर्वरङ्गे तु [3]K नाट्याधार [4]C प्रयोजयेत् 461 (C 429b 430a K 411a) [1]K om 461a [2]K नाट्यज्ञैः पदैरनुगतैस्तथा 462 (C 430b 431a K 411b 412a) [1]C परिक्रमात् तु [2]C तथैवार्थवशेन तु 463 (C 431b , K 412b 413a) [1]C om 463a 464 (C 432 , K 413b 414a) [1]K नाटेऽ प्रयोगत C नाट्यप्रयोक्तृभि [2]KC °पतने 465 (C 433 , K 414b 415a) [1]C चतुरस्र 466 (C 434ab , K 415b-416a) [1]K यास नत्कुटक [2]C स्वसनपातने 467 (C 434c 435a K 416b 417a) [1]N त्रिकल द्विकल चैव K त्रिकलद्विकलैककल [2]C पादविन्यास 468 (C 435b-436 , K 417b 418) [1]C गानविधौ 469 (C 437 , K 419) [1]C om [2]C भावस्थिता°, [3]K om.

[1]अपटीक्षेपकृताश्चात्यधिकहर्षशोकरोषाद्याः ।
तत्र [2]परिच्छेदसमा [3]कार्यास्तज्ज्ञैः प्रवेशास्तु ॥ ४७० ॥
एवमेते बुधैर्ज्ञेया प्रयोगे [1]परिवर्तजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥ ४७१ ॥
अभाण्डमेकं गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
यच् चतुर्थे परिवर्ते तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ४७२ ॥
[1]सन्निपातग्रहाः काश्चित् काश्चिद्वै तर्जनीग्रहाः ।
तथाकाशग्रहाः काश्चिद् [2]ध्रुवा गाने भवन्ति हि ॥ ४७३ ॥
[1]ध्रुवायास्तु ग्रहो यस्मात् [2]कलातालल्यान्वितः ।
स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्ज्ञैर्[3]गतिपरिक्रमे ॥ ४७४ ॥
[1]शीर्षकस्योद्धतायाश्च प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ।
[2]विलम्बिताद्रुतायाश्च [3]सन्निपाते तृतीयके ॥ ४७५ ॥
नर्कुटस्याद्रुतायाश्च प्रासादिक्यास्तथैव च ।
सन्निपातग्रहः कार्यः [1]द्रुतायाश्चोर्ध्वजो ग्रहः ॥ ४७६ ॥
नैष्कामिक्यानुबन्धानां ग्रहो [1]भाण्डसमो भवेत् ।
[2]न तेषां परिवर्तस्तु कार्यो [3]गाने प्रयोक्तृभिः ॥ ४७७ ॥
[1]नर्कुटस्य तु चत्वारो ग्रहाः कार्याः प्रयोक्तृभिः ।
सन्निपातश्च शम्या च तालश्चाकाशजस्तथा ॥ ४७८ ॥
[1]सम्भ्रमावेगहर्षेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि ।
ग्रहो गानसमस्तत्र उद्घात्य संप्रकीर्तितः ॥ ४७९ ॥
भूषणवासःपतने [1]वैकल्ये विस्मृते परिश्रान्ते ।
[2]दोषाच्छादनहेतोरुद्घात्या ऽन्तराया[धा]स्तु ॥ ४८० ॥

470 (C 438 K 420) [1]C अपटाक्षेपकृताद° K अपटाक्षेपकृताश्च° [2]K. परिच्छेद सम [3]C कार्यास्तज्ज्ञैः प्रवेशम् (प्रदेश K) 471 (C 439, K 421) [1]C परिकीर्तिताः 472 (C 440 K 422) 473 (C 441 K 423) [1]C °ग्रह always [2]C काश्चि always for काश्चित् [2]K ध्रुवा गाने 474 (C 442, K 424 425a) [1]K ध्रुवायोग्रह [2]C कालतालल्यान्वित, K कालताल समन्वित [3]C गतिपराक्रमे 475 (C 443 K 425b 426a) [1]K शीर्षकोद्धाद° [2]K, विलम्बिता स्थिता [3]K सन्निपाते कल्पते 476 (C 444, K 426b 427a) [1]K यथोर्ध्वजो ग्रहः 477 (C 445 K 427b 428a) [1]K गानसमो [2]K तेषां हि [3]K गाने प्रयो° 478 (C 446; K 428b) [1]K om 478a 479 (C 447, K 429) [1]K °वेगजार्थ × × × प्रवेशा भवन्ति [2]K गानसमानस्तदुघात्या संप्रकीर्तितः 480 (C 448, K 430) [1]C वैकल्ये, [2]K °च्छादनहेतावुघात्या नान्तरीयास्तु C °घात्यौरन्तरायास्तु

एवं प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सन्निवेशनम् ।
यथास्थानाश्रयोपेतं [1]नृत्तनाट्यप्रयोगजम् ॥ ४८१ ॥
यथा वर्णादृते [1]चित्रं [2]शोभते न निवेशनम् ।
[3]एवमेव विना गानं नाट्यं रागं न गच्छति ॥ ४८२ ॥
पूर्वरङ्गविधाने तु कर्तव्यो गानजो विधिः ।
देवपूजाधिकारश्च [1]तत्र सम्परिकीर्तितः ॥ ४८३ ॥
ततश्च काव्यबन्धेषु नानाभावसमाश्रयम् ।
ग्रामद्वयं [1]च कर्तव्यं तथा [2]साधारणाश्रयम् ॥ ४८४ ॥
मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे स्मृतः ।
साधारितं तथा गर्भे [1]विमर्शे चैव पञ्चमम् ॥ ४८५ ॥
कैशिकं च तथा कार्यं गानं [1]निर्वहणे बुधैः ।
[2]सन्निवृत्ताश्रयं चैव [3]रसभावसमन्वितम् ॥ ४८६ ॥
[1]यथारसकृता या स्युः ध्रुवा [2]प्रकरणाश्रया ।
नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ता ॥ ४८७ ॥

[1]मागधी प्रथमा गीतिस्तथा [2]चैवार्धमागधी ।
संभाविता तृतीया स्यात् पृथुला च तथा परा ॥ ४८८ ॥
विनिवृत्या पदानां तु मागधी समुदाहृता ।
चित्रेऽर्धमागधी चैव द्विर्निवृत्तपदाश्रया ॥ ४८९ ॥
वृत्तौ सम्भाविता प्रायो [गुर्वक्षरसमन्विता] ।
[पृथुलायां दक्षिणा च] लघ्वायाक्षरान्विता ॥ ४९० ॥
[1]गानयोगे चतस्रस्तु योज्या सर्वत्र गायनैः ।
यथाक्षरकृता ह्येताः प्रयुज्यन्ते ध्रुवास्वपि ॥ ४९१ ॥

481 (C 449, K 431) [1]C यथारसकृत तथा 482 (C 450, K 432) [1]C चक्र [2]K न शोभाजनन भवेत् [3]K एवमेव विना गीत नाट्य रङ्ग 483 (C 451, K 433) [1]K स च पूर्व प्रकीर्तित 484 (C 452, K 434) [1]C न, N प्र° [2]K तथा 485 (C 453, K 435) [1]C गर्भे कैशिकमध्यमम 486 (C 454 K 436) [1]K निर्वहणे [2]C सन्निवृत्ता श्रयश्चैव [3]C रसभावसमन्वित 487 (C 455 K 437) [1]K यथा रसकृता नित्य [2]K प्रकरणान्विता 488-489 (K 438 439) [1]C om these [2]K चैवोर्ध्व मागधी 490 (K 440a) [1]C om 490 See XXIX 79 and cf Dattila 239b 491 (K 440bc) [1]C om 491

पूर्णस्वरं [1]वाद्यविचित्रवर्णं
[2]त्रिस्थानशोभं [3]त्रियत त्रिमात्रम् ।
रक्तं [4]समं श्लक्ष्णमलंकृतं च
[5]सुखप्रयुक्तं मधुरं च गानम् ॥ ४९२ ॥

गीते प्रयत्नः प्रथमं तु कार्यः
[1]शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति गीतम् ।
गीते च वाद्ये च हि [2]सुप्रयुक्ते
नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ४९३ ॥

एतदुक्तं मया सम्यग् ध्रुवाणां लक्षणं महत् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गातृवादकयोर्गुणान्[1] ॥ ४९४ ॥

गुणात् प्रवर्तते ज्ञानं दोषाच्चित्त निरस्यति ।
तस्माद् यत्नेन विज्ञेया गुणदोषाः समासतः ॥ ४९५ ॥
गाता प्रत्यग्रवया [1]स्निग्धो मधुरस्वरोपचितकण्ठः ।
[2]लयतालकलापातप्रमाणयोगेषु तत्त्वज्ञः ॥ ४९६ ॥
[1]रूपगुणकान्ति[2]सत्स्थानसत्त्वमाधुर्यसम्पन्ना ।
पेशलमधुरस्निग्धानुनादसमरक्तशुभकण्ठा[3] ॥ ४९७ ॥
[1]सुविहितसमकविधायिन्यक्षोभ्यगीततालयकुशला [च] ।
[2]आतोद्यार्पितकरणा विज्ञेया [3]गायिका श्यामा ॥ ४९८ ॥
[1]सुनिविष्टपाणिलययतिनियोगज्ञौ [च] सुमधुरलघुहस्तौ ।
[2]गातृगुणैश्चोपेतौ अवहितमनसौ सुसंगीतौ ॥ ४९९ ॥

492 (C 456, K 441) [1]C तत विलम्बितवर्णे [2]K त्रिस्थानशाभि° [3]KC त्रितय [4]K सम° [5]K सुख प्रशस्त 493 (C 457, K 442) [1]C शय्या [2]C सुप्रयुक्तौ 494 (C 458, K 443) [1]K here ends ch XXXII and begins ch XXXIII (गुणाध्याय) 495 (K XXXIII 1) 496 (C 459, K XXXIII 2) [1]C स्निग्ध स्वर मधुरमांसलोपचित [2]C °कलामानप्रमाण°. 497 (C 460, K XXXIII 3) [1]K °कान्तियुक्ता [2]C °सत्स्थान धैर्यमाधुर्यसम्पन्न K माधुर्योपेतसत्त्वसम्पन्ना [3]C °शुभकण्ठ K °शुभकण्ठा 498 (C first 461, K XXXIII 4) [1]C reads चवसितशरीरमनसो सुनिविष्टो मधुरसघार K सुविहितसमकविधायिन्याक्षोभ्य गीततालयकुशला [2]C अन्योन्यार्पितकरणा [3]K गायिका श्यामा . C गायिका श्यामा. 499 (C second 461, K XXXIII 7) [1]K. सुनिविष्ट × × वादित्रलय नियोगज्ञौ सुमधुर प्रलयहस्तौ C °लययतिविशारदोपमित°. [2]C. गातृगुणै°

[1]स्फुटरचितचित्रकरणौ [2]जितश्रमौ रक्तकण्ठौ प्रवीणौ ।
[3]चित्रादिवाद्यकुशलौ [4]वीणाया वादकौ भवत ॥ ५०० ॥
बलवानवहितबुद्धिर्गीतलयज्ञस्तथा सुसंगीत. ।
श्रावकमधुर. स्निग्धो [1]दृढानिलो वंशवादी स्यात् ॥ ५०१ ॥
अविचलितमविच्छिन्नं [1]वर्णालंकारबोधक मधुरम् ।
स्निग्ध [2]दोषावरणं [3]वेणोरेवं स्मृत वाद्यम् ॥ ५०२ ॥

प्रायेण तु स्वभावात् स्त्रीणा गान नृणा च [1]पाठ्यविधि ।
स्त्रीणां स्वभावमधुर कण्ठो नृणा [2]बलवत्वं च ॥ ५०३ ॥
य स्त्रीणां [1]पाठ्यगुणो भवति नृणां च गानमधुरत्वम् ।
ज्ञेय सोऽलंकारो [2]नहि स्वभावो भवति तेषाम् ॥ ५०४ ॥
यद्यपि पुरुषो नेता गीतविधान तु लक्षणोपेतम् ।
माधुर्यगुणविहीनं शोभाजनन न [1]तद्ध भवति ॥ ५०५ ॥
एष स्वभावसिद्ध स्त्रीणा गान नृणा च [1]पाठ्यविधि ।
अपरस्परसम्पन्न कार्यं [2]च्छायासनिष्पन्नम् ॥ ५०६ ॥
प्रायेण दानवासुररक्षयक्षोरगा विविधचेष्टा ।
वाक्याश्रिता प्रयोगे भवन्ति पुरुषाङ्गनायद्धा ॥ ५०७ ॥
स्त्रीभि कार्य. प्रयत्नेन प्रयोग पुरुषाश्रय ।
यस्मात् स्वभावोपहितो विलास स्त्रीकृतो भवेत् ॥ ५०८ ॥
नित्य व्यायामयोग्याभिर्नृणा भवति सौष्ठवम् ।
स्वभावतस्तु मधुर स्त्रीणामङ्गविचेष्टितम् ॥ ५०९ ॥
एवं स्त्रीणा तु पुरुषैरुपदेष्टव्यमेव हि ।
गान वाद्यं च पाठ्यं च नानाप्रकृतिसम्भवम् ॥ ५१० ॥

500 (C 462, K XXXIII 8) [1]K °विचित्रकरणौ [2]K गीत श्रवणौ च तौ प्रवीणौ च C °रक्तकण्ठवीणौ [3]K °कुशलौ [4]K वीणायां वादकौ भवति 501 (C 464, K XXXIII 9) [1]K दृढपाणि × × वैदिकी ज्ञेय 502 (C 463, K XXXIII 10) [1]C वर्णालंकारमोदक K °मविच्छिन्न° [2]K दोषावारण C दोषविहीन CN प्रच्छादक वैणव (भूत N) 503 (C 465, K XXXIII 5) [1]KC वाद्यविधि [2]K सुललितत्व च 504 (C 466, K XXXIII 6) [1]C वाग्गुणो [2]K °ऽसौ नहि स्वभावो ह्यय 505-506 (C 467 468) [1]C न भजति [2]C वाक्य निष्पन्नम् 507 510 (C 469-472).

अवैस्वर्यं भवेत् स्त्रीणां गान वाद्य क्रियास्वथ ।
नहि तत् [1][व]र्णमाधुर्यं पुरुषेषु भविष्यति ॥ ५११ ॥
स्मृतिर्मतिश्च मेधा च ऊहापोहस्तथैव च ।
शिष्यनिष्पादनं चैव षडाचार्यगुणा. स्मृता [1] ॥ ५१२ ॥
मेधा स्मृतिर्गुणा श्लाघा राग संघर्ष एव च ।
उत्साहश्च षडेवैते शिष्यस्यापि गुणा स्मृता ॥ ५१३ ॥

श्रावकोऽथ [1]घन स्निग्धो [2]मधुरस्त्ववधानवान् ।
त्रिस्थानशोभीत्येवं च [3]षट् कण्ठस्य गुणा स्मृता. ॥ ५१४ ॥
[1]दूरात्तु श्रूयते यस्मात् तस्माच्छ्रावक उच्यते ।
श्रावको सुस्वरो [2]यस्तु न विच्छिन्नो घन स्मृत. ॥ ५१५ ॥
[1]सुश्रव स त्वपरुष· स्निग्धस्तज्ज्ञैः प्रकीर्तित. ।
[2]महास्थानेऽप्यवैस्वर्यं स वै मधुर उच्यते ॥ ५१६ ॥
[1]स्वरेऽधिके च हीने च ह्यविरक्तो ऽवधानवान् ।
[2]शिर कण्ठेष्वभिहत [तत्]स्थानमधुरस्वरैः ॥ ५१७ ॥
त्रिस्थानेऽपि हि माधुर्यं यस्य नित्यं विधीयते ।
त्रिस्थानशोभीत्येवं तु [1]स हि तज्ज्ञै प्रकीर्तित. ॥ ५१८ ॥

[1]कपिलोऽव्यवस्थितश्चैव तथा सन्दष्ट एव च ।
काकी च तुम्बकी चैव पञ्च दोषा भवन्ति हि ॥ ५१९ ॥
[1]वैस्वर्यं च भवेद् यत्र [2]तथा स्याद् [घर्घ]रायितम् ।
कपिल स तु विज्ञेय. श्लेष्मकण्ठस्तथैव च ॥ ५२० ॥

511 (C 473) [1]C कर्णमाधुर्य 512 (C 474) [1]After XXXIII 10, K has the following अनेर ज्ञानविज्ञानकरणवचनप्रयोगसिद्धिशिष्यनिष्पादनानि षडाचार्यगुणा 513 (C. 475) 514 (C 476, K XXXIII 11) [1]C घन० [2]K मधुरी ह्यव० M. मधुरस्वरधा [3]K षट्काङस्य 515 (C 477, K XXXIII 12) [1]K. हृदाण [2]K यस्मादच्छिद्र. 516 (C 478b-479a, K XXXIII 13) [1]K चक्षध्वनि सयुत्त [2]K मान (मन ?) प्रह्लादनकर 517 (C. 478a, K XXXIII 14) [1]स्वरेऽधिके च हीने च C स्वराधिको विहीनो वा [2]K ०ष्वभिहित त्रिस्थान 518 (C 479bc, K XXXIII. 15a) [1]C सकण्ठो मधुर स्मृत 519 (C 480 K XXXIII 15b-16a) [1]C कपिलोऽव्यवस्थित काको तुम्बी संदष्टकस्तथा । समासतस्त्वमी पञ्च कण्ठदोषा भवन्ति हि 520 (C 481a, K XXXIII. 16b-17a) [1]K. वैस्व (स्व)र्यं भवेत्तद. [2]C तथा गुरुकर्पायितम्

ऊनताधिकता चापि स्वराणा यत्र दृश्यते ।
कृशत्वदोषतश्चैव ज्ञेय स [1]त्वव्यवस्थितः ॥ ५२१ ।
[1]दन्तप्रयोगात् सन्दष्ट स्वाचार्यै परिकीर्तित ।
[2]यो न निस्सरति स्थाने स्वरमुच्चारणगतम् ॥ ५२२ ॥
[1]तथा रूक्षस्वरश्चैव स काकीत्यभिसंज्ञित [2] ।
[3]नासागतस्वरो यस्तु तुम्बकी सोऽभिधीयते ॥ ५२३ ॥
[1]एते गुणाश्च दोषाश्च तत्त्वत० [2]कथिता मया ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यवनद्धविधि पुन० ॥ ५२४ ॥
गान्धर्वमेतत् कथितं मया हि
पूर्वं यदुक्तं [1]त्विह नारदेन ।
कुर्याच्च यश [2]मनुज प्रयोग
सम्मानमग्र्य [3]लभते स लोके ॥ ५२५ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ध्रुवाविधान नाम द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

521 (K XXXIII 17bc) [1]K त्वम (न)वस्थित 522 (C 482b K XXXIII 18) [1]K दन्तप्रयोगात् C सन्दष्ट दशनी यत् स सन्दष्ट इति स्मृत [2]C om 522b 523 (C 481b 482a, K XXXIII 19) [1]C तथा विस्वरश्चैव स काकीति हि सञ्ज्ञित. [3]K नासायस्वरस्त्व° 524 (C 483, K XXXIII 21bc) [1]K reads before this a passage which possibly belonged to the next chapter [2]C गदिता. 525 (C 484, K XXXIII 22) [1]K प्रपितामहेन [2]K नर प्रयोगे [3]C कुमहे गच्छेत्

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

[1]ततातोद्यविधिस्त्वेष मया प्रोक्त समासत. ।
[2]अवनद्धविभागेन लक्षणं कर्म चैव हि ॥ १ ॥
[1]आतोद्यानां प्रवक्ष्यामि विधिं वादनमेव च ।
[2]मृदङ्गपणवाना च [3]दर्दुरस्य तथैव च ॥ २ ॥
[1]गान्धर्वं चैव वाद्यं च स्वातिना नारदेन च ।
[2]विस्तारगुणसम्पन्नमुक्त लक्षणकर्मत. ॥ ३ ॥
[1]अनुवृत्त्या तथा स्वातेरातोद्यानां समासत ।
पौष्कराणा प्रवक्ष्यामि निर्वृत्ति सम्भव तथा ॥ ४ ॥
अनध्याये कदाचित्तु [1]स्वातिर्वै दुर्दिने स्थिते ।
जलाशय जगामाथ सलिलानयन प्रति ॥ ५ ॥
[1]तस्मिन् सरो निपण्णे तु [2]प्रविष्टे पाकशासन ।
[3]धाराभिर्महतीभिश्च [4]कर्तुमेकार्णव जगत् ॥ ६ ॥
पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये ।
[1]पुष्कराणां पटु॰ शब्द [2]पत्राणामभवत् तदा ॥ ७ ॥
[1]व[र्षा]धारोद्भव शब्द निशम्य [2]सहसा मुनि॰ ।
आश्चर्यमिति [3]मन्वानश्चाथ धारितवांश्च तम् ॥ ८ ॥

1 (C 1, K XXXIV 1) [1]C अथातोद्य° K तत वाद्य(द्य)विधान यन्मयाविभि(भि)हितं पुरा, [2]K अवनद्धानतस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् 2 (C 2, K XXXIV 3a) [1]K. om 2a [2]K मृदङ्गाना समासेन लक्षण पणवस्य च 3 (C 3, K XXXIV 3b) [1]C दर्दुरस्य च सवेपाद विधान नाट्यमेव च and before 2 occurs in K the following यथोक्त मुनिभि पूर्वं स्वातिनारदपुष्करै । सवलक्षणसयुक्त सर्वातोद्यविभूषितम् । [2]K om 3b 4 (C 4) [1]K om 4 5 (C 5, K XXXIV 4) [1]K मुनिर्महति दुर्दिने 6 (C 6, K XXXIV 5) [1]C तस्मिन् परो K तस्मिन् जलाशये यावत् [2]C प्रहृष्ट K प्रविष्ट पाकशासन [3]K. °महतीभिश्च [4]K. पूरयन्निव मेदिनीम् 7 (C 7, K XXXIV 6) K पुष्करिण्या [2]C कमलव [3]C पत्रिणाम्, K याम (पत्रा)णाम° 8 (C 8, K. XXXIV 7) [1]K वर्षाधारोद्भवं (kha), वर्षाधारोद्भव C तेषा धीर कल K तु महामुनि. [3]C. सम्मान्य अवधारितवान् स्वयम्.

ज्येष्ठमध्यकनिष्ठं तु पत्राणामवधार्य च ।
गम्भीरं मधुरं हृद्यमाजगामाश्रम तत ॥ ९ ॥
गत्वा सृष्टं [1]मृदङ्गाश्च पुष्करानसृजत्तत. ।
पणवं दर्दुरश्चैव सहितो विश्वकर्मणा ॥ १० ॥
देवानां दुन्दुभि दृष्ट्वा चकार मुरज तत ।
आलिङ्ग्यमूर्ध्वकं चैव तथैवाङ्किकमेव च ॥ ११ ॥
[1]चर्मणा चावनद्धास्तान् मृदङ्गान् दर्दुरांस्तथा ।
तन्त्रीभि पणव चैवमूहापोहविशारद ॥ १२ ॥
भूयश्चान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ ।
झल्लरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि तु ॥ १३ ॥
[1]आतोद्यसमवाये तु यानि धार्याणि धारकै ।
अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन गदतो मे निबोधत ॥ १४ ॥
विपञ्ची चैव चित्रा च दारव्योष्वङ्गसज्ञिते ।
कच्छपी घोषकादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १५ ॥
[2]मृदङ्गो दर्दुरश्चैव पणवेष्वङ्गसंज्ञिते ।
झल्लरीपटहादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १६ ॥
अङ्गलक्षणसयुक्तो विज्ञेयो वंश एव हि ।
शङ्खस्तु डक्किनी चैव प्रत्यङ्गे परिकीर्तिते ॥ १७ ॥
नास्ति किञ्चिदनायोज्यमातोद्यं दशरूपके ।
रसभावप्रयोगं तु ज्ञात्वा योज्य विधानत ॥ १८ ॥
उत्सवेचैव याने च नृपाणा मङ्गलेषु च ।
शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥ १९ ॥
[पुत्रादिके समु]त्पन्ने सग्रामे [1][योध]सकुले ।
ईदृशेषु च कार्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २० ॥
स्वभावगृहवार्तायामल्पभाण्ड प्रयोजयेत् ।
उत्थानकाव्ययन्धेषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २१ ॥

9 (C 9, K XXXIV 8) 10 (C 10, K XXXIII 9) [1]CK मृदङ्गानां 11 (C 11, K XXXIV 10) 12 (C 12, K XXXIV 11) [1]K क (च) र्मणा 13 (C 13, K XXXIV 12) 14 19 (C 14 19, K XXXIV 13 18) [1]K चातोद्यन् समवाये [2]K मृदङ्गा 20 (C 20, K XXXIV 19) [1]KC एडसंकुले 21 (C 21, K XXXIII 20)

भङ्गानां तु समत्वार्थं छिद्रप्रच्छादने तथा ।
विप्राप्तिहेतोः [1]शोभा[या] भाण्डवाद्यं [प्र]जायते ॥ २२ ॥
तत्रावनद्धं वक्ष्यामि विधिस्वरसमुत्थितम् ।
नानाकरणसंयुक्तं [1][नाना]जातिविभूषितम् ॥ २३ ॥
यावन्ति [1][चर्म]नद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोत्तमाः ।
तानि त्रिपुष्कराद्यानि त्ववनद्धमिति स्मृतम् ॥ २४ ॥
एतेषां तु पुनर्भेदाः शतसङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ।
[1]किं तु त्रिपुष्करस्यात्र लक्षणं प्रोच्यते मया ॥ २५ ॥
शेषाणां कर्मबाहुल्यं यस्मादस्मिन् न दृश्यते ।
न स्वरास्तत्र [प्र]हारा[1] नाक्षराणि न मार्जना ॥ २६ ॥
[1]भेरीपटह[भंभा]भिस्तथा दुन्दुभिडिण्डिमैः ।
शैथिल्यादायतत्वाच्च स्वरे गाम्भीर्यमिष्यते ॥ २७ ॥
प्रायशस्तानि कार्याणि काले कार्यं समीक्ष्य तु ।
किं तु त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिः स्मृतः ॥ २८ ॥
[1]यस्त्वात्मको भवेच्छन्दः स चापि द्विविधः स्मृतः ।
स्वरवांश्चैव विज्ञेयस्तथा चैवाभिधानवान् ॥ २९ ॥
तत्राभिधानवान्नाम नानाभावसमाश्रयः ।
स्वरवांश्चैव विज्ञेयो नानावाद्यसमाश्रयः ॥ ३० ॥
शारीर्यामेव वीणायां स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः ।
तेभ्यो विनिसृताश्चैवमातोद्येषु द्विजोत्तमाः ॥ ३१ ॥
पूर्वं शारीरादुद्भूताः स्वरा गच्छन्ति दारवीम् ।
ततः पुष्कर[ज] चैवमनुयान्ति घनं पुनः ॥ ३२ ॥
एषा वाह्यीरणैर्ज्ञेया प्रहारा वचनाश्रयाः ।
युद्धादिभिः सदा योज्या वीणावाद्येषु योक्तृभिः ॥ ३३ ॥

22 (C 22, K XXXIV 21) [1]KC शोभार्थे 23 (C 23, K XXXIV 22) [1]KC मानजाति° 24 (C 24, K XXXIV 23) [1]KC वम (चर्म)° 25 (C 25, K XXXIII 24) [1]KC किंच त्रिपुष्करस्तत्र 26 (C 26, K XXXIV 25) [1]KC हाराश्च 27 (C 27, K XXXIV 26) [1]KC भेरीपटहभ भाभि° 28 (C 28, K XXXIV 27) 29 (C 29, K XXXIV 28) [1]KC यास्तात्मको 30-33 (C 30 33, K XXXIV 29 32)

शारीर्यामथ वीणायां क्रिटुं जगति कादिति (?)।
भवेद्‌ वाष्करणं तत्र नानाकरणसंयुक्तम् ॥ ३४ ॥
यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तमातोद्यं प्रयोजयेत् ।
यतिपाणिसमायुक्तं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥ ३५ ॥
पौष्करस्य तु वाद्यस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।
विधानं तु प्रवक्ष्यामि दर्दुरस्य तथैव च ॥ ३६ ॥
षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मार्गं तथैव च ।
विलेपनं षट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ॥ ३७ ॥
त्रिगतं [1]त्रिप्रचारं च त्रियोगं च त्रिपाणिकम् ।
दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनम् ॥ ३८ ॥
[1]अष्टादशजातिश्चैव विंशतिप्रकारं तथा ।
एभिः प्रकारैः सम्पन्नं वाद्यं पुष्करजं भवेत् ॥ ३९ ॥

तत्र षोडशाक्षरमिति यत्तदनुव्याख्यास्यामः —

[1]'कखगघटठड[ण]तथदध[म]रलहा इति षोडशाक्षराणि स्युः' ।
पुष्करवाद्ये नित्यं वाष्करणे सविधेयानि ॥ ४० ॥

चतुर्मार्गं नाम—आलिप्ताङ्कितगोमुखवितस्ता[पताश्]' चत्वारो मार्गाः ।

विलेपनं नाम—वामोर्ध्वकप्रलेपात् ।

षट्करणं नाम—रूपं कृत[-प्रतिकृत] प्रतिभेदो रूपशेषमोघ प्रतिशुष्केति ।

त्रियति नाम—द्रुतमध्यविलम्बितयोगात् ।

त्रिगत नाम—तत्त्व घनमोघश्चेति ।

त्रिप्रचारं नाम—समप्रचार विषमप्रचार समविषमप्रचारश्चेति ।

त्रिसंयोगं नाम—गुरुसंयोगो लघुसंयोगो गुरुलघुसंयोगश्चेति ।

त्रिपाणिकं नाम—समपाणि अवरपाणिः उपरिपाणिश्चेति ।

पञ्चपाणिप्रहत नाम—समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणिः पार्श्वपाणि प्रदेशिनी [च] इति ।

त्रिप्रहार नाम—निगृहीतोऽर्धनिगृहीतो मुक्तश्चेति ।

34 (C 34, K XXXIV 33) 35 (C 35, K XXXIV 34) 36 38 (C 36-38, K XXXIV 35-37) [1]KC त्रिप्रकार 39 (C 39 K XXXIV 38) [1]KC विंशत्यलकारं चैव तथाष्टादशजातिकम् 40 (C 40, K XXXIII 39) [1]KC क ख ग घ ट ठ ड ढ त थ द ध य र ल ह [2]KC °वितस्तात्पलानि [3]KC प्रतिशुष्केति

त्रिमार्जन नाम—[मायूरी अर्धमायूरी कर्मारवीश्चेति ।

अष्टादशजातिक नाम—शुद्धा एकरूपा देशानुरूपा देशादपेतरूपा पर्याय विष्कम्भ पर्यस्ता संरम्भ. पार्ष्णिसमस्ता दुष्करकरणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चितिका एवबाद्या मृदङ्गपणवा अवकीर्णा अर्धावकीर्णा सम्प्लवा विधूतं चेति ।

विंशतिप्रकार नाम—चित्र सम. विभक्त छिन्न. छिन्नविद्ध. विद्ध अनुविद्ध स्वरूपानुगत. अनुसृत विच्युत दुर्ग अवकीर्ण. अर्धावकीर्ण एकरूप परिक्षित साचीकृत समलेख' चित्रलेख. सर्वसमवाय. दृढ इति ।]

अभिव्यक्तानि पूर्वं यान्येतानि षोडशाद्यानि ।
तान्यक्षराणि जानीत पुष्करेषु यथाक्रमम् ।
पणवे दर्दुरे चैव मृदङ्गेषु तथैव च ॥ ४१ ॥
कटरत[ठद]घास्तु दक्षिणमुखेऽत्र गहथाश्च वामके [निपा]ता ।
थकारश्चैवोर्ध्व[कि] करणघयलाश्च स्युरालिंग्ये ॥ ४२ ॥

एतेषामक्षराणां स्वरसंयोग च व्याख्यास्याम —तत्र अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अ. इति स्वरा व्यञ्जनै' सह संयोग गच्छन्ति ।

तत्र अकारेकारोकारैकारौकारांकारा ककारे यथा—क कि कु के को कं इति ।

इकारोकारौकारा खकारे यथा—खि खु खो इति ।

उकारैकारौकारा गकारे यथा गु गे गो इति ।

अकारैकारौकारा घकारे यथा—घ घे घो इति ।

अकारेकारौकारांकाराष्टकारे यथा—ट टि टो टं इति ।

अकारेकारौकारांकाराष्ठकारे यथा—ठ ठि ठो ठं इति ।

अकारौकारौ डकारे यथा—ड डो इति ।

अकारेकारैकारा णकारे यथा—ण णि णे इति ।

अकाराकारेकारैकारास्तकारथकारयोर्यथा—
त ता ति ते थ था थि थे इति ।

अकारोकारैकारौकारा दकारे यथा—द दु दे दो इति ।

अकारेकारौकाराकारा धकारे यथा—ध धि धो धं इति ।

अकाराकारेकारैकारा रेफे यथा—र रा रि रे इति ।

अकाराकारेकारैकारा लकारे यथा—ल ला लि ले इति ।

हकारमकारौ शुद्धौ ।

41 (C 41, K XXXIV 40)   42 (C. 42, K XXXIV 41)

तत्र ककारघकारतकारथकारधकाराणा रेफोऽनुवन्ध यथा—घ्रु ध्र त्रे क्रं थ्र [द्रं] ध्र इति

ककारस्य लकारोऽप्यनुबन्ध यथा—[क्लं क्ले] इति

एवमेभि· सयोगैर्द्विहस्तसंयुक्तान्यक्षराणि भवन्ति। तत्र आङ्किके मृदङ्गे द्विपुष्करे समहस्तनिपाताद् धंकार ।

तत्र अङ्गुलिचलनात् कुकार । तत्रैव अवष्टम्भाद् य(ध)कार । तत्रैव अर्ध-निगृहीतस्थकार । तत्रैव पार्ष्णिपीडित ह्रुकार । तत्रैव [1]अङ्गुलिकुञ्चतात् क्ष-(ख)कार । ऊर्ध्ववामकयो समहस्तनिपाताद्धकार प्रदेशिन्या घालिग्ये क्लेकार ।

[2]केचिदेकवक्त्रज केचित् त्रिवक्त्रज केचिन्निर्वक्त्रजं इति यथा रेफ सर्ववक्त्रेषु, दकारधकारावालिंग्यवामके, आलिग्यदक्षिणे मकार, वामोर्ध्वके गकार' क्वचि-दालिग्येऽपि लाघनार्थं धकार कर्तव्य·। एवं तत्र प्रतिपेधो न कार्य इति उक्त स्वरव्यञ्जनसयोग [3]।

[4]पञ्चपाणिप्रहतमिति यदुक्त—[5]समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणि पार्श्वपाणि प्रदेशिनी चेति। त एते च [6]प[ार्श्वार्ध]पाणिप्रहता निगृहीतार्धार्धनिगृहीता[द्विहस्त-प्रहता] मुक्ता यथायोग कार्या भवन्ति। तत्र समपाणिप्रहतो मकार· स निगृहीत । [7]गकारदकारधकारा अक्षराऽर्धनिगृहीता अर्धपाणिप्रहताश्च। [8]ककारखकार-टकारडकारा पार्श्वपाणिप्रहता निगृहीताश्च। तकारथकारहकारा [10]अर्धार्ध-पाणिप्रहता अर्धनिगृहीताश्च। [11]मकारठकारणकाररेफलकारहकारा द्विहस्त-प्रहता मुक्ता । [12]प्रदेशिनीप्रहृतो मुक्त [13]क्लुकार । पार्श्वपाणिद्विहस्तप्रहता मुक्ता अपि [14]द्रा ग्र क्लेंकारा । तत्र च क्लेंकारा अर्धपाणिप्रहता निगृहीताश्च। पार्श्वपाणिप्रहतो निगृहीतश्च ×कार । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन कार्या प्रहारा ।

[1]KC अङ्गुलिकुञ्जनात् घकार [2]C from here upto °सयोग omitted by K [3]C सयोगज [4]C पञ्चपाणिप्रहताना K समपाणरर्धपाण्यर्धार्धपाणिपार्श्वपाणिप्रदेशिन्यश्चेति N om पार्श्वपाणि° [6]K पद्मपाणि प्रहृता [7]C °दकारघकारा N °दकार ढकारा [8]K ककार खकार टकार दकारा C ककार खकारणकार डकारा [9]K तकारथकारावार्ध° [10]C °प्रहताश्च and om अर्धनिगृहीताश्च [11]MN मकारढकारा मुक्ताश्च द्विहस्तप्रहृता C ×कार थकारणाकारमुक्ताश्च [12]CN प्रदेशिन्या हतश्चालिङ्ग (ङ्ग N) [13]C चविभ्रद्वाडीतयुगाश्च कुत्स्न ह्यर्ध पाणि प्रहता निगृहीताश्च ^{14}C om upto °थकार

[1]षोडशैव तु दष्टाणि [2]वाद्यजान्यक्षराणि तु ।
अनेनैव [3]तु योगेन योज्य [4]धाष्करणं बुधे ॥ ४३ ॥

चतुर्मार्गमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्याम ।

[1]अङ्कितालिप्तमार्गौ तु वितस्तो गोमुखस्तथा ।
मार्गाश्चत्वार एवैते [2]प्रहारकरणाश्रया ॥ ४४ ॥

[3]तत्रालिंग्यमृदङ्गप्रहारयुक्तोऽङ्कितो मार्ग । [4]वामोर्ध्वैकप्रहारयुक्तस्त्वालिप्तमार्गः । [5]ऊर्ध्वाङ्किकदक्षिणमुक्तो क्षितहस्तप्रहतो [6]वितस्तो मार्ग । [7]आलिंग्यकरणबहुल सर्वपुष्करप्रहतो [8]गोमुखमार्ग इति ।

[9]तत्राङ्कितप्रहारजो यथा—[10]घट्टं कथित घट्टं घेंटा घट्टं गथिम गथि घण्टां गथितथे इत्यङ्कितो मार्ग ।

[11]इदानीमालिप्तमार्ग —[12]दथ्रो मा माट्रो म रत दु यँ (ग्र) घे गु दु (गु)रणदुं यँ ग्रँ (ग्र) द्र घे ट्रो मां थालिप्तमार्गवाद्य विज्ञेय वाद्यकैरेवम् ।

[13]इदानीं वितस्तमार्ग—[14]तकितान् तकितान् सेनृतां किंताना धिसकेता दुदु दुदु केनां [इति] वितस्ते स्यात् ।

[इदानीं गोमुखमार्ग-] [15]गुद्रहृद्रमथिकटा थंथेन छिदुखु खुणोगगटयिमटम् इति गोमुखमार्गः । [16]अङ्गुलिप्रचलनात् वर्तितो हकारो मुक्तश्च स एव स्वस्तिकेनोर्ध्वा[कि]कयोरर्धनिगृहीत । तयोरेव समहस्तदर्शनात् ।

[अङ्गुलि]-प्रचालनात् हकारो मुक्त इति धित्थ तित्थ डित्थ किता खदेङ् खदेङ् [17]गुगु दु लेण्ट झत्ति तित्थन धित्तान् दुधघे विधातव्या । [18]एवं वितस्ते

43 (C 43, K XXXIV 42) [1]K षोडशैतानि [2]K वाद्यजान्यक्षराणि [3]K विधानैव [4]C वा कारय K ज्वरस 44 (C 44, K XXXIV. 43) [1]K चङ्कितालिप्तमार्गौ तुवितस्तो गोमुखौ तथा [2]K प्रहारकारणाश्रया. [3]K एषा किन ऋदङ्ग° C °मदङ्गाप्रयुक्तस्त्विती [4]MN वामोर्ध्वप्रहारयुक्त° C × प्रहारयुक्त° [5]MN ऊर्ध्वाङ्ग दक्षिणो C ऊर्ध्वाङ्कि° [6]C वितस्त K वितस्ता [7]C चालिङ्गकरण K चालिङ्गिकबकरण° [8]K गोमुखो° [9]K चङ्कितप्रहार जातम् [10]C मट्ट कथितघट्टघटा घट्ट गथितुग गथिमन्य सथित्य M मट्ट कथित घट घटा घट्ट गथितुगथिमघण्टां सथित्य K कटमटदिथेतटघोथेग मगघेघेटादिमटाघेय इत्यङ्कितामार्ग. [11]K om upto मार्ग C om मार्ग [12]K घट्टघट्टख देघ्रुदुघेगुदु देमुघघे घोघगु घघदी देघघे इत्यालिप्तमार्ग [13]K om upto मार्ग [14]C तत्र नितान्किताततान्धेनाकिनान्धि मकेता दुदुदुकेना तस्त K. कदितातकिता तकिये तकिते घदके तागुदा देघेदेदा इति वितस्तमार्ग. [15]C om upto गोमुखमार्ग [16]K om upto दुधघे विधातव्या [17]C दुदुदुलोण्वित-दिमातुघुमथे घेघी विधातव्या [18]K. दुर्धाङ्कितमार्गे दषमदविवर्जितान् प्रहारांस्तु उद्धतमार्गेण विना ईदृशा.

मार्गे गणे लमरवर्जितप्रहारा स्युः। ऊर्ध्वमार्गेण विशेषा [19]कार्यास्तु गोमुख्या खटमरिथमट्टघण्टाघुरखेट्ट खत मा (खुदु) ण किति किति किटि मां खु खु णु द्धे धे धो धो विधातव्या। [20]इदानीं गोमुखीवाद्य—[21]ठ ड ण घेण्ट णखन्दु लघु खेड् घट मट्ट टां णु ध [खु खु] णा तिथ घट घिटि मां कक्कु टां णु घेड् किटि माड् घे घे को मो म गोमुख्या [स्यात्]।

ये त्वालिप्तसमुत्था [1]सर्वे मार्गेस्तु ते विधातव्या'।
[2]ग्रहणाक्षरसंघातैस्तु मृदङ्गाना ग्रहो भवति ॥ ४५ ॥
एतेषां तु प्रवक्ष्यामि उदाहरणानि यथाक्रमम्।
[1]चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहण यथा ॥ ४६ ॥

[2]घुड् घुड् घट घेड् मतिथ मतिथ मटा मटतिथ ठिड् मन घेड् कट् कथि कटाड् त्वड्डिते। वाद्य गेटा तकि ना घु घुट् ध्रो किटि नेण्टाड् गान् धि किटि केतथा थ कुना किता किरि दाम् इति सयोगोऽपि [वि]तस्ते तु डो माड गुदु धेंड घे घण्टा से घ ट द्रु मा [इति] [3]आलिप्ते सयोग कार्योऽय वाद्ने [4]तज्ज्ञै।

[5]घे घेटातिथ कटा गुट्टा घेड् घेटा घण्टान् धि मधि तिथय के स टे घे ग घेणो णो णम् इति

[1]गोमुख्या उक्तो यो मार्ग एतेषा पुष्कराणां [च]।
[2]त्रिविध प्रचारस्तत्र समो विषम समविषम इति ॥ ४७ ॥
वामोर्ध्व[क]योर्वामसव्ययोरड्डितमार्गेऽपि।
[3]कार्यं समप्रचारस्त्वालिप्ते वाद्यकरणे तु ॥ ४८ ॥

[19]K कार्योश्च गोमुख्या द्रोमा द्रोमा गुडुधे गुडुधे दुमाघोते। चालिप्तमार्गे वाद्य त्रिक्ष्य वादके तज्ज्ञै.
[20]K om upto वाद्य [21]K घणघटघमो गुडुघेघेदघटघटा कटा किटिमा करदल दुनाकेके दिटु टक्के देघा गोमुख्य 45 (C 45 K XXXIV 44) [1]C सर्वे मार्गस्त K, सर्वे मार्गास्तु विधातव्या. [2]C ग्रहणाक्षरसधाने स्यादसदङ्गात् K ग्रहणीघणसघातैर्न मृन्ङ्गाणा 46 (C 46, K. XXXIV 45) [1]C चतुर्गुणामपि [2]K वन्दुदेटा मटाघ रीत्थिमय कटात्थिमधिके क्वाथि क्वाथि कट॰ किटौथिघघेडित्ता वाघ चन्द्रा वकिता चन्द्रा दधिट्टिटाधंटा मथिकिटिकिता टाकुती तकिकिदी मतिसयोगाद्वित्ते व द्रामागु दघेधेदी धधिदाधद्रनाम [3]K चालिप्तक सयोग [4]K सम्यक् for तज्ज्ञै [5]K घटामघ गुडुघोटाघेटाखोणाटा घोटखमटिघ क्र व घडुखोणोणा किवाराकुशो तकिटा किकिदोम तिसयोगाद वितस्ते व द्रामांगुदुघेघेधेदी घघे दा घ द्रामा चावे 47 48 (C 47-48, K prose just before XXXIV 46) [1]K °गोमुख्या। एतेषा पुष्कराणा त्रिविध प्रचार—समप्रचारो विषमप्रचार: समविषम-प्रचारमिति। तव वामोर्ध्वकयोर्वामे सवेनैव ऊर्ध्व [कि] तु दक्षिणक × × ×। [2]C त्रिविधस्तत्र प्रचार. M om तत्र [3]C °रड्डितामार्गो [4]K × × हस्त मड्डितावन्लिप्ते वाद्यकरणे तु (XXXIV 54)

[1]वामोर्ध्व[क]त्पसव्याना [2]प्रहते [3]वामकर॰ कर्तव्य॰ ।
[4]सव्योर्ध्वगमनान्ता सव्यो विषमप्रचारे तु ॥ ४९ ॥
[1]एवं स्वस्तिकयोगाद् द्वाभ्यामपि यद् भवेत् तु हस्ताभ्याम् ।
[2]मा[र्गे] वितस्तिसञ्ज्ञे प्रहते विषमप्रचार स' ॥ ५० ॥
स्वच्छन्दतस्तु [1]करयो [2]प्रहत शेषेषु मार्गकरणेषु ।
अङ्कितगोमुखयोगात् समविषमो हस्तसंचार ॥ ५१ ॥
शृङ्गारहास्ययोगे वाद्यं योज्य तथाङ्किते मार्गे ।
धीराद्भुतरौद्राणा वितस्तमार्गेण [1]वाद्यं स्यात् ॥ ५२ ॥
करुणरसे [1]त्विह वाद्य योज्य [2]चालिप्तकरणमार्गेण ।
बीभत्सभयानकयोरतयेव नित्यं [3]हि गोमुख्या ॥ ५३ ॥
रसभावसत्त्वयोग दृष्ट्वाभिनयं गतिप्रचारश्च ।
वाद्यं [[1]नृ]त्ते कार्यं तथा तथा स्थानमयोगात् ॥ ५४ ॥
[1]एवं प्रहतविधानं कार्यं [2]मार्गाश्रिते रसे सम्यक् ।
वक्ष्याम्यतश्च भूयो [3]दर्दुरपणवाश्रिन वाद्यम् ॥ ५५ ॥

अतिवादितमनुवाद्यं समवादितमुच्यते तथा वाद्यम् ।
[1]तत्रातिवादित स्यात् [2]पुष्कराणाममतो यत्र ॥ ५६ ॥
[1]यत्त्वनुगतैर्मृदङ्गैस्त्वनुवादिनमुच्यते [2]तद्वाद्यम् ।
समवादित मृदङ्गैर्ज्ञेयं साम्येन यद्वाद्यम् ॥ ५७ ॥
[1]कखगा पण[घ]रवाडो प्रहणाद् प्रहुलां धाहुलाम् ।
एते वर्णा [2]नित्यं [च] पणववाद्ये प्रयोक्तव्या ॥ ५८ ॥

49 (C 49, K XXXIV 55) [1]K वामोर्ध्वकमव्याना [2]K प्रहतो C प्रहतो [3]C वामस्त कर्तव्य K वाम करम् कतव्य [4]K वामोर्ध्वकसयोगात् प्रहते हस्तप्रच र तु 50 (C 50) [1]K om 50 [2]C मार्गे वितस्ति° 51 (C 51 K. XXXIV. 56) [1]K करावा [2]C शेष प्रहतेषु 52 (C 52, K XXXIV 57) [1]K मार्गे तु. 53 (C 53, K XXXIV 58 59) [1]C च कार्ये वाद्य [2]K त्वालिप्तमार्गेण [3]C हि गोमुखो मुख्याम् 54 (C 54, K XXXIV 60) [1]K वर्षे C नित्य [2]C यथाक्रमं 55 (C 55, K XXXIV 61) [1]K एव प्रतिविधानं C प्रहतविधान [2]K मार्गाश्रित बुधे [3]K. द[र्दु]र पणवाद्यम 56 (C 56, K XXXIV 62) [1]K तत्रातिवादित [2]C मुरजाणां 57 (C 57, K XXXIV 63) [1]K. यत्त्वनुगत [2]K तथा वाद्यम् 58 (C 58, K XXXIV 64) [1]C कखगां प पणव मुरजा कोणहस्तात् प्रहुलाम् धाहुलां K कखगः पखमा दीधृङा नघला ककिम ×ति करिङ [2]K पणवातोद्यविधाने विधातव्या [3]K. धाधा नाधोनकुन्त ट्टुन्तं द्राकिटि घिकिटि न्हृटं ठेनि कसिघि किथवोधं इति पणववाद्यम्

[3]किरि घिण्टा थो थो णो धो व(?)ड्डुला किरि घिण्टां णो णो ण ण्टां चो किरि कण्डा मटा मट त्थि ते (?) टे टे दोण्णाम् पणववाद्यम् ।

तस्य [1]प्रहते कार्यं [2]कनिष्ठिकानामिकाग्रकेणैव ।
[3]नानाकरणविभागं [4]पणवे [5]शिथिलायते तज्ज्ञैः ॥ ५९ ॥
[1]वाद्या कनिष्ठिकाभ्या तु करणरागवर्णा ।
शेषास्तु [2]वादनविधौ स्मृता प्रहाराश्चैवाद्यानाम् ॥ ६० ॥
कोणाऽनामिकयाथ मध्याङ्गुल्याद् वादने कार्यम् ।
कोणाऽनामिकयाथ शुद्धं प्रहत [1]भवेदेतत् ॥ ६१ ॥
भ्रान्तकरणयोगात् [1]विकुलहमित्येत् भ्रान्तवादनाप्रकृतम् ।
[2]स्मितकरणोऽनुबन्धास्तत्राभ्यस्तो त्वरकारस्तु ॥ ६२ ॥
[1]मिश्रकरणानुबन्धे द्रेकारस्तूर्ध्वहस्तसयोगात् ।
[2]स तु वादकेन वाद्यो धुर्येण [4]विशेषत कार्यं ॥ ६३ ॥
[1]स्वर(?)चित्रकरणस्य कार्य(र्यं) तथा कनिष्ठिकाग्रेण ।
[2]तत्रैव कार्या दोण्णिमथाणिणि कृताप्रहारा वै ॥ ६४ ॥
[1]कृत्वा शिथिलं कक्ष कार्या तु कनिष्ठिकाग्रेण ।
तेनैव चरेद्रवो द्राण × × इत्यश्चितेनैव ॥ ६५ ॥
[1]अञ्चितशिथिले पणवे कडणतणिणकृता प्रहारास्तु ।
[2]भ्रान्तकरणा न तथास्त्वञ्चितकक्षे प्रशिथिले च ॥ ६६ ॥
[1]अञ्चितकक्षे पणवे खखणण × × कृता प्रहाररतु ।
[2]तथेऽन्तत प्रहारा पणवे कार्या सदा प्रशिथिलकक्षा ॥ ६७ ॥

59 (C. 59, K XXXIV 65) [1]K प्रहरेण [2]K °कायकोणे [3]K °विभागे C °विभाग [4]K पणवै [5]K शिथिला च तानज्ञै 60 (C 60, K XXXIV 66) [1]KC वादकनिष्ठिकाभ्या [2]C वादनकृता [3]C प्रकारश्च वाद्यानाम् K प्रहारा विविधवाद्या 61 (C 61, K XXXIV. 67a) [1]M °देकम् 62 (C 62 K XXXIV 67b-68a) [1]K. विकुलमितो° C कुलहामीतो [2]C °करणोऽनुबन्धास्तत्राभ्यस्तो K ऊर्गति करणानु षिद्ध तत्राभ्यस्तव कारस्तु 63 (C 63, K XXXIV 68b 69a) [1]K दीर्घकरणानुषिद्धे कार्ये × × [2]C अनुवादकेन [3]K वाद्ये च वेश × × [4]C विषमत 64 (C 64ab, K XXXIV 69b-70a) [1]K अचितकथो येण वो कृत्वा धुयपरिवादकाभ्यादि [2]C तत्रैकार्या दीणिमथा प्रहारवै K रणणकिकिहिकिखिज्वा इति प्रहारा विधातव्या 65 (K XXXIV 70b 71a) [1]C om 76 66 (C 64b, K XXXIV 71b-72a) [1]C om 66a [2]C भ्रमकरणे तथाचित सकथा पशिथिल वा 67 (C 65 K XXXIV 72b-73a) [1]C. अञ्चितकक्षे पणवे ये ककार एकप्रकारस्तु [2]K विधे इति प्रहारा [प]णवे तु × × सदा शिथिल कक्षा

[1]'कखटे कृताः प्रहाराः सोच्छ्वासे पणवे विधातव्या' ।
[2]शेषभ्रान्तकरणसंयोगात् सयोगकृता संविधातव्याः ॥ ६८ ॥
[1]टकारानुस्वणन पणवे कक्षाश्रिते तु सम्भवति ।
तेन च णकारयुक्तो ह्र इति पणवे प्रहारो [भवेत्] ॥ ६९ ॥
तिर्यग् गृहीतवादनमुखवर्तित इष्यते प्रहारोऽयम् ।
कद्दुलां ककुला कमासति कुला इत्थं प्रहार स्यात् ॥ ७० ॥
[1]एवं पणवे वाद्य विधिवत् संक्षेपतो मयाभिहितम् ।
व्याख्यास्यत परमहं दर्दुरवाद्याक्षराण्येवम् ॥ ७१ ॥

× ×रक्तित्रिकलौ क्लेचद्रो गौणो हथिहासयुक्ता ।
इति दर्दुरे प्रहाराः कार्या मुक्ता थणण्ण[धा]श्च ॥ ७२ ॥
कुर्यात्तत्रेणणक्षार प्रध × × इति च दक्षिणकरेण ।
घामेन[च] गोमरथास्तु स्पृष्टः ककारोऽग्रेण ॥ ७३ ॥
मुक्तोल्लाविति × × निपीडितेन वै करद्वयेनापि ।
विमुक्तग्रहणस्यान्ते स्वने निपीडिते चैव ॥ ७४ ॥
स्यात् पीडिते च थित्थेनत्र नित्यमथापि धा ।
मुक्ता विशेषा भवन्ति मुक्ता ग्रस्त इति चैव निगृहीते ॥ ७५ ॥
शीघ्रकरणानुविद्धस्थितिरेव हि वै स्वरेरसलित स्यात् ।
इति दर्दुरप्रहाराः समासतस्तत्र विज्ञेयाः ॥ ७६ ॥
[1]एवं त्वसंकरकृता प्रहारविशुद्धिरिह कीर्तिता तज्ज्ञैः ।
दर्दुरपणवमृदङ्गैर्मिश्रितवाद्यं प्रवक्ष्यामि ॥ ७७ ॥

68 (C 66a, K XXXIV 73b-74a) [1]K खलु घटाकृता प्रहारा स्वनुत्रासहि, पणवे विधातव्या [2]K शेषभ्रान्तकयोगा सयुक्ता सविधातव्या C om. 68b M as read 69 (C 66b 67a, K XXXIV 74b 75a) [1]C थोकारोऽनुस्वारजे पणवे K टकारानुस्वनं वाद्य कक्षा° [2]K तेन णकारो युक्तो ह्र C. थेंकारोयुक्तो ह्र 70 (C 67b 68a, K XXXIV 75b 76a) [1]C °वादनरवर्तितकि° K °वानमुखवर्तित [2]K प्रद्दुल प्रहर्ष कमथौतोत्र स्थने तकारस्तु 71 (K XXXIV 76b 77a) [1]C om. 71 72 (K XXXIV 77b 78a) [1]C om 72 73 (K XXXIV 78b 79a) [1]C om. 73 74 (K XXXIV 79b 80a) [1]C om 74 75 (K XXXIV 80b 81a) [1]C om. 75 76 (K XXXIV 81b 82a) [1]C om 76 77 (C 68b 69a; K XXXIV 82b 83a) [1]C एवंच मकरकृता

तत्र [1]व्यक्तीभाव वाद्ये गच्छन्ति मिश्रिता॰ केचित् ।
केचिद् युगपत्करणा॰ केचित् पर्यायकरणास्तु ॥ ७८ ॥
एकैकसंप्रयुक्ता वर्णा ण गरास्तथैव [1]सप्रयोक्तव्याः ।
[2]धेंका कत्थ त्रैखो कहुल तकिता मृदङ्गे षु ॥ ७९ ॥
[1]अथ दर्दुरे दड् खेड् द्रेड् कहुला मट हि पणवे च ।
[2]थमटरिथडां कहुला मटथि देड् नेड् विमिश्रितस्तु ॥ ८० ॥
एभ्यो येऽन्ये शेषा॰न्ते मिश्रा एव नित्यश॰ कार्या॰ ।
पूर्वेऽपि च मिश्रत्वं व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥ ८१ ॥
[1]अथ युगपत्करण कहला णणणा खु खु णे खे ।
द्रोमो दोण थे थो थो यिद्व एवं योज्य पणवे धाद्यम् ॥ ८२ ॥
[1]धुर्यकृतं च क्रमशः करण परिवादकेन कर्तव्यम् ।
[2]ट ट ट ट्रे घोणणण किरिणि × × किण्णा कृत चेति ॥ ८३ ॥
[1]पणवस्य चानुबन्धे कार्यं ण्णु खु खु णेति धाद्यं तु ।
भूयःकृतप्रतिकृतभेदो मार्दङ्गिकदर्दुरिकाभ्या तु ॥ ८४ ॥
यद् यत् [1]कुर्यान् मुरजे प्रहारजात गतिप्रचारेषु ।
[2]अनुगतमक्षरवृत्त तदेव वाद्यन्तु पणवेऽपि ॥ ८५ ॥
नहि चित्रं कर्तव्य गतिप्रचारेषु [1]वादन तज्ज्ञै ।
[2]समविषम तत्र हि यन्न लक्ष्यं पादसञ्चारे ॥ ८६ ॥

78 (C 69b 70a K XXXIV 83b 84a) [1]C विभाग केचित् वाद्ये गच्छन्ति M om वाद्ये, and reads मिश्रित, °करण and °करण तु 79 (C 70b-71a, K. XXXIV 84b 85a) [1]K. सयुक्ता [2]K धन्नाग दो खा तिकुन्न तत्कृता 80 (C 71b 72a, K XXXIV 85b-86a) [1]K अथ दर्दर घिधिधिकं निपणवयोस्तु सयुक्ता [2]K थथ खोदो दे दे धिधि विमिश्रास्तु. 81 (C 72b 73a K XXXIV 86b 87a) 82 (C 73b 74a, K XXXIV 87b 88a) [1]K युगपतकरणानिपुण नाणी खुरखुणखुणहेलह × × [2]K घट्टल हक्षा दो दो एव योज्यास्तु पणवे हि 83 (C 74b 75a K XXXIV 88b 89a) [1]K. धुर्यकृताय क्रमश करणे परिवादनेन कर्तव्या [2]K थो थो दे दे धाणक्लितिकिथि कृतास्तु पणवानाम् 84 (C 75b-76a, K XXXIV 89b 90a) [1]K अनुबन्धे कार्ये तु कुचुकुणकेति वाद्य तु [2]C भूय कृतच प्रतिकृत मार्दङ्गिक° K भूय प्रतिकृतिभेदो मार्दङ्गिक दर्दुरिभ्या च । 85 (C 76b-77a, K XXXIV 90b-91a) [1]C कुर्यान्नाम्रुरवप्रहार° [2]K अनुगतोऽक्षर° 86 (C 77b 78a, K XXXIV 91b 92a) [1]C वाद्यतत्त्वज्ञै M वादनमन स [2]C समवहित तत्र हितं न

[1]उपरिकरण यथेष्टं कर्तव्य [2]पणवमृदङ्गे च ।
[3]तत्र प्रहारकरणैर्मृदङ्गवाद्यं विधातव्यम् ॥ ८७ ॥

प्रायेण सर्वातोद्ये[1]ष्वादौ पणवप्रहः प्रयोक्तव्य· ।
घक्षाम्यत· परमहं दसत्सेन्तततेतितापत्तसदेवेदे ॥ ८८ ॥

[1]रेभि[त]नृत्तामथि इति दर्दु रे प्रहार· ॥
तथोर्मुक्ते निपण्णे च कार्यस्तत्र णण्णारे ॥ ८९ ॥

[1]भ्रे ध्रौकियीति दक्षिणकरेण वामे तु गुडर्थि द्रुं ।
तत्वनृष्टो कराग्रेण मुक्ते तमिति चैवं निगृह्य ॥ ९० ॥

शीघ्रं करणानुबन्धस्थितिरेव हि तक स्यात् ।
[1]इति दर्दु रे प्रहारे घक्ष्याम्यूर्ध्वकरणजातम् ॥ ९१ ॥

रूपं कृतप्रतिकृत प्रतिभेदो रूपशेपमोघश्च ।
पष्ठी वै [2]प्रतिगुष्केत्येवं ज्ञेय करणजातम् ॥ ९२ ॥

तत्र रूपं नाम [3]द्विहस्तकरणधिभक्तं यथा—[4]घं खु खु ण खु घं क्रमं तिथमं त्थेत्तरं घटां घरिथ मेथि घेण्टा कट गुड्दरण किटि घं घे कघडं घे कखमिति रूपम् ।

[5]कृतप्रतिकृतं नाम यत्रैकं करणं त्रिपुष्करमुद्भावयति यथा—[6]थं घु खु ण खुथं क्रमंरिथ वर्गे[7] रघटा घटरिथ गं रसा द दु घे कुडुलाण्णं दो धो ण इति कृतप्रति-कृताख्यम् ।

प्रतिभेदो नाम युगपत्कृते करणे मृदङ्गाणां यदुपरि[8]करणेन गच्छति यथा—[9]धो धो णा खो ला ल णा णा रिथ टघि घण्डा घभि करणविशेष· प्रतिभेदो नाम विज्ञेय ।

रूपशेषं नाम [9]करणानामविशेषो यथा—[10]खु गु णो णा मटघें घेण्डामटघोटा मथि धाल्याम् घोमितिवाद्यं रूपशेप· ।

87 (C. 78b 79a, K XXXIV 92b 93a) [1]K उपरिकरणे, [2]K पणवी मदङ्गे तु [3]C तत्र प्रकार करण मृदङ्गवाद्यं 88 (C 79b 80a) [1]K om 88 89 (C 80b 81a) [1]K om 89 90 (C 81b 82a) [1]K om 90 91 (C 82b 83a), K XXXIV 94) [1]K वक्ष्याम्यत परमह लक्षण करणजातम् 92 (C 83bc, K XXXIV 95 98) [1]C रूपकृत प्रति° [2]C प्रतिकृतिपुष्करौ [3]C विहस्तकरणकरणं K करणविभक्त, [4]K, घेघं घेघं घेघ किटिमाधा विघतमल्यि मगु गुड किटि किट दो घे त्र इति रूपम् [5]C प्रतिकृतं नाम [6]K द खखुर्णं कडुन्न घडुर्न घघर्थं क्रमितियम् । घे दो घे घतिमधिनटे धी धी कि तौटो मधि टीर्थं क्राम् । गुडघे किट्सिद्दमा लुङ्दो मी मी घ खे वाद्यम् [7]K घे न for करण [8]K धा धा धा धा कडुर्न धा धा क्रमटि दो । एमि करणविशेष (K 96) [9]C विरामकृत [10]K, घुखुर्थं घ घ घ घ दो

प्रतिशुष्क नामानुस्वरो [11]मार्दङ्गिकपाणविकदार्दुरिकाणां यथा—[12]घटमटथि दुणथेर्जकिटिकेघेड् घोड् घोण्डाघोण खो खो ख कुटकिट घकथि णणथि प्रतिशुष्काख्यं सदा करणम्।

[13]ओघो नाम चतुष्काख्ये सर्वभाण्डविरामे द्रुततालतययोगेन घोपवद्घोघो यथा—[14]थकिटि मथिहि किटि घेड् घण्डाण घोण्डा घोण घोण घट घट घट्ट घेड गं घे चिरिणि णगेट्थो थो तथौ गे च।

करणाणा समायोग [1]षड्विध परिकीर्तित ।
[2]अनेनैव विधानेन योज्य वा करण वुधै ॥ ९३ ॥

त्रियतिर्नाम—समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेति। [3]यतिर्लयपाणीना विविध-सयोग । स च त्रिप्रकारो भवति। यथा राद्ध विद्ध शय्यागतमिति।

[4]त्रिलयं नाम—द्रुतो मध्यो विलम्बितश्चेति।

त्रिपाणिक नाम—समपाणिरर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति एवं त्रिप्रकार सयोग-करणेषु।

[1]समा यतिर्द्रुतश्चापि लयो यत्र भवेदथ।
तथैवोपरिपाणिश्च राद्धस्यैव विधिर्भवेत् ॥ ९४ ॥
[1]तथा वाद्यप्रधानश्चोपरिपाणि समा यति ।
द्रुतश्चापि लयो यत्र राद्ध वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ९५ ॥
स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च।
समपाणिस्तथा चैव विद्ध वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ९६ ॥
[1]वार्तिको वृत्तिमार्गे स्याद्दक्षिणो गं तथ ययो ।
पानेयूत्तममध्येषु विद्ध वाद्यमुदाहृतम ॥ ९७ ॥

मद्राधेव मथिटा घेटा घेंदी। घे घेटमठिणणखी इति [11]K मार्दङ्गिकदर्दरवादिनाभ्या [12]K घटमथि कुणकिटि किटिखो खोधीणा ग्वोण खोण खोणा कुटकुट कुणकुटि घुटखे प्रतिशुष्काख्य सदा करणम (K 97) [13]K ओघो नाम सवभाण्डविविधोऽद्रुत पाणिलयो च घोषवदो घ [14]K धिकिटि मथकि घेघे खयघेटो खोण खोण ग्वोणी ग्वो। घटघुघघटघुघघणि × एते तयोघि च। (98)
93 (C 84, K XXXIV 99) [1]C करणेषु विधीयते [2]K अनेन नामयोगेन [4]C om upto °श्चेति [5]K om 94 (K XXXIV 100) [1]C om 94 95 (C 89) [1]K om 95 96 (C 87, K XXXIV 101) 97 (C 88) [1]K om 97

अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात्तथा चैव स्थितो लयः ।
[1]गोपुच्छा च यतिर्वाद्यं तद् वै शय्यागतं भवेत् ॥ ९८ ॥
[1]यथा च गीतिप्राधान्यं मार्गश्चैव[हि] दक्षिणः ।
[2]अत्युक्तमेवातोद्येषु वाद्यं शय्यागतं भवेत् ॥ ९९ ॥
[1]स्थितालयात् प्रभृत्येषां प्रमाणं संप्रवर्तते ।
कार्यहानिः कलानां च शेषेष्वन्येषु पाणिषु ॥ १०० ॥
[1]यतयः पाणयश्चैव लया वाद्यसमाश्रयाः ।
[2]यथाक्रमं हि कर्तव्या नाट्ययुक्तिमवेक्ष्य तु ॥ १०१ ॥

[1]त्रिमार्जनं नाम—

मायूरी ह्यर्धमायूरी तथा कर्मारवी पुनः ।
तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ १०२ ॥
गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
ऊर्ध्वके [1]मध्यमश्चैव मायूर्यां तु स्वरा मताः ॥ १०३ ॥
वामके पुष्करे षड्जो ऋषभो दक्षिणे तथा ।
[1]धैवतश्चोर्ध्वके कार्यमर्धमायूर्युदाहृता ॥ १०४ ॥
ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
[1]पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः [2]कर्मारव्याः स्वरास्त्वमी ॥ १०५ ॥
एतेषामनुवादी तु [1]जातिरागस्वरान्वितः ।
[2]आलिंग्ये मार्जनं ग्राह्यं निषादस्तु विधीयते ॥ १०६ ॥
मायूरी मध्यमे ग्रामे षड्जे त्वर्धा तथैव च ।
कर्मारवी तु गान्धारे साधारणसमाश्रया ॥ १०७ ॥
स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।
[1]त एव मार्जनकृता ज्ञेयाः सञ्चारिणः स्मृताः ॥ १०८ ॥

98 (C 85, K XXXIV 103) [1]K गोपुच्छ चैव 99 (C 86) [1]K om 99 [2]M °मे × पातेषु 100 (C 90, K XXXIV 103) 101 (C 91 K XXXIV 104) [1]C यथाक्रम [2]C तिस्रो मार्जना नाम 102 (C 92, K XXXIV 105) 103 (C, 93, K XXXIV 106 46b 47a) [1]K पञ्चमश्चैव 104 (C 94, K XXXIV 107, 47b 48a) [1]K ऊर्ध्वके पञ्चमश्च समर्थ 105 (C 95, K XXX 108 48b 49a) [1]C °श्चोर्ध्वगे [2]C कर्मारव्या स्वराश्रया 106 (C 96, K XXX 109, 49b 50a) [1]K जातीनां च स्वर भूत [2]K चानिशामार्जनमीला (°ग्रामी) 107 (C 97, K XXXIV 110, 50b 51a) 108 (C 98, K XXXIV, 111, 51b 52a) [1]K एवं संमार्जनकृता C त एव मार्जन [2]K मता

[1]वामकोर्ध्वकाभ्या वै आहार्या कार्या लेपना स्वरा ।
[2]शैथिल्यादायतत्वाच्च तथा त्वालिंग्यकाङ्किके ॥ १०९ ॥
[1]शैथिल्यादायतत्वाच्च चर्मस्फोटनयापि च ।
[2]एव स्वरोद्भव· कार्यो [3]मार्जनात्तु प्रयोक्तृभि ॥ ११० ॥
मार्जना [1][मृत्-]कृता कार्या वामकोर्ध्वकयोस्तथा[2] ।
लक्षण मृत्तिकायास्तु गदतो मे निबोधत ॥ १११ ॥
नि शर्करा नि सिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा ।
न विच्छिन्ना न विशदा न [1]क्षारा कटुका न च ॥ ११२ ॥
नावदाता [1]न कृष्णा च नाम्ला नैव च तिक्तिका ।
मृत्तिका लेपने शस्ता तया कार्या तु मार्जना ॥ ११३ ॥
नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा या [1]मृत्तिका भवेत् ।
[2]तोयापसरणल्लक्षणा तया कार्या तु मार्जना ॥ ११४ ॥
[1]यद्युव्याप्यवदाता तु कृष्णा गुर्वी न च स्थिरा ।
[2]सतुषा [3]न स्वनकरी श्यामा यत्र [च] दृश्यते ॥ ११५ ॥
तत गोधूमचूर्ण वा [1]यवचूर्ण च दापयेत् ।
[2]यवगोधूमचूर्ण तु [3]कदाचिदुप[यु]ज्यते ॥ ११६ ॥
[1]एकस्तस्य च क्षेप स्यादेकस्वरक[र] भवेत् ।
एव तु मार्जनायोगात् श्यामा स्वरकरी भवेत् ।
त्रिसयोगस्य वक्ष्यामि लक्षण द्विजसत्तमा ॥ ११७ ॥

त्रिसंयोग नाम गुरुसञ्चयो [2]लघुसञ्चयो [3] गुरुलघुसञ्चयश्चेति ।
तत्र गुरुसञ्चयो नाम—[4]गुरुस्थितलयौघ[प्र]वृत्तौ यथा—

109 (C 99 K XXXIV 112a, 52b) [1]K वामके चोर्ध्वके कार्या चाहार्या (हार्या) लेपत था (लेपतश्च सम्र) स्वरा [2]K om 109b 110 (C 100 K XXXIV 113 53) [1]C शैथिल्यायतत्वैव बध्वा पीडनमर्दनम । [2]K स्वराणा सम्भव कर्यो [3]C मार्जना सम्प्रयोक्तृभि 111 (C 101, K XXXIV 114) [1]KC तु [2]K सदा for °स्तथा 112 (C 102, K XXXIV 115) [1]C क्षारकटका तथा 113 (C 103 K XXXIV 116) [1]C न चा कृष्णा नाम्ल 114 (C 104 K XXXIV 117) [1]K मधुरा च या [2]K तथापसरणाश्रया, 115 (C 105, K XXXIV 118) [1]K यदिवा ह्यवदाता, C यद्व्याप्यव° [2]K न तुषा [3]C स्वनकरी 116 (C 106, K XXXIV 119) [1]K तत दद्यात् प्रलेपने [2]C यवगोधूम चूर्ण [3]C कदाचिदुपभुज्यते [3]K om 116b 117 (C 107, K XXXIV, 120 121) [1]C एकस्तस्य च [2]C गुरुलघुसञ्चयेन given first [3]C °सञ्चय इति [4]C गुरुस्थिति लयस्तु

[5]घेतो केतां चन्द्रां खेता द्वं द्वं तथैव खेतांद्रम् ।
द्वं द्वं प्रघेता कत्तां खेत्तामिति गुरूणि स्यु ॥

लघुसंचयो नाम [6]लघुद्रुतलयप्रवृत्तो यथा—

[7]घटमटमटघटमतित्थिघट्टुघट्टुघट् गुरुरते लघुसञ्चय· ।
इति संयोगाज्ज्ञेय मृदङ्गवाद्य प्रयोगज्ञै ॥

[8]गुरुलघुसञ्चयो नाम—लघुके द्रुतलयप्रवृत्तौ यथा—

घट [9]विमथि थे मथिथ किता घ गंघमोथिक ताद्वं कटथिं करसि मघवे इति संचयो गुरुलघु स्यात् ।

[1]त्रिगतं नाम—तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ।

अक्षरसदृश वाद्य स्फुटपदवर्ण तथैव [2]वृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाद्य विधातव्यम् ॥ ११८ ॥
समपाण्यवपाणियुत [1]स्फुटप्रहारकरणानुगतं चैव ।
[2]गेयानुगतवाद्यस्य [यद्] भवेद् घात तदनुगतम्[3] ॥ ११९ ॥[4]
[1]नैककरणाश्रययुतं ह्युपरिपाणिकं द्रुतलय च ।
आविद्धकरणे बहुलयोऽयं वाद्यं बुधैरोघे ॥ १२० ॥
[2]सर्वस्यैव हि वाद्यस्य अष्टौ साम्या भवन्ति हि ।

तद् यथा—

[1]अक्षरसममङ्गसमं तालसमयतिसमं ग्रहसमं च ।
न्यासोपन्याससम पाणिसम चैव विज्ञेयम् ॥ १२१ ॥
यद्वृत्तन्तु भवेद्गान गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
[1]तद्वृत्त तु भवेद्वाद्य तदक्षरसम स्मृतम् ॥ १२२ ॥

[5]C om the example [6]K लघुद्रुतलयप्रवृत्तौ C द्रुतलयप्रवृत्तौ [7]C घटमट कटघटमत्थि घटघट्टुते लघुसञ्चय । इति संयोगाज्ज्ञेया मृदङ्गवाद्य प्रयोगज्ञै [8]C om the entire गुरुलघुसञ्चय [9]C विमथति 118 (C 108, K XXXIV 122) [1]C मगण 119 (C 109a, K XXXIV 123) [1]C °गत भवेद् वाद्यम् [2]K गैयपेय वाद्यम् [3]K स भवेत्तालम्, [4]C om 119b 120 (C 109b, K XXXIV 124a 125a) [1]C चतुर्गतम् नैककरणाश्रय सुपर्युपरिपाणि समर्चेति विज्ञेयम् [2]C om 120b 121 (K XXXIV 125b, 126) [1]C om 121 122 (C 110, K XXXIV 127) [1]C यद्वृत्त

ध्रुवाणां [1]ग्रहमोक्षेषु [2]कालान्तरकलासु च ।
[3]यदङ्गत्रिगतं वाद्यं तदङ्गसममुच्यते ॥ १२३ ॥
[1]यच्छरीरं भवेद् गानं कलाकालप्रमाणतः ।
[2]तत् प्रमाणं तु यद्वाद्यं तद् वै तालसमं भवेत् ॥ १२४ ॥
स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गानं च यद् भवेत् ।
तथैव यद्भवेद् वाद्यं तद्धि लयसमं भवेत्[1] ॥ १२५ ॥
समा स्रोतोगता चापि गोपुच्छा च यतिर्यथा ।
[1]यत्तथाहि भवेद् वाद्यं तद्धि यतिसमं भवेत् ॥ १२६ ॥
[1]ततावनद्धवंशानामेकश्रुतिकृतोऽपि च ।
ग्रहो [ग]तेन सहितस्तद् वै ग्रहसमं भवेत् ॥ १२७ ॥
[1]न्यासोपन्यासयोगस्तु स्वराणां हि यथा भवेत् ।
[2]वंशवीणोद्भवं वाद्यं न्यासोपन्याससमं तु ॥ १२८ ॥
[1]समपाण्यर्धपाणिस्थं [2]तथैवोपरिपाणिगम् ।
[3]गीतानुगतञ्च यद्वाद्यं स्मृतं पाणिसमं तु तत् ॥ १२९ ॥

अष्टादशजातिकमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । [4]तद् यथा शुद्धा एकरूपा देशानुरूपा देशादपेतरूपा पर्याया विष्कम्भा पर्यस्ता सरम्भा पार्ष्णिसमस्ता दुष्करकरणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चितिका एववाद्या मृदङ्गपणवा अवकीर्णा अर्धावकीर्णा सम्प्लुता विधूतम् इति । एतासां [5]जातीनां लक्षणनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः ।

[1]एकाक्षरं द्व्यक्षरं वा यद् वाद्यं सर्वकार्मिकम् ।
नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा ॥ १३० ॥

123 (C 111, K XXXIV 128) [1]C ग्रह° [2]C कलान्तर° [3]C यदङ्ग क्रियते 124 (C 112, K XXXIV 129) [1]C यत्प्रमाण [2]C यत्प्रमाण [3]C यद्वाक्य K तद्वाद्य 125 (K XXXIV 130) [1]C om 125 126 (C 113 K XXXIV 131) [1]C यद्विपन्तु 127 (K XXXIV 132) [1]C om 127 128 (C 114, K XXXIV 133) [1]K °योग तु वंशीण्यायां भवेद् यथा [2]C वंशवेणोद्भव [3]C तथा K न्यासोपन्यासज (तु तत्) 129 (C 115 K XXXIV 134) [1]C समपाणावपपाण्योक्तं [2]C °पाणिजम् [3]K गीतवाद्यानुग ज्ञेय [4]C om K तद्वाद्य(यथा) [5]K शुद्धा दुष्करकरणा विषमा विष्कम्भितैकरूपा वा । पार्ष्णिसमा पर्याया समविषमलता विकीर्णा च ॥ १२५ ॥ पर्यवस्थानी चितिका सयुक्ता सम्प्लुता महारम्भा । विगतक्रमा विगलिता वच्चितिकानेकवाद्या च ॥ १२६ ॥ [6]K om जातीनां [7]C लक्षण 130 (C 116 K XXXIV 137) [1]K एकाक्षर कृत वाद्य यद्भवेत्

[1]खोरोखं[खखं]कामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
सा शुद्धा विज्ञेया [2]मध्यो[त्तम]स्त्रीणां भवेज्जाति ॥ १३१ ॥
[1]गोमु[खो]मङ्गितालिसो [2]वितस्त चाश्रिता यदा ।
वाद्यन्ति [3]तथैकैकम् एकरूपा हि सा यथा[4] ॥ १३२ ॥
द्रोड् घोड् द्रोड् घोड् घेघेड् अङ्गितमार्गाक्षरैः समायुक्ता ।
सा [1]त्वेकरूपा जातिर्नॄणां गीतविधानतः कार्या[2] ॥ १३३ ॥
सर्वास्वपि प्रकृतिषु प्रयोज्या सा स्थिता यद् द्रुता वापि ।
देशकालमवस्थां [च] ज्ञात्वा मध्येऽपि विनियोज्या ॥ १३४ ॥
[1]सर्वातोद्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति [2]हि ।
मृदङ्गवाद्यानुगमादेकरूपा तु सा स्मृता ॥ १३५ ॥
[1]अङ्गितमार्गविभक्ता सम्भोगकृते भवति [हि] शृङ्गारे ।
देशानुरूपा जातिः स्थितिलययुक्ता च कर्तव्या ॥ १३६ ॥
यथा— [1]मोमतिपत्थमभूत्थिकिमा एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
देशानुरूपा जातिः शृङ्गारे [2]चोत्तमे स्त्रीणाम् ॥ १३७ ॥
[1]धामोर्ध्वकप्रवृत्तयोधा क्षिप्रापकृष्टलययुक्ता ।
[2]देशादपेतरूपा करुणरसे सा भवेज्जातिः ॥ १३८ ॥
यथा— घेद्रड् घेद्राड् घेघेघेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
देशादपेतरूपा सा कार्या वाद्ययोगेषु ॥ १३९ ॥
[1]पर्यंघगच्छति पूर्वं यस्मिन् वै प्रस्तुतं करणजातम् ।
[2]त्रिविधेऽपि च लययोगे पर्याया नाम सा जातिः ॥ १४० ॥
यथा— [1]घोद्राड् घेदेड् गुदुघोड् आया धामोर्ध्वकधामहस्तसञ्चार[2] ।
पर्यायकृता जातिर्घोराद्भुतरौद्रयोगेषु ॥ १४१ ॥

131 (C 117, K XXXIV 136) [1]K खट खट खो खो बवादि दा विविलगदा [2]KC मध्यस्त्रीण 132 (C 118) [1]C गोमम ङ्गितालिसो M गोमुमङ्गितालिसो [2]C वितता M वितस [3]C यदि [4]C तथैकक [5]K om 132 133 (C 119) [1]M नृणां गीत विधानतः [2]K om 133 134 (C 120) [1]K om 134 135 (C 121) [1]K om 135 [2]C om हि 136 (C 122) [1]K om 136 137 (C 123) [1]K om 137 [2]M चोत्तरे 138 (C 124) [1]K om 138 [2]C. विरूप° [3]C. रूपदेशादपेत° 139 (C 125) [1]K om 139 140 (C 126, XXXIV 147) [1]C पूर्वा यस्मिन् विदंषु करणजातम् [2]K त्रिविधे लये दोत्या पर्यंवशात् तु सा ज्ञेया ॥ 141 (C 127) [1]K om 141

[1]गुरुयुग्म लघुयुग्म तथैव लघुगुरूणि चैव लघुश्चैव ।
यथा सिड् माड् घटथेन्द्रगुदुथेड्[थेड्]घमथिमेत्थम् ॥ १४२ ॥
[1]विष्कम्भा [नाम]जाति श्रृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम् ।
[2]एकैकाक्षर[रूर-]पयोगाद्वाद्य सर्वमार्गसंयुतम् ।
पर्यस्ता[च जाति समहस्ता विचारमयुक्ता ॥ १४३ ॥
[1]आकाशे [2]रथविमानर्पिविद्याधरभुजङ्गमादीनाम् ।
[3][च]रिते गतिविन्यासे धारायाञ्चैव पर्यस्ता ॥ १४४ ॥
[1]स्थितलयगतिविन्यासे श्रृङ्गारे भवेत् योत्तमप्रकृतौ ।
[2]पर्यस्ता जातिर्वै साधमपुरुषेषु कर्तव्या ॥ १४५ ॥
यथा— मेड् ताड् घोद्वाभेभिर्जात्यक्षरै समयुक्ता ।
अधमस्त्रीणां योज्या संरम्भा नाम वै जाति- ॥ १४६ ॥
[1]अर्धपाणिकरणयुक्त द्यादौ मध्यलयेन यत्तुल्यम् ।
[2]संरम्भ तद् विद्याद् अन्ते यापि द्रुत यस्य भवति ॥ १४७ ॥

यथा—मगठ कुयुथकिम् × × × ×
[1]ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखे क्षिप्ता प्रहृता वितस्तमार्गे तु ।
पार्ष्णिसमस्ता जाति कार्या श्रृङ्गारहास्यगतौ ॥ १४८ ॥
यथा— तथिं कट मच्छिकरणै- सपार्ष्णिनिष्पीडै ।
धोन्द्वाड गुथेड् ग्धिताड् पार्ष्णिसमस्ता पुनर्जाति ॥
[1]धीरोत्तम[2]पुरुषाणामन्येषां दानवादीनाम् ॥ १४९ ॥
[1]स्वस्तिकहस्तविचारा [2]सर्वस्फुटदङ्गप्रहारसंयुक्ताः ।
सा त्रिलयघाद्ययुक्ता दुष्करकरणा भवेज्जाति ॥ १५० ॥
यथा— दुण दुणु दुणा किक धिमथेड् घोटेड् मदथिदुघकिटिथेड् ।
एभिर्जात्यक्षरयोगे दुष्करकरणा जाति ॥ १५१ ॥

142 (C 128 129a) [1]K om 142 143 (C 129b-130) [1]K om 143 [2]C एकैकाक्षरप्रयोगवाद्य 144 (C 131) [1]K om 144 [2]C [0]विमानऋषि [3]C चरिते 145 (C 135) [1]K om 145 [2]धीरोत्तम belongs to C 137a 146 (C 132) [1]K om 146 147 (C 136, K XXXIV 151b-152b) [1]C चरपाणिकरयुता [2]K मदारम्भा 148 (C 133) [1]C ऊर्ध्वाङ्गदक्षिण मुखे 149 (C 134, 137a) [1]Occurs in C 135b [2]Occurs in C 137a 150 (C 137b 138a) [1]C सहस्तिक M स्वहस्तिक[0] [2]C सवर्मादङ्ग[0] 151 (C 138b 139a)

दैत्येन्द्रभुजगराक्षसपिशाचगन्धर्वगुह्यकादीनाम् ।
गतिविन्यासे कार्या दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १५२ ॥
¹ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखोत्क्षिप्तप्रहता ²वितस्तमार्गा च ।
³अङ्कोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारा च ॥ १५३ ॥
¹प्रायेणोद्धतवाद्या ²वितस्तमार्गाश्रया तु विज्ञेया ।
³धिधिधृड् धृड् प्राया जातिरियमूर्ध्वगोष्ठिका स्यात् ॥ १५४ ॥
सर्वमार्गे समुद्धृत्य ¹यद् वाद्यकरणं भवेत् ।
उच्चितिकां विजानीयात् मृदङ्गपलिकाकृताम् ॥ १५५ ॥
यथा— केन्ताकेन्नाङ्गदिताम् एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
राज्ञः स्वभावगमने जातिः कार्या ¹[उच्चितिका तु] ॥ १५६ ॥
गोमुख्यक्षरसहिता ¹सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
कुहकाभिनये योज्या वै[ड]म्बिकदृष्टलिङ्गे तु ॥ १५७ ॥
¹घेण्टाण्टाद्रो ताधिता गेड् गेड् घटथि घटइङ्गे ।
एभिस्त्र्यक्षरयोगैरेवंवाद्या भवेज्जातिः ॥ १५८ ॥
वामनविट्ठलखञ्जस्य ¹वाङ्गये(?)वाद्यान्याहतपादाम् ।
एवंवाद्या जातिरेषा गमने तु कर्तव्या ॥ १५९ ॥
पृथिवी(?) वादितं यत्र [स]र्वतोऽन्येषु दृश्य[ते] ।
¹मृदङ्गपणवा[नाम] सा जातिः सार्वमिश्रिकी ॥ १६० ॥
यथा— घों घों दें दें एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
¹मृदङ्गपणवा एषा क्षीणा जातिरवकीर्णा तु ॥ १६१ ॥
¹यत्राद्य त्रिगुणैर्वाद्यकरणैर्मृदङ्गानाम् ।
दर्दुरपणवोपगमाद्²अवकीर्णा नाम सा जातिः ॥ १६२ ॥

152 (C 139b 140a) 153 (C 140b 141a, K XXXIV 153) ¹C ऊर्ध्वाङ्ग° ²K वितस्तमा नाम ³C अङ्कोद्यप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारा च 154 (C 141bc K XXXIV 154a) ¹C प्रायेणोद्धतमार्गा ²K वितस्तमार्गोद्देशेन ³CM (घधि M) धृड प्राया जातिरियम् ऊर्ध्वगोष्ठिका (का M) स्यात् K धद्रा धद्रां धा (आ)तिर्वितस्तमा नाम 155 (C 142) ¹C यदास्य 156 (C 143) ¹C विलम्बिता 157 (C 144) ¹C °मृदङ्गप्रकार° ²C वैरञ्जिक 158 (C 145) ¹C घण्टाम्याकोदकोतदोक घेङ् मन्थि घगाङ् घे 159 (C 146) 160 (C 147) ¹C मृदङ्गपणवाकीर्णा 161 (C 148) ¹C मृदङ्गपणवा क्षीणा M मृदङ्गपणवानां नाम क्षीणम् एषा जातिरवकीर्णा 162 (C 149, K XXXIV 146) ¹K अवकीर्णं यदि गुणैरपि करणं मृदङ्गानाम्। पणवेन दर्दुरेणाथ अवकीर्णा नाम सा जातिः ²C °माद अवकीर्णा

यथा — केन्तां केन्ता [1]केन्ता एभिर्जात्यक्षरैस्तु सयुक्ता ।
गोमुखमार्गे जाति सा चैवगुणा विधातव्या ॥ १६३ ॥
अर्ध[य]कोर्णविधै॰ करणैरिह मार्गयोगलघुयुक्तै ।
दर्दुरपणवमृदङ्गैरर्थं वादने कार्यम् ॥ १६४ ॥
थड गद्गेण्डा सेन्द्रामेभिर्जात्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
सद्वयमिति विज्ञेया कर्तव्या वा नरै (?) करणै ॥ १६५ ॥
सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसयुक्ता ।
भोतागतिनभोगत्यो [1]सद्वयजातिर्विधातव्या ॥ १६६ ॥
दिव्यैर्नानाकरणैश्चित्रैर्मृदङ्गप्रहारसयुक्तैः ।
स्वाभाविकोत्तमगतौ विधृतजातिर्विधातव्या ॥ १६७ ॥
यथा—द्गिगे गुदुघेट् तिरिथ झाम टरिथ कण कुक्तां ।
[1]एभि स्वरसयोगैर्विधृतजातिर्विधातव्या ॥ १६८ ॥
एता गतिप्रचारेषु विज्ञेया जातयो बुधै ।
याश्च नोक्ता मया चास्मिन् ता ग्राह्या लोकतोऽर्थत ॥ १६९ ॥
एवमेतेन विधिना कर्तव्य वादन बुधै ।
[1]गतिप्रचारे गीते च दशरूपे विशेषत ॥ १७० ॥
[1]नत्तरूपविधाने च [2]छन्दस्यासारितके च ।
तत्त्व चानुगत चैव [3]तथौघो वाद्यमिष्यते ॥ १७१ ॥
वाद्य गुर्वक्षरकृत तथाल्पाक्षरमेव च ।
गतिप्रचारे कर्तव्य गाने [1]साम्यमिहेष्यता ॥ १७२ ॥
तत्त्व चानुगतं चव [1]ओघश्चापि कदाचन ।
[2]रागा ललितभावत्वाद् योज्य वाद्य स्वभावजम् ॥ १७३ ॥
तत्त्व तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगत भवेत् ।
तृतीये त्वोघमङ्ग तु वाद्य [1]गतिपरिक्रमे ॥ १७४ ॥

163 (C 150) [1]C om केन्ता 164 (C 151) 165 (C 152) 166 (K XXXIV, 150b 151a) 167 (C 153) 168 (C 154) [1]C add एभिर्जात्यक्षरैस्समायुक्ता after गुदुघेङ् 169 (C 155) [1]C योज्या 170 (C 156, [1]K °विधानेन K XXXIV 158) [1]K गतिप्रचारगाने 171 (C 157a K XXXIV 159) [2]K छन्दक्यासारितेषु च C छन्द सारितकेषु [3]C तथौघ करणाश्रया 172 (C 157b-158a, K XXXIV 160) [1]C सौम्यार्थदर्शनात 173 (C 158b 159a K XXXIV 161) [1]C तथौघ करणाश्रय [2]K ललितगानेषु 174 C (159b-160a, K XXXIV 162) [1]C गतिपरक्रमे

शेषाणां [1]छन्दतश्चित्रं ध्रुवाणां संप्रयोजयेत् ।
अथ स्थितापकृष्टानां वाद्यञ्चानुगतं भवेत् ॥ १७५ ॥
प्रावेशिकीनां कर्तव्यं [1]लयञ्चानुगतं तथा ।
[2]नैष्क्रामिक्यन्तरगतं कार्यं विस्पष्टघाटितम् ॥ १७६ ॥
इदं [1]प्रावेशिकीनाञ्च ध्रुवा पञ्चविधा भवेत् ।
एवं ध्रुवाणां कर्तव्यं वाद्यं प्रकरणाश्रयम् ॥ १७७ ॥
यो मात्रांशविकल्पस्तु ध्रुवापादे भवेदिह ।
स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्ज्ञैर्गानिपरिज्ञिनः ॥ १७८ ॥
एवं गतिप्रचारेषु वाद्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥ १७९ ॥
शम्यातालग्रहः केचित् [तथा च तर्जनीग्रहाः] ।
तथाकाशग्रहः पुनः [प्रदेशिन्या ग्रहस्तथा]
तत्र शान्तग्रहा ज्ञेया नित्यं दक्षिणपुष्करे ॥ १८० ॥
वामोर्ध्वके ग्रहाश्चापि ज्ञेयास्तालग्रहा बुधैः ।
तर्जनीग्रहका नित्यमालिंग्ये परिकीर्तिताः ॥ १८१ ॥
यथाकाशग्रहः प्रोक्तो निष्काने वा प्रयोजित ।
आलारिता नित्यशम्या द्वितालास्तु ध्रुवाङ्कजाः ॥ १८२ ॥
स्तनस्थ न ग्रहं गानं तत्र स्यात्तर्जनीग्रहाः ।
शीर्षकश्चोद्धता चैव प्रदेशिन्या ग्रहाः स्मृताः ॥ १८३ ॥
नर्कुटस्याङ्गिनाश्च मानादिस्थास्तथैव च ।
सन्निपातग्रहा ज्ञेयास्तथैवैष कलो विधिः ॥ १८४ ॥
आकाशग्रहका ज्ञेयाश्चतुर्द्विकलयोगजाः ।
तथा चाङ्गनिबन्धानि गीतकानि यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥
एवमेते बुधैर्ज्ञेया ग्रहा भाण्डसमाश्रयाः ।
ताण्डवे सुकुमारे च वाद्यं [1]यद्याल्पनःपरम् ॥ १८६ ॥

175 (C. 160b-161a, K. XXXIV 163a) [1]C छन्दतश्चित्र 176 (C. 161b-162a; K. XXXIV 163b-164a) [1]K लय (च) [illegible] [2]K नैष्क्रामिक्यन्तर 177 (C. 162bc) [1]C एव 178 (C. 163; K. XXXIV 164b) 179 (C. 164; K. XXXIV 165a) 180 (C. 165) 181 (C. 166) 182 (C. 167) 183 (C. 168) 184 (C. 169) 185 (C. 170) 186 (C. 171; K. XXXIV 165b) [1]K वाद्यं नि [illegible]

[1]अभाण्डमे[क] गानस्य परिघर्त प्रयोजयेत् ।
तस्यान्ते [2]सन्निपातस्तु कार्यो [3]भाण्डम[द्दि] बुधैः ॥ १८७ ॥
अथवा [1]नृत्तशोभार्थमङ्गाना परिवर्तनम् ।
[2]गीतकस्य प्रकर्तव्यं लयस्य च निवर्तनम् ॥ १८८ ॥
[1]यत्राभिनेयमङ्गं तु [2]न घाद्यं तत्र [3]योजयेत् ।
यत्राङ्गहारनृत्तं तु तत्र वाद्य प्रयोजयेत् ॥ १८९ ॥
[1]यत्र गीतिवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।
[2]तत्राद्यमभिनेय तु शेष नृत्तेन योजयेत् ॥ १९० ॥
यद्वृत्त तु पद गाने तादृशं चाद्यमिष्यते ।
[1]गीतवाद्यप्रमाणेण कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥ १९१ ॥
[1]घाद्यं गुर्वक्षरकृत [2]तथाल्पाक्षरयोजितम् ।
[3]मुखोपवहने कार्यं प्रकृष्टं वर्णतस्तथा ॥ १९२ ॥
स्थिते [1]स्वल्पप्रहार तु [2]मध्येऽक्षरसमं तथा ।
कार्य तु गीतके [3]घाद्य द्रुते चोपरिपाणिकम् ॥ १९३ ॥
[1]सम रक्तं विभक्त च स्फुट [2]शुद्धप्रहारजम् ।
नृत्ताङ्गग्राहि [3]लयद्वैवाद्यं कार्यं तु ताण्डवे ॥ १९४ ॥
सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्व ह्यनुगतं तथा ।
अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघ क्रमेण तु ॥ १९५ ॥
स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गाने तु वादयेत् ।
पदनृत्ताङ्गहारे तु तेनैव प्रक्रमेण तु ॥ १९६ ॥
[1]यो विधिर्गानवाद्याना पदाक्षरलयान्वित ।
स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोगत ॥ १९७ ॥

187 (C 172, K XXXIV 166) [1]C भभाण्डमेक° K भभाण्डे नैव [2]K सान्निपाते च
188 (C 173, K XXXIV 167) [1]C °र्थमङ्गाङ परिवर्तनम [2]KC °गीतस्य, [3]KC °यद्वी N ह्वितकस्य 189 (C 174, K XXXIV 168a) [1]K °मङ्गे [2]N adds न [3]KC प्रयो°,
190 (C 175, K XXXIV 168b 169a) [1]C यदा गीतिवशा°, K यत्रपाद्वि° [2]K तत्रार्थेऽभिनेयस्तु 191 (C 176, K XXXIV 169b 170a) [1]K गातवाद्य° 192 (C 177, K XXXIV 170b 171a) [1]K यदा for वाद्य [2]K °चारमेव च [3]C मुखोपवहन
193 (C 178, K XXXIV 171b 172a) [1]K यद for चन्य [2]C मध्याक्षर° [3]C वादो 194 (C 179, K XXXIV 172b 173a) [1]K समरक्त [2]C °प्रयोगजम् [3]C लोकशै वाद्य योज्य 195 (C 180, K XXXIV 173bc) 196 (C 181)
197 (C 182, K XXXIV 174) [1]K यो विधि र्मानवाद्याना

२२

एतास्तु जातयो प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजा[1] ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [2]प्रकारान् वाद्यसंश्रयान् ॥ १९८ ॥

अथ प्रकाराः

चित्रः समः विभक्तः छिन्नः छिन्नविद्धः [विद्ध] अनुविद्धः स्वरूपानुगतः अनुसृतः [अनुसृतविच्युतः] दुर्गः अवकीर्णः अर्धावकीर्णः एकरूपः परिक्षिप्तः साचीकृतः समलेखः चित्रलेखः सर्वसमवायः दृढ इति । तत्र

[1]निर्वर्तितादिभिः प्रयुक्तं चित्रैः करणैरनेकविधहस्तैः ।
[2]त्रिलयं त्रिपाणियुक्तं चित्रं वाद्यं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १९९ ॥
दर्दरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैस्तु यः समनुजातः[1] ।
[2]तालाङ्गवंशानुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥ २०० ॥
[1]नात्यायतश्च [2]यः स्यात् [3]संस्थानतः [4]सम[श्च] विभक्तश्च ।
अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तकरणो विभक्तस्तु ॥ २०१ ॥
[1]वाद्यं द्रुतलयं यत्र सहसा च निवर्तते ।
[2]सर्वातोद्येषु भिन्नेषु प्रकारश्छिन्न एव सः ॥ २०२ ॥
[1]अवपाणिर्मृदङ्गानां [2]पणवोपरिपाणिश्च ।
[3]भवति यत्र वाद्ये तु छिन्नविद्ध इति स्मृतः ॥ २०३ ॥
[1]मृदङ्गकरणैर्वाद्यं [2]पणवा वादयन्ति चेत् ।
[3]सूचीवेधैर्विचित्रैस्तु करणैर्विद्ध एव सः ॥ २०४ ॥
विद्धानुविद्धं तु [1]यद्वाद्यं सर्वातोद्येषु दृश्यते ।
[2]परस्परानुवेधाच्च [3]अनुविद्धस्तु संस्मृतः ॥ २०५ ॥

198 (C 183, K XXXIV 175) [1]K वीटकान. [2]K om 199 (C 184, K XXXIV 176) [1]M रिविर्तितादिभिः K रिभितौजाक्रतो दिवो नानाकरणभूषित. [2]K मध्यमकरणश्चैव त्रिपाणिलयसंभव 200 (C 185, K XXXIV 177) [1]K °रणैः सम समनुजात. C °रणैस्तु यः सम्यक् [2]M समयति ताकाङ्गयुक्त 201 (C 186, K XXXIV 178) [1]K नात्यायत° [2]M om यः स्यात् [3]M तत्स्थानसमविभक्तश्च [4]C सम, K om स 202 (C 187, K XXXIV 179) [1]C वाद्यं तु विलयं यत्र सहसा च विवर्तते K वाद्य द्रुत लय यत्र सहसा न निवर्तते [2]K सर्वातोद्येषु C सर्वातोद्ये प्रवृत्त तु 203 (C 188, K XXXIV 180) [1]K यथेपाणि मृदङ्गेषु [2]K वोपरिपाणिक [3]C भवती K यदा भवति वाद्येषु छिन्नविद्धस्तु स भवेत् 204 (C 189, K XXXIV 182) [1]C मृदङ्गकरणं वाद्यं पणवो वेधवेद यदि [2]K सूचीविद्धैर्विविधैस्तुकरवेदिभिः उच्यते 205 (C 190, K XXXIV 181) [1]C यद्वाद्यं. [2]K परस्परानुबोधश्च C परस्परविरोधे तु [3]K त्वनुविद्ध

[1]विशुद्धवाद्यप्रकृति समपाणिकृतस्तथा ।
[2]स्वरूपानुगतश्चैव स्वरूप इति स स्मृत ॥ २०६ ॥
[1]मुरजं पणवो वापि [2]पणव दर्दरोऽपि वा ।
[3]यदानुयायादातोद्य स्वरूपानुगतस्तु स· ॥ २०७ ॥
[1]अनुगम्य तदातोद्य [2]गच्छेद्धि सलय पुन ।
[3]श्रुतवत्समतावाद्ये [4]तदानुसृत उच्यते ॥ २०८ ॥
एकैकानुगत वाद्य वाद्यजातिसमन्वितम् ।
कृत्वान्यजातिक कुर्यात् तदानुसृतविच्युत ॥ २०९ ॥
[1]यत्तु प्रचारविषमं [2]सर्वमार्गप्रबोधनम् ।
अविभक्ताक्षरकृत तद् दुर्गं वाद्य उच्यते ॥ २१० ॥
[1]समवृत्ते मृदङ्गास्तु वाद्यन्ते पणवैर्यदि ।[2]
[3]नानाविचित्रकरणैरयकीर्णस्तदा स्मृत ॥ २११ ॥
द्रुतं लय समारुह्य पणवो दर्दरोऽपि वा ।
[1]अवपाणौ यदास्यातामर्धकीर्णा तु सा तदा[2] ॥ २१२ ॥
सर्वातोद्यानि यत्रैक [1]करण [2]भावयन्ति च ।
[3]समवृत्तपदान्येव [4]एकरूप इति स्मृतम् ॥ २१३ ॥
[1]पणवैश्छादितं यत्र वाद्यमल्प मृदङ्गजम् ।
[2]अविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तस्तु स स्मृत [3] ॥ २१४ ॥
चित्र हि करण यत्र [1]वाद्यं नैकेन वाद्यते ।
[2]नृत्ताङ्गहारानुगत ज्ञेय साचीकृतस्तु तत् ॥ २१५ ॥

206 (C 191 K XXXIV 183) [1]C विशुद्ध [2]K °गत विद्व विरु य वाद्यसंश्रय 207 (C 192, K XXXIV 184) [1]C मुरवान [2]C पणवो दर्दुरो [3]C तथानुयाया° K अनुयाति यदा वाद्य भवेदनुश्रितस्तु स 208 (C 193 K XXXIV 185) [1]C अनुगत्य [2]K गच्छेद्धिसलय C गच्छेत यत् समत पुन [3]K श्रुतवतसमवादेषु [4]K तदा स्यात् मतिविच्युत 209 (C 194) 210 (C 195, K XXXIV 186) [1]K वाद्यप्र°. [2]K °मार्गप्रयेतन 211 (C 196 K XXXIV 197) [1]C समवृत्ते मृदङ्गस्तु वाद्यते K समवृत्तास्तु मुरजाच्छेदस्ते [2]K पणवैर्यदि [3]K नानाविचित्रै 212 (C 197, K XXXIV 188) [1]K अर्धपाणौ, C अवसानोऽपि यत्र स्याद्° [3]K तदा त्वर्धावकीर्णक 213 (C 198 K. XXXIV 190) [1]C कारण [2]K भावयते तत [3]K °नैवम् [4]C एकरूपमि° K एकरूप उदाहृतम् 214 (C 199, K XXXIV 189, 191) [1]C पणवैश्चोदित [2]C सुविभक्त [3]K adds प्रयान्तनियमोपेत स्फुट नाद्य समन्वित । न प्रयाति च गीत च स प्रोयो नियमान्वित 215 (C 200, K XXXIV 192) [1]C पदैर्नैकेन [2]K नृत्ताङ्गहारा°

कृत्वोपरिगतं वाद्यं पणवो दर्दरोऽपि हि ।
[1]यत्रोद्वीक्षते मुरजान् [2]समुल्लेखस्तु स स्मृतः ॥ २१६ ॥
चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
क्रियते यत्र संबद्धैश्चित्रलेखः स उच्यते ॥ २१७ ॥
[1]सर्वमार्गगतो यस्तु [2]सर्वपाणिलयाश्रयः ।
विचित्रश्च विभक्तश्च स [3]सर्वसमवायकः ॥ २१८ ॥
यस्तु मध्यलयोपेतः समः सुविहिताक्षरः ।
[1]गतिप्रचारविहितः प्रकारो दृढ एव सः ॥ २१९ ॥
एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसंश्रयाः ।
गतिप्रचारे गेये च [1]रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ २२० ॥
[1]प्रकारा जातयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिताः ।
ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवलाः स्मृताः ॥ २२१ ॥

[2]एतेषां प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामि । [3]तत्रोपविष्टः प्राङ्मुखो रङ्गे [4]कुतपविनिवेशः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोः [5]नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतपविन्यासः । [6]तत्र रङ्गाभिमुखो [7]मौरजिकः (मार्दङ्गिकः) तस्य [दक्षिणतः] पाणविको, दार्दरिको वामतः । एष प्रथममवनद्धकुतपविन्यास उक्तः । तत्रोत्तराभिमुखो गायनः, गायनस्य वामपार्श्वे वैणिकः, तस्य दक्षिणे वंशवादकौ । गातुरभिमुखा गायिका इति कुतपविन्यासः । [8]मार्दङ्गिकपाणविकदार्दरिकेषु गायकगायिका वंशिकवैणिकसहितेषु अशिथिलायततन्त्रीबद्धास्तनितेषु आतोद्येषु यथाग्रामरागमूर्च्छनामार्जनानुलिप्तेषु मृदङ्गेषु (उद्) धारया निपीडितनिगृहीतार्धनिगृहीतमुक्तप्रहारकृतेषु [9]दर्दरवादनमुख्यविन्यस्तहस्तैः वादनकैर्दैवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव त्रिसाम कर्तव्यम् । स तु [10]सर्वसचराचरोत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तुर्ब्रह्मणो [11]मुखाभि-

216 (C 201, K XXXIV 193) [1]K प्रयाजमुत्तर यत्र [2]K समुल्लेख प्रकीर्तित 217 (K XXXIV 194) 218 (C 202, K XXXIV 195) [1]C सर्वमार्गकृती [2]K [0]लयाश्रित [3]K समवायकृतस्तु स 219 (C 203, K XXXIV 196) [1]K गतिपूर्णार्धविहितप्रकारो 220 (C 204, K XXXIV 197) [1]K रसभावान् अपेक्ष्य 221 (C 205 and the fol prose, K XXXIV 198 and the fol prose part) [1]C एते प्रकारा जात्यश्च [2]K तत्र [3]K तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे [4]K कुत[प] एव विन्यास C कुतपविनिवेशेष [5]K [0]गृहयो कुतप[0] [6]C रङ्गाभिमुखो [7]C om from मौरजिक to गायिका इति कुतपविन्यास, see also note 7 on 227 [8]K om from मार्दङ्गिक[0] to दैवतेन च [9]C दर्दुरवाद्यमुख्य[0] M दर्दुरवादनमुख्य[0] [10]M चराचरोत्पत्तिस्थिति C [0]चराचरोऽस्यस्थिति

सकेन प्रथमेन साम्ना वामपार्श्वे चन्द्र सम्प्रीणयन्ति दक्षिणे पन्नगान् [12]अथान्तरेण जल(जं) [द्वितीयेन] साम्ना [13]मुनीन्, आयतेन [तृतीयेन] वृहत्साम्ना [14]दैवतानि च ।

एवं प्रीणयते यस्मात् दैवतानि यथाक्रमम् ।
[1]तस्मात् त्रिसाम्नि विज्ञेय त्रिसामत्व बुधैरिह ॥ २२२ ॥
एत्र च [श्र]यते यस्मात् ब्रह्माण केशव शिवम् ।
तस्मादेतत् त्रिसाम तु ऋषिभि परिकीर्तितम् ॥ २२३ ॥
चतुर्णामपि वेदानामादावोङ्कार उच्यते ।
तथात्र सर्वगीताना त्रिसाम परिगीयते ॥ २२४ ॥
त्रिप्रकार त्रिलयक तथा चैवाङ्किताश्रयम् ।
पदूकलं त्रिकल चैव त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥ २२५ ॥
त्रिविधं [चा]क्षरवि[धौ] गुरुलघ्वक्षरान्वित[म्] ।
[3]औकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणित भवेत् ॥ २२६ ॥

तस्यैव चान्ते पूर्वरङ्गविधानमनुप्राप्य छन्द समेनाक्षरसमेन च वाद्येन बहिर्गीतविधान तु त्रिलय वर्तनीयम् । [4]तत्र आसारितप्रयोगे च [5]तस्यानुगत वाद्य [6]माय॰ प्रयोक्तव्यम् । [7]यत्र त्रिसत्प्रत्याहारा[व]वतीर्णकोटिस्तत्रवाद्य प्रवर्तते । [8]तत्रादौ [9]तावद् वामोर्ध्वकप्रहारयुक्त [10]पश्चादालिग्यकविमर्दनं गोपुच्छायतिम् [11]आसाद्य विचित्रकरणयुतं [12]चतुर्मार्ग [13]समार्दङ्गिक सर्वभाण्डिकमपि [14]वाद्य पश्चात् विपञ्चीवाद्य प्रवर्तयितव्यम् । [15]कस्मात्, पूर्वं हि भाण्डवाद्येन सिद्धिरुत्पादयति ।

[11]M सुखाभिसतेन C °अभिसत्त्वेन [12]C यथान्तरेण जलसाम्ना M यथान्तरेण जन [13]C मुनीनायतेन [14]C देवतेन च 222 226 (C 206 210 and K prose after XXXIV 198) [1]C त्रिसाम [2]C त्रिसामत्व [3]C चकारश्च, K यकार, after कुतपविन्यास see note 7 above K reads this hem and विना दिर्से तिजं दु ति पच दुद्रोह द्वितीय ति ताथा चट दुभितिचतीर्यंमदङ्गपूर्वं रङ्गविधानमनुप्राप्य छन्दसमैकाचर समेन वाद्येन बहिर्गीतविधानम् चनुवर्तितव्यम् [4]K om तत्र [5]C च सारितम विरोगच्च [6]C तयानुगत K तत्तानुगतप्रादेयाद्य विधातव्यम् [7]C तत्त वस्तु त्रिसाम्ना च प्रत्याकारोऽत्र वर्तनम् । को गीतिप्रयाद वाद्य प्रवतते K यत्त्रिंशत प्रत्याहार याथानवीर्णकोटिस्तत्र वाद्य प्रवर्तते [8]C यत्रादौ [9]K तावद्वामार्द्रकप्रहार [10]C °दालिग विमर्दन K पश्चालिङ्गकविमर्दनवरणामूर्च्छा पत्ति [11]C सामाद्य [12]K om चतुर्मार्ग ^{13}C om समा° to वाद्य [14]K चर for वाद्य [15]C om up to उत्पादयति

पूर्वं [16]भाण्डेनाभिव्यञ्जितो रङ्गे ध्रुवाविधिः। स्त्रीबालमूर्खावकीर्णे रङ्गे [17]कुतूहलजननसमर्थं वाद्यं समुत्पन्नं भवति। अपि च

आचार्याः सममिच्छन्ति [1]पदच्छेदं तु पण्डिताः।
[2]स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकुष्टमितरे जनाः ॥ २२७ ॥

[3]तस्य चान्ते [4]ताण्डवप्रयोगमधिकृत्य [5]नर्तक्या अवतरणकाले [6]लघुवर्णसञ्चयैर्मार्दङ्गिकैरङ्गुलिप्रचलनप्रायं वाद्यं योज्यम्[7]। [8]नर्तक्यवतरणगीतान्ते [9]सन्निपाता ज्ञेयाः। [10]लास्यनृत्ताङ्गहारानुगतं करण [श्रितं] वाद्यं प्रयोज्यम्। [11]करणधातुसंयोगजमित्युच्यते समं रक्तमित्यादि। तत इदानीं वामोर्ध्वकप्रहारसंयुक्तम् [12]आलिप्तमार्गदेशकरणसंश्रयं समुत्थापनके वाद्यं योज्यम् [13]यथा—घेङ् मति घङ्गथा घेङ् धिति टित् सं झं झं खोक णे देन्या केन्तां किट् घेङ् इति पूर्वरङ्गलयपातनिर्दिष्टप्रयोगसमुत्थापनके वाद्यं योज्यमिति।

[14]तयोः परं यत् परिवर्तनं चतुर्मार्गिकशुद्धजात्याश्रयं [15]यथाप्रोक्तम् खोखोणा खोखोणां खखोखोणा एतद् द्रष्टव्यं वाद्यं स्यात्।

पुनस्त्रयो न्यासान् खोखो दोखो खकेणां घम्रयन्तांथ नपुंसकपादे। यथा—कोनदुखोङ् मार्गे इति [16]चतुर्थकारप्रवेशे च वाद्यम् [[17]अङ्गुलिप्रचलनप्रायम्]।

[18]वस्तुत्थापनके चापकृष्टायामर्धमपि(?) चार्य[ं]प्रहो यथा—धेधेन्तां धेङ्डो घखणादोणां धोघघेघघे इति।

[19]नान्दी शुष्कापकृष्टायां प्रतिशुष्कं करण श्रितं वाद्यं योज्यमिति—[20]यथा थो घो थो खेखघोघेङ् णाद्म्यङ् खोद्धो कुत्तां खखेखेणकखुगुकघेङ् णोखिखेङ्

[16]C °व्यञ्जिते [17]C कुतूहलमुत्पन्नार्थम्, K कुतूहलजननसमर्थं 227 (C 211, K XXXIV. 199) [1]C पादच्छेद [2]C सुकुमार स्त्रियश्च [3]K तस्य चान्ते C तत आरे, [4]C °मधिगन्या° [5]C om नर्तक्या [6]C °सञ्चयमर्दिकैरङ्गुलिप्रचलनप्राय [7]After this C reads तवान्तराभिमुखो गायकस्य वामपार्श्वे वैणिको वैणिकस्य दक्षिणे मृदङ्गवादकः स्यानुगाभिमुखान् गायकान् included in the passage after 231 ll 4 5 above [8]K गीतका [9]K सन्निपाते च लास्यानुवाद्यम् [10]K तेन लस्याङ्गहारानुगत करण वाद्य प्रयोज्यम [11]K om from here to प्रहारसंयुक्तम [12]K चालितमार्गेण ज्ञातिकरणाश्रितमुत्थापने वाद्य प्रयोक्तव्यम [13]K omits from here to वाद्य योज्यमिति [14]K तत परपरिवर्तन चतुर्मार्गिक शुद्धजात्याश्रय [15]K om from here to कोन दुखोङ् मार्गे इति [16]K °प्रवेशेषु [17]C om अङ्गुलिप्रचलनप्रायमिति [18]K om from here to घे घ दे इति [19]K नान्दीशुष्कायत प्रशुष्करणाश्रित वाद्य [20]K om from here to किटि वलि इति

ताड खेड णम् किटि किटि घघेड घेकट्टकघुदुकंलवलाखो खोखोखो वाम्र तेदां मालिं ण्म्मां किटि घत्थि इति।

[21]रङ्गद्वारप्रवरणे जर्जर[श्लोक]निग[द]ने चार्या [चाङ्कितामार्गाश्रितं सन्निपात-ग्रहण प्रयोक्तव्यम्। [22]महाचार्या [23]वितस्तमार्गाश्रितं [24]वाद्य प्रदेशिन्या ग्रहम [25]अपूर्व तद्वद् पूर्वरङ्गे ताण्डववाद्यम् उक्तम् [26]सन्निपातग्रहो यथा वामकरेण—खो खो णां दो दो दोक• मोक दहेण णाथो थो णो घोघ टमट्थिनं घोघोकठ कटफखो खोखित कटकटां घटकमत्थि घोघो मिधि णां किटि किना खकवल इति।

आलिप्तमार्गत्रिकं (मार्गाश्रिन) वाद्यमत परमुदाहार्यम्।

वितस्तमार्गस्थितिक वाद्य प्रदेशिन्या ग्रहो यथा—णणखोकणणो मधुणां खोखोमथि तकितां तथिता किन्ति किता किटि किन्तो खोखो मतिता मत्थितमति तिकिति केन्तां द्रेन्ता नत केन्ता द्यतान्द्रा कुन्ता द्रा द्रान्तां किन्नां किन्नां केन्तां मुद्रा घें घें क्ले घं घं द्राम्रां घद्रे द्रों घेन्द्रा घेन्द्रा घद्दे क्लेड इति।

पदक्षेपणात् सिद्धेरेतावच्चतुरस्र पूर्वरङ्गविधाने भाण्डवाद्य प्रयोजयेत्। त्र्यस्रे तदेव कालाव्यवहितम्। पुनश्च नाटकादिषु धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललित-धीरप्रशान्तानां चतुर्णां नायकानां [27]गतिप्रचारे स्वथावस्थासु निर्गत वाद्यमुपेक्ष्याम। तत्र ग्र ध्र घ्र भ्राद्र प्रायो देवानां गतौ प्रयोज्यम्। [28]घेन्ता प्रयोज्य राज्ञाम्। [29]ध्र द्रू घट्ट घेड घेदद्विन्थिदुन किटिद्रा ना ना ध्रद्रा प्रायो मध्यमपुरुषेषु वाद्यम्। [30]पुनरेव स्थिताया वाद्यविधानं वक्ष्यामि।

[1]त्रिकलद्विकलैककला चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासा।
तत्र तु साम्य कार्यं भाण्डेन सम च गानेन॥ २२८॥

[2]पुनश्चावस्थाकृतं वाद्य प्रवक्ष्यामि। त्वरितगमने धें व घे घे टां इत्येव वाद्य प्रयोक्तव्यम्। यथा विषमादिकमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम्। पण्येव (?)

[21]C om from here to ताण्डववाद्यमुक्तम् K प्रवराणासा जर्जरि निगनेवार्थे वादितमार्गा-श्रित वाद्य [22]C om महाचार्या [23]C वितस्तिमार्गस्थितिक [24]K om वाद्य [25]C om K पर्वताव पूर्वरङ्गे ताण्डव वाद्यमुक्तम् [26]K om from here to चतुर्णां नायकाना गतिप्रचारे [27]K स्वगति प्रचारे वक्ष्याम and then *lacuna* [28]K घेती क्ती इति प्रियराज्ञ [29]K धप्र इन्द्र घटघन्द्रिकण किटिजा विशाणा व्यञ्जकप्राय मध्यानाम् [30]K एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचार विधीयते वाद्यम्। 228 (C 212 K XXXIV 200) [1]K एककला × × × चतुष्कलाश्चैववादिविन्यासा [2]C om पुनश्च[0] to वक्ष्यामि

पूर्वं सम्यगुल्लिखितं त्वङ्गुलिप्रचारेषु। पुनरत्यधस्थायि वाद्यविधानं वक्ष्यामि।

[1]स्वस्थे गतिप्रचारे वाद्यं त्रिकलं चतुष्कलं वापि।
लयगतिविधान समीक्ष्य तज्ज्ञैः प्रयोक्तव्यम्॥ २२९॥
न ह्येकद्विकला वा ध्रुवाविरामा भवन्ति वाद्येषु।
तस्माद्भाण्डेन [1]च साम्यं [2]कार्यं न गानेन॥ २३०॥
[1]सर्वत्र त्वरितगमनेषु [2]पाता [3]पूर्वोक्ता ये गतिप्रचारेषु।
[4]भ्रड् भ्रड् घेड् घेड् प्रायश्चात्र च वाद्यं प्रयोक्तव्यम्॥ २३१॥
[1]नौरथविमानयाने पक्षिचलाकाशजे[2]ऽङ्गुलिचलनात्।
कार्यं [3]वा चतुष्केऽप्यन्योन्यकराभिहतं च वाद्यम्॥ २३२॥

[4]दुःखार्तिव्याधितेष्टशापक्लेशेष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धव्रतनियमोपवासादियुक्तेषु [5]पूर्वालिप्तमार्गाश्रितमुत्थापनवाद्य विधातव्यम्। दैत्यदानवयक्षराक्षसग्रहादीनां [6]धृड् हड् खद् संयुक्तं घट्टुतुतन्त तैतोद्रां इत्येवमादिकरणैर्गतिवाद्यं प्रयोजयेत्। [7]खञ्जविकलवामनकुब्जादीनां प्रवृत्तगमनेषु घेतां कटकामिति वाद्य प्रयोक्तव्यम्। [8]यतिमुनिपाशुपतशाक्यादीनां लिङ्गिनां दो खो द्विविखि दुगुवोओह्रनदोधन्ति कितिकि वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। [9]विदूषकनिर्मुण्डोपस्थायकवर्षधरादीनां झे डे स्तानो ण्णो दोण्णपणामिति वाद्यम्। पुनश्चैवाथ वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकीस्थूलादीनां [10]धां धो धाड् द्रोड् धिड् द्रोणां खो खो णा इति वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। [11]गजवाजीखरोष्ट्ररथविमानयानेषु धंकिटि प्रायम्। सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थ रसान् भावान् भुवि समीक्ष्य वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। एव तावत् पुरुषवाद्यम्।

229 (C 213) [1]See note 30 on 227 above 230 (C 214) [1]C adds न to च [2]M कार्ये, C om it 231 (C 215, K XXXIV prose after 200, 4th line) [1]K om सर्वत्र [2]K भावा [3]C पूर्वकार्ये M पूर्वाकार्ये [4]K भ्र भ्र घे घे प्राय तत्र तु वाद्य प्रयोक्तव्य [5]K °धमन कार्यम् 232 (C 216, K as in 231) [1]C गौर विमानयाने K °विमान नेपथ्यानिलाकाशगे [3]C वाद्यतुष्केऽप्य न्योन्यमाश्रित (वाद्यमाश्रित) वाद्यमिति [4]K दु स्वादितव्याधितेष्टजनवियोगविभावनारा नियमोपासनादिमयुक्तेषु C °ववबन्धप्राते नियमो° [5]K चालिप्तमार्गवधोविधातव्यम् [6]K सचन्द्रा चन्द्रा वक्रान्ता घे घेटा प्रायम् [7]K घेटकुवत्वादीनां विटकुखुनेत्यादिकम् [8]C om पाशुपत M यतिमुनिपाशुप्रम K यतिपाशुपत शाक्यादीनां घड् घड् घे घे प्रायम् [9]K विधकोपस्थापक निर्मुखवयधारादीना घे घे टा टा था थां प्रायम् [10]K घो घो खो खो इति प्रायम्, ^{11}C om from here to इति प्रायम्

स्त्रीणां पुनरपि व्याख्यास्याम । तत्रोत्तमस्त्रीणां दिव्यानां वगति किपि घमेट प्रथि घेइतिप्रायम् । [12]अथ राज्ञीनां कथि कथि मथि दो दो खु खु इति प्रायम् । [13]चं किन्ति किथि घदमट थि घे इति ब्राह्मणीनाम् । अथ [14]मध्यमस्त्रीणां [15]वेश्याशिल्पकारिकाणां [16]नाटकीयानां [17]घ खु खु घिकिटमथियकिण टोणांधो इति । [18]मरथिकुले केडखुखिखि प्राय गीतम[धम]स्त्रीणाम् । एवं तावत् [19]समासादभिहितं स्त्रीणाम् ।

अवस्थान्तरितानां तु त[20] एव पौरुषवाद्यविशेषा भवन्ति । तस्मात् [21]सामान्यतो हि [22]भयक्लेशशोकक्रोधादयो [23]विभावा समुत्पद्यन्ते । तत्र आसामपि [24]रसभावापेक्षं मार्गाश्रित [25]वाद्य योज्य भवति । अपि च—

[1]जातिमार्गप्रकारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।
[2]वादयेयस्तु संकीर्ण स श्रेष्ठो [3]वादक स्मृत ॥ २३३ ॥

[4]अथान्तरवाद्यानि च अनुबद्धं [5]विप्रहारिक [6]सिद्धिग्रहण परिछिन्नमिति ।

[7]तत्रानुबद्धसंज्ञमन्तरवाद्य यथा—[8]खो खो णे खे घे इति ।

[9]वाद्यविरामे प्रहारितं यथा—[10]प्र द्रा खो खो इति ।

[11]सिद्धिरपि च

ऐश्वर्ये विस्मृते श्रान्ते वस्त्राभरणसयमे ।
[1]सिद्धिर्वादयितव्या तु नानाकरणसश्रया ॥ २३४ ॥

सा च [2]सिद्धिर्यथामार्गाश्रया कार्या चित्रकरणा पञ्चपद्कला भवति ।

अपि च—

[1]पाठ्यविरामे वाद्या कर्मसाधनकृते विरामे च ।
[2]वस्त्राभरणनिपाते [3]मुकुटस्य च संयमनकाले ॥ २३५ ॥

[12]C अथ राज्ञा ऋविघद्गों क खु खु इति [13]C om upto इति ब्राह्मणीनाम् [14]C मध्यमाना [15]K °कारीणा [16]K om [17]K किरिता त थ कत्थि मामपि डथ किटि किटि प्रायम् [18]C om upto स्त्रीणाम् [19]K सामान्यतो [20]C एत [21]K सामान्य [22]K भयशोकक्रोधादयो हि भावा [23]K भावा आसा [24]K रसभावाभिनयापेच C भ वापेच, [25]K वद्य भवति 233 (C 217 K XXXIV 201) [1]C प्रचारै [2]C वादयेद्वस्तु सकीर्णे [3]K वाचक [4]C अन्तर्वाद्यानि [5]K अनुबन्धा विप्रहारन [6]C °सिद्धग्रहणम [7]C °बद्धमन्त्रानामन्तरवाद्यम् [8]K धे घे च वेर कधे इति [9]K पाद्यविरामे प्रहारित [10]K चन्द्रा खे खं च इति [11]K सिद्धिरथे × × 234 (C 218, K XXXIV 202) [1]C सिद्धिर्वा तव कर्तव्या [2]K °यथा—समार्गकरणाश्रया कार्या विचित्रकला 235 (C 219, K XXXIV 203) [1]C वाद्यविरामे वाद्य K पाद्य° [2]C वस्त्राहरविनिपाते [3]C मत्-कुटस्य च, K कुर्यादथाञ्जने°

[4]अथ परिच्छिन्नं सार्वभाण्डिकं ध्रुवाया ग्रहोपशमे गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथा—[5]पञ्चपद्कलञ्च तथोत्तमाना वितस्तमार्गाश्रितं घुं घुं घुं त्क इति। तथोत्तमस्त्रीणामड्डितवाद्याश्रितं यथा—ण णां खो खो णण्णामिति। अथाधमानां खञ्जनर्कुटविषय यथा—संकेत किटिविण्णामिति। अवस्थान्तरेषु पुनरेतद्वेवार्धकृतं भवति।

[6]अथ प्रासादिकीप्रावेशिक्याक्षेपिन्ययक्रुष्टासु। [7]तत्र प्रासादिक्यां [8]समपाणौ विभक्तकरण वाद्यम्। [9]द्रुतायामुपरिपाणिके चित्रकरणम्। स्थितायां × × × × [10]अड्डितायामवक्रुष्टायामर्धसन्निपातकृतमिति।

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाद्यं गतिपरिक्रमे।
प्रासादिक्यां ध्रुवायां च त्वन्तरायां तथैव च ॥ २३६ ॥
अभाण्डमेकं गीतं तु [1]परिवर्त्य प्रयोजयेत्।
सन्निपातावसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत् ॥ २३७ ॥

[2]यथा द्रुतविलम्बितायां चेते लपो प इति। [3]अड्डितायां च ण दे दे दे दे दे खो खो ख इति। अथ नर्कुटखञ्जयोः ण णणा तु तु णा णा खो णा णणा दे दे दे दे खो खो खो ख इति।

[4]अथोद्घात्यम्—

[1]सम्भ्रमावेगहर्षेऽथ [2]विस्मयावेगशोकजे।
ग्रहे दानस्य यद् वाद्यं तमुद्घात्यं प्रकीर्तितम् ॥ २३८ ॥

[4]मोक्षमिदानीमुपदेक्ष्यामः। [5]तद् यथा—संहननं ससरणं च। तत्रोद्धतद्रुतानुबन्धे घेत्तां किकिटि दत्तकेत्तिकि गोदो घघे दो घ टे धो घे यदो इति।

अथ खञ्जनर्कुटयोः—घ द्रा घ द्रा तकिता तकिता गुदुघे इति।

अथ स्थितायाम्—धि धं धेट मटघे घे छिमट कटछि मटछि कर्माक दीघिटी इति।

[4]C भाड्डिकत्वातध्रुवाभूयोपगमन गभीर [5]K सवमकलम्। ववो इन्द्र को घ क्ष [6]C om up to [0]वक्रुष्टासु [7]C अथ K तत्र प्रावेशिक्यां [8]C समपादौ विभतान्तरेण [9]K [0]पाणिकरिवकरणास्थिता × × [10]K × × अवक्रुष्टायामर्धं सन्निपातजमिति 236 (C 220, K XXXIV 204) 237 (C 221, K XXXIV 205) [1]K परिवर्तं [2]C om from here to इति [3]K आदितायां यथा एधो स्वो ख स्वी चेण डिड्डिघि घाघघडुप इति। अथ नर्कुटखञ्जयो णास्तु णा घ घ घ खोदम्कणञ्ज इति [4]K अथोद्घात्य 238 (C 222, K XXXIV 206) [1]K [0]वेगहर्षेऽथ, C [0]वेगामर्षाय [2]K [0]शोकजम् [3]K ग्रहो दानस्य, C भोगायतस्य [4]K [0]दानीं वक्ष्याम [5]C om from here upto दीघिटि इति

[6]तत्राङ्गिता[या] किन्त किन्तां इति। अ[थ] स्थितायां घततम् इति। [7]अपकृष्टायां घवतामिति।

एवमेते ग्रहा मोक्षा मुखाणा गदिता मया।
निष्कामे च प्रवेशे च आक्षेपिक्यन्तरासु च ॥ २३९ ॥

एवं [1]तालकालस्वरज्ञानेन मार्दङ्गिकेण प्रयतितव्यम्।

भवन्ति चात्र श्लोकाः —

अतालज्ञमकालज्ञमशास्त्रज्ञञ्च [1]वादकम्।
चर्मघातकमित्येन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २४० ॥
अनेनैव विधानेन [1]वाद्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आतोद्यानां तु लक्षणम् ॥ २४१ ॥

[1]त्रिधाकिया मृदङ्गानां [2]हरीतकीयवाश्रया।
[3]तथा गोपुच्छरूपा च भवत्येषां स्वरूपतः ॥ २४२ ॥
[1]हरीतक्या कृतिस्त्वङ्की यवमध्यस्ततोऽर्ध्वक।
[1]आलिग्यन्चैव गोपुच्छाकृतिरेषां प्रकीर्तिताः ॥ २४३ ॥
[1]तालास्त्रयोऽर्धतालश्च [2]मृदङ्गाङ्किक इष्यते।
[3]मुखं तस्य च कर्तव्यं द्वादशाङ्गुलयोजितम् ॥ २४४ ॥
तथोर्ध्वकश्च कर्तव्यश्चतुस्तालप्रमाणतः[1]।
[2]मुखं तस्य प्रकर्तव्यमङ्गुलानि चतुर्दश ॥ २४५ ॥
[1]आलिग्यश्चैव कर्तव्यो [2][द्वय]मात्रमथापि वा।
मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासतः ॥ २४६ ॥

[6]K om up to घततामिति   [7]K भवाक्स्टाया घदमषटथिदि द्विगुडुपेटा घीषवधणणीष्ण इति
239 (C 223, K XXXIV 207) [1]K तालकलाज्ञाने   240 (C 224, K XXXIV 208) [1]K कष्टकम्   241 (C 225, K XXXIV 209) [1]K वाद्य कार्यं प्रयत्नत   242 (C 226, K. XXXIV 210) [1]C त्रिविधा   C हरिदक्षि   [3]K तथा नैपथ्य and omits the rest   243 (C 227, K XXXIV 210b) [1]K om 243   [1]C तु तिष्वङ्ग M कृतिस्त्वङ्गा   [3]C °स्ततश्चक   [4]C चालिङ्गचैव, K om   [5]K गोपुच्छा चाकृत्या समकीर्तित   244 (C 228, K XXXIV 211) [1]CM तालाश्रयो ध्वताश (र्धतालश्च M) [2]CM मृदङ्गाङ्गित (MK) इष्यते   [3]C मुखे तस्याङ्गुलानिद्वादशयोदश चतुर्दश   245 (C 229a, XXXIV 212) [1]C °प्रमाणकम   [2]C om 245b   246 (C 229b, K XXXIV 213) [1]C om 246a.   [2]K द्वयमात्रमथापि

पणवश्चापि कर्तव्यो [1]दीर्घत्वे षोडशाङ्गुलः ।
[2][कु]शमध्योऽङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥ २४७ ॥
[1]ओष्ठं तस्य च [2]कर्तव्यं [3]तज्ज्ञैरध्यर्धमङ्गुलम् ।
मध्यं तु सुषिरं तस्य [4]चत्वार्येवाङ्गुलानि च ॥ २४८ ॥
दर्दरश्च घटाकारो [1]भवत्यष्ट्यङ्गुलिस्तथा ।
मुखं च तस्य कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २४९ ॥
द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठं च [1]समन्ततः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २५० ॥

न [1]जीर्णोपहतश्चर्म न च [2]काकमुखाहतम् ।
न [3]मेदोपगतं किञ्चित् न च धूमाग्निदूषितम् ॥ २५१ ॥
[1]षड्भिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं चर्म [2]निर्वर्तितं गवाम् ।
[3]मुख पल्लवसंकाशं हिमकुन्देन्दुसप्रभम् ॥ २५२ ॥
स्निग्धामिषविहीनं तु क्लिन्नं चर्म प्रशस्यते ।
विधिनैव मुखोर्णानि चर्माण्याहृत्य बुद्धिमान् ॥ २५३ ॥
शीतोदके निशामेकां स्थापयित्वा समुद्धरेत् ।
बद्धैः सुललितैर्दान्तैर्गोमयैरतिमर्दितैः ॥ २५४ ॥
चन्द्रकैस्ततनुभिः पश्चान् मृदङ्गान् योजयेद् बुधः ।
पुष्पावर्तं ततः कुर्यात्त्रिवर्तिं चन्द्रिकाश्रयम् ॥ २५५ ॥
कक्षाख्य वै परिकरं ग्रीवाख्य स्वस्तिकं तथा ।
शतानि त्रीणि कुर्वीत पुष्करेष्वक्षराणि तु ॥ २५६ ॥
दश हि तत्र बद्धास्तु प्रक्षेप्या वत्ति(?) सश्रयेत् ।
निहित्वा त्वक्षि(ङ्कि)के वाघ्ने (?) तृतीये सप्रवेशयेत् ॥ २५७ ॥
सर्वेष्वेव प्रयोगोऽयमक्षि(ङ्कि)केषु विधीयते ।
न वै मृदगे दातव्यं रोहणं सततं बुधैः ॥ २५८ ॥

247 (C 230 K XXXIV 214) [1]C दीर्घत्वात् [2]C कृशो, K कृशा 248 (C 231, K XXXIV 215) [1]K चौष्ठौ [2]K कर्तव्यौ [3]C °रध्यार्धमङ्गुलम् K °रध्यर्धचाङ्गुलम् [4]C चत्वारो ह्यङ्गुलानि 249 (C 232, K XXXIV 216) [1]C भवत्यष्टिमुख°, K नवाङ्गुलिमुख 250 (C 233, K XXXIV 217) [1]C समावृत 251 (C 234, K XXXIV 218) [1]K ज्वरोपहत [2]K काकमुखाहतम् [3]K दोषापहृतं [4]K मूषाग्निदूषितम् 252 (C 235a, K XXXIV 219) [1]K षभिर्दोषे [2]K निर्वर्तित गवा [3]K मुख 253 259 (K XXXIV 220 226)

गव्ये घृते च तैले च तिलपिष्टं तथैव च ।
घटूष्वा ह्यनेन विधिना आङ्किकालिग्यकोर्ध्वकान् ॥ २५९ ॥
देवताभ्यर्चनं कृत्वा तत [1]स्थाप्या महीतले ।
चित्रायामथवा [2]हस्ते शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥ २६० ॥
उपाध्याय. शुचिर्भूत्वा कुलीनो [3]रागवर्जित ।
[4]घनज्ञो गीततत्त्वज्ञो मधुरो नियतेन्द्रिय. ॥ २६१ ॥
सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रत' ।
मण्डलत्रयमालिस्य गोमयेन सुगन्धिना ॥ २६२ ॥
ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ।
आलिग्य स्थापयेत् पूर्वं ब्रह्मणो पूर्वमण्डले ॥ २६३ ॥
ऊर्ध्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन् [5]रुद्रनाम्नि [6]निधापयेत् ।
[7]तिर्यग् उत्सङ्गिकं सम्यग् वैष्णवे मण्डले न्यसेत् ॥ २६४ ॥
बलिपुष्पोपहारैश्च नानापुष्पैर्विचित्रितै ।
[1]आलिंग्ये च बलिं दद्यात् मधुपायसमिश्रितम् ॥ २६५ ॥
[2]अपूप लो[चि]कामिश्रमाङ्किके सम्प्रदापयेत् ।
अनन्तरश्च दातव्य सर्व[प]योर्ध्वके बलि [3] ॥ २६६ ॥
स्वस्तिके [1][लोचि]कापूपपिण्डकैण्डरिकै सह ।
[2]उन्मत्तकरवीरार्कपुष्पैरन्यैश्च [3]भूपितै. ॥ २६७ ॥
बलिं कार्य प्रयत्नेन रक्तो रक्ताम्बरै. सह ।
वैष्णवे मण्डले [1]स्थाप्य [2]सर्वबीजगतेऽङ्किके ॥ २६८ ॥
[1]स्रग्वस्त्रालेपनै पीतै चरुभिश्च सपायसै ।
वाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति दत्त्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ॥ २६९ ॥

260-264 (C 235b 240a K XXXIV 227-231) [1]C स्थाप्य [2]C हृहनि पुषेश [3]K रोगवजित [4]K मतिमान्नीतित त्त [5]C रुद्रनाम्ना [6]C निपातयेत् [7]C तिर्यकृतां गतिं 265-266 (C 240b 242a, K XXXIV 232 233) [1]C आलिङ्गे [2]C °मिश्रा माङ्किके [3]C °मोर्ध्वंगे [4]K reads for this entire passage बलिपुष्पोपहारैश्च पूजयेत् पुष्करां स्तथा। पायस घृतमध्वक्त चन्दन कुसुमानि च। भक्षाणि चैव वासांसि दत्वालिङ्गे स्वयम्भुवे। तान्यकाय च दातव्य सगणायोर्ध्वके बलि । 267 (C 242b 243a, K XXXIV 234) [1]C धूपिकधूप कपकेयलिते [2]C °करवीरैश्च [3]C भूषितै 268 (C 243b 244a, K XXXIV 235) [1]K स्थाप्य [2]K सर्वबीजगतोऽङ्किके 269 (C. 244b-245a, K XXXIV 236) [1]C स्रङ्गसालभ्वने पीतै

[1]पूजयित्वा तु गन्धर्वान् पश्चाद् वाद्यं समाचरेत् ।
तन्त्रीभिः [2]पणवं नह्येत् सुमृष्टाभिः समन्ततः ॥ २७० ॥
[1]ततः पुष्करिकाश्चैव योजयेत्तत्र चर्मणा ।
[2]एवं मृदङ्गपणवाः कर्तव्या दर्दरास्तथा ॥ २७१ ॥
दैवतानि च वक्ष्यामि [1]यान्येषाञ्च भवन्ति हि ।
[2]वज्रेक्षण शङ्कुकर्णौ ग्रामणीश्च तथा महान् ॥ २७२ ॥
एताश्च देवता विप्रा मुरजेषु प्रकीर्तिताः ।
[1]मृन्मयत्वाद् मृदङ्गास्तु भाण्डं भ्रमयतीति च ॥ २७३ ॥
मुरजास्तूर्ध्वकरणादातोद्यं तोदनादपि ।
भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽद्य पणवश्च विधीयते ॥ २७४ ॥
[1]दारु यतो दारयति तस्माद्भवति दर्दरः ।
दृष्ट्वा [2]मृदङ्गपणवदर्दरांश्च महामुनिः ॥ २७५ ॥
[1]मेघैस्तु स्वरसंवादान् [2]मृदङ्गानामथासृजत् ।
विद्युज्जिह्वो [3]भवेद् वामे [4]मेघः स तु महास्वनः ॥ २७६ ॥
ऐरावणो महामेघः तथा [1]चैवोर्ध्वके भवेत् ।
[2]आलिंग्ये च तडित्ख्यातो नाम्ना मेघो वलाहकः ॥ २७७ ॥
दक्षिणे पुष्करो मेघः [1]कोकिलो [घा]मतः स्मृतः ।
[2]मृदङ्ग[ए]व नाम्ना [3]च [4]ऊर्ध्वके नन्दयोच्यते ॥ २७८ ॥
[1]आङ्किकसिद्धिरित्येवमालिंग्यश्चा[थ] पिङ्गलः ।
[2]भूतप्रियो बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ २७९ ॥

270 (C 245b 246a, K XXXIV 237) [1]K पूजयित्वादि [2]C पणवं तु स्यात् मृष्टाभि 271 (C 246b-247a, K XXXIV 238) [1]C यातपुष्करिका चैव [2]C मृदङ्गपणवा चापि 272 (C 247b-248a, K XXXIV. 239) [1]K येषां ते च [2]C लवज्ञपणशङ्कुकर्णे 273 (C 248b, K XXXIV 240) [1]C om 273b 274 (K XXXIV 241) 275 (C 249a, K XXXIV 242) [1]C om 274a, K दारयोतो [2]K मृदङ्गात् पणवान् दर्दरश्च 276 (C 249b 250a, K XXXIV 243) [1]C मेघेस्तु रसंसंवादान् K मेघैं सुस्वरसयोग [2]C मृदङ्गो नाम वापरान् [3]KC भवेद् वामो [4]C मेघश्च तु 277 (C 250b-251a, K XXXIV 244) [1]K चैवोर्ध्वको C °चोर्ध्वं गतो [2]C आलिङ्ग°. K आलिङ्ग्यके घव × × × बलाहक 278 (C 251b 252a, K XXXIV. 245) [1]K किकिला [2]KC मृदङ्गश्चैव [3]K तु [4]C ऊर्ध्वगो मान्ययो°. K ऊर्ध्वके नन्दाख्यो 279 (C 252b 253a, K XXXIV 246) [1]C चङ्कारसिद्धिरितीवमालिङ्ग्यश्चाट K आङ्किक सिद्धिरितीवमालिङ्ग्यश्चापि [2]C भूतप्रियोऽपि

[1]पूजयित्वा च तान् देवान् प्रेक्षां रङ्गे प्रकल्पयेत् ।
[2]करोषस्य तु संघाते [3]मृदङ्गं स्थापयेद् बुधः ॥ २८० ॥
[1]पसघतानं (?) कक्ष्यांश्च तथा चायतता पुनः ।
आतोद्यपणवैश्चैव नर्तकोपनतास्तथा ॥ २८१ ॥
[1]शान्तिकर्म प्रयुञ्जीत विधिदृष्टेन कर्मणा ।
चत्वारः पणवाः कार्या दशरूपविधौ पुनः ॥ २८२ ॥
[1]आतोद्यान्यपि तान्येव नानावस्थासु वादयेत् ।
[2]नाटकेऽङ्के प्रकरणे वीथ्यां भाणे डिमे तथा ॥ २८३ ॥
[1]मृदङ्गं पणवं चैव दर्दरं [2]चैव वादयेत् ।
एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ॥ २८४ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपहस्तस्य लक्षणम् ।
कर्तरी समहस्तश्च हस्तपाणित्रयं तथा ॥ २८५ ॥
[1]वर्तना दण्डहस्तश्च पञ्च शिक्षाकरास्तथा ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन [2]स्वत्रे(?) जातिगतिस्तनः ॥ २८६ ॥
[3]पर्यायपतनैर्ज्ञेया कर्तरी हस्तयोर्द्वयोः ।
समयो समतालेन [4]द्वयोर्हस्ततलार्धयोः ॥ २८७ ॥
पर्यायतः प्रपातो य समहस्त इति स्मृतः ।
[5]विभावितस्य वामस्य पार्ष्णिणाङ्गुलिभिस्तथा ॥ २८८ ॥
सकृद्दक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रयं भवेत् ।
[6]पूर्वं दक्षिणहस्तेन क्रमाद् वामेन [7]पा[त]तः ॥ २८९ ॥
चत्वारो यत्र वर्तन्ते वर्तनाद् वर्तना स्मृताः ।
प्रथमं वामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेण तु ॥ २९० ॥

280 (C 253b 254a, K XXXIV 247) [1]K चपूजयित्वा च्व तान दें नेव प्रेचां प्रयोजयेत् [2]C रीषस्य for करीषस्य तु [3]C मृदङ्ग 281 (K XXXIV 248) [1]C om 281 282 (K XXXIV 249) [1]C om 282 283 (C 254b, K XXXIV 250) [1]C om 282b [2]K नाटके सप्रकरणे भाणके समहावने 284 (C 255, K XXXIV 251ab) [1]C मृदङ्ग पणवाश्चापि [2]C चोपकारयेत् 285-289 (C 256-261) [1]C पञ्चशिक्षाकर [2]M स्वते जातिद्गतिस्तत [3]C पर्यागापतने° M पर्यायापतन° [4]C °हंस समास्थयो [5]C विभावितव्या [6]C पूर्वद° [7]C पादत 290 (C. 262)

प्रहारा [1]क्रमपातेन दण्डहस्तः समस्तयोः ।
सौष्ठवं लाघवञ्चैव बाहुल्यं दृढतापि च ॥ २९१ ॥
सर्वेषां चैव हस्तानां गुणाश्चत्वार ईरिताः ।
एवमेतन्मया प्रोक्तं हस्तानामपि लक्षणम् ॥ २९२ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकानां तु लक्षणम् ।
[1]गीतवाद्यकलालयग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः ।
चित्रपाणिर्विधिज्ञः सिद्धिस्थाने [2]ध्रुवाकुशलः ॥ २९३ ॥
कलाभिरतः मधुरहस्तः सुनिविष्टो [1]रक्तमार्जनो बलवान् ।
सुविहितशरीरबुद्धिः ससिद्धो [2]वादकः श्रेष्ठः ॥ २९४ ॥

आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुमार्गकृतश्रमः[1] ।
प्रतिग्रहीता सिद्धीनामङ्गदोषविवर्जितः ॥ २९५ ॥
स्वभ्यस्तकरणः साम्ये गीतज्ञो गुणितग्रहः ।
सुसंगीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद् गुणैः ॥ २९६ ॥

[1]अभ्रान्तोऽथ हस्तकालज्ञश्छिद्रावरणपण्डितः[2] ।
अभ्यस्तकरणश्चैव भवेत् पाणविको गुणैः ॥ २९७ ॥
निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।
वादनान्तरवेदी च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥ २९८ ॥

एतत् सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य
प्रोक्तं वाद्यं [1]सर्वलोकानुमानात् ।
नोक्तं [2]यच्चेदागमाच्छास्त्रबुद्ध्या
सद्भिः कार्यं मार्गजाती समीक्ष्य ॥ २९९ ॥

291-292 (C 263 264, K XXXIV 251c) [1]C क्रमपादेन 293 (C 264b 265a, K XXXIV 252) [1]C गीतवात (M वाद) कलावाल (M पाल) ग्रहमोक्षविशारद । अथ लघुहस्तश्चित्रपाणि K गीतवाद्यतालग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः । चित्रावरणो विधेय सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुशल । [2]ध्रुवाकुशल from C 265b 294 (C 265b-266a, K. XXXIV 253) [1]C मार्जनो बलवान् [2]K भरतवादी गुणैरेव 295 (C 266b-267a, K XXXIV 254) [1]K °श्चतुमार्गकृतश्रम 296 (C. 267bc, K XXXIV 255) 297 (K XXXIV 256) भ्रान्तोऽथ हस्त° [2]K °च्छिद्रावरण पण्डितै 298 (C 267bc, K XXXIV 257) 299 (C 268, K XXXIV 258) [1]K °लोकानुभावात् [2]K °गमाच्छास्त्रबुद्ध्या

स्फुटप्रहारं [1]विशदं विभक्तं
[2]रक्तं विघुष्टं करलेपन च।
त्रिमार्जनं पूरितरागयोग
मृदङ्गवाद्यं [3]गुणतो वदन्ति ॥ ३०० ॥

वाद्येषु[1] यत्न प्रथमं तु कार्य,
[2]शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम्।
वाद्ये च गीते च सुप्रयुक्ते
[3]नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ३०१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पुष्करवाद्यो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥

300 (C 269, K XXXIV 259) [1]M विषम [2]M सन्नोऽपि घृष्ट रिञ्जितकरञ्च [3]M गुणमेते 301 (C 270, K. XXXIV 260) [1]K वाद्ये तु [2]K शय्यानि [3]C नाट्य योगो न विनाशमेति [4]C वाद्याध्यायो

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकृतीनां तु लक्षणम् ।
[1]नायकानां च सर्वेषां चतुर्णामपि तत्त्वत ॥ १ ॥
[1]समासतस्तु [2]प्रकृतिस्त्रिविधा परिकीर्तिता ।
[3]स्त्रीणां च पुरुषाणां च उत्तमा मध्यमाधमा ॥ २ ॥
[1]जितेन्द्रिया ज्ञानवती नानाशिल्पविचक्षणा ।
दक्षिणाऽथ [2][भोग]दक्षा दीनाना [3]परिसान्त्विनी ॥ ३ ॥
[1]नानाशास्त्रार्थसम्पन्ना गाम्भीर्यौदार्यशालिनी ।
[2]धैर्यत्यागगुणोपेता ज्ञेया प्रकृतिरुत्तमा ॥ ४ ॥
[1]लोकोपचारचतुरा शिल्पशास्त्रविशारदा[2] ।
[3]विज्ञानमाधुर्ययुता मध्यमा प्रकृति· स्मृता ॥ ५ ॥
[1]रुक्षा वचसि दु·शीला कुसत्त्वा [2]स्थूलबुद्धिका· ।
क्रोधना घातकाश्चैव [3]मित्रघ्नाश्छिद्रघातका ॥ ६ ॥
[1]वृथारम्भप्रसक्ताश्च यत्किञ्चिद्वादिनोऽल्पका ।
[2]पिशुना उद्धता वाक्यैरकृतज्ञास्तथालसा· ॥ ७ ॥

1 (C 1a, H, 1) [1]C om 1b 2 (C 1b 2a, H 2, BK XXIV 1) [1]B and K have this as the ch XXIV and begins from here [2]K त्रिविधा H विविधा [3]K पुरुषाणामथ स्त्रीणामुत्तमाधममध्यमा 3 (C 2b 3a, B XXIV 2) [1]HK have in its place अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानापुरुषलक्षणम् । नानाशीलगुणे लोके उत्तमाधममध्यमे ॥ प्रयोक्तव्या पृथग् भावैर्विज्ञेया प्रकृतिस्त्रिधे । नान शिल्पादिसम्पन्ना ज्ञानवन्तो जितेन्द्रिया ॥ ८५, ८६, ८७, ८८ ॥ [2]C भगालधा, B °महान्वस्या [3]B परिसान्त्वनी 4 (C 3b-4a, B XXIV 3) [1]HK (87, 88 88 89) have in its place लोकक्रिया (H लोके तु ये) विशेषज्ञा धर्माधर्मविचक्षणा । शास्त्रे विद्यासु कुशला शीलवत्त्वसमन्विता । अहिंसासत्त्वसम्पन्ना प्रकृत्या तूत्तमा स्मृता । [2]B धैर्य 5 (C 4b 5a, B XXIV 4, H 89b, K XXIV 88b) [1]HK लोकोपचारतत्त्वज्ञा [2]HK विचक्षणा for विशारदा [3]HK have here मध्यमाय गुणोपेता प्रकृत्या मध्यमा स्मृता 6 (C 5b 6a, B XXIV 5, H 90b 91a, K XXIV. 89b 90a) [1]B रूक्षवाचोऽथ, HK रूक्षवाक्या दुराचारा नि स्वत्त्वा [2]HK स्थूलबुद्धय, NC स्वल्पबुद्धिका, B स्थूलबुद्धय [3]K कृतघ्नाश्छिद्रदर्शिन H कृतघ्ना सर्वदर्शिन, B मित्रघ्नाश्छिद्रमानिन 7 (C 6b, B XXIV 6a, H 91b 92a, K XXIV. 90b-91a) [1]CB om 7a [2]HK पिशुना पापनिरता स्त्रीलोल्या (B लोला) कलहप्रिय ।

[1]मान्यामानविशेषज्ञा स्त्रीलोला कलहप्रिया ।
[2]सूचका पापकर्माण परद्रव्यापहारिण ॥ ८ ॥
एभिर्दोषैस्तु [1]सम्पन्ना भवन्ति ह्यधमा नरा ।
एवञ्च शीलतो [2]नृणां प्रकृतिस्त्रिविधा स्मृता ॥ ९ ॥
[1]स्त्रीणां पुनस्तु प्रकृतिं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वश ।
[2]मृदुभावा त्वचपला स्मितभाषिण्यनिष्ठुरा ॥ १० ॥
[1]गुरूणां वचने दक्षा सलज्जा विनयान्विता ।
[2]रूपाभिजनमाधुर्यगुणै स्वाभाविकैर्वृता ॥ ११ ॥
गाम्भीर्यधैर्यसम्पन्ना [1]उत्तमा प्रकृति स्मृता ।
[2]नात्युत्कृष्टैरशिथिलैरेभिरेव वृता गुणै ॥ १२ ॥
[1]अल्पदोषानुविद्धा च मध्यमा प्रकृति स्मृता ।
अधमा प्रकृतिर्या तु पुरुषाणा प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥
[1]विज्ञेया सैव नारीणामधमाना समासत ।
[2]प्रेष्या चैव हि विज्ञेया सकीर्णा प्रकृतावपि ॥ १४ ॥
नपुंसकश्च विज्ञेय संकीर्णोऽधम एव च ।
[1]शकारश्चैव विटश्च ये चान्येऽप्येवमादय ॥ १५ ॥
[1]संकीर्णा प्रकृतिर्ज्ञेया नाटके च द्विजोत्तमा ।
एते ज्ञेया प्रकृतय पुरुषस्त्रीनपुंसका ॥ १६ ॥

8 (C 7, B XXIV 6b 7a H 92b, K XXIV 91b) [1]C मान्यामान्यविशेषज्ञा B मान्यामान्याविशेषज्ञा HK मान्यामान्यविशेषाल्पमनभिप्राय तस्करा [2]HK om 8b 9 (C 8, B XXIV. 7b 8a, H 93, K XXIV 92) [1]HK सयुक्ता प्रकृतेरधमा स्मृता B सम्पन्ना भवन्तीहाधमा नरा 10 (C 9 B XXIV 8b 9a, H 110, K XXIV 108b 109a) [1]HK अत पर प्रवक्ष्यामि स्त्रीणा च प्रकृति पुन [2]HK मितभाषा विदग्धा च सलज्जा चाप्य (K न च) निष्ठुरा 11 (C 10 B XXIV 9b 10a, H 111a K XXIV 109b) [1]HK कुलशीलगुणोपेता गुरूणां शासने रता C गुणानां वचने [2]C रूपाभिजनमाधुर्यो गुणै स्वाभाविकी वृता 12 (C 11 B XXIV 10b-11a H 111b K XXIV 110a) [1]BC सा (B वि) ज्ञेया प्रमदोत्तमा [2]HK om this B नात्युत्कृष्टैरनिखिलै° 13 (C 12, B XXIV 11b 12a) [1]HK om 13 14 (C 13a B XXIV 12b, 13b, H 10b, K XXIV 10a) [1]HK om this hem [2]C om this hem 15 (C 13b, 14a, B XXIV 13a, 14a, H 11, K 10b 11a) [1]C विदूषक शकारश्च [2]K सकरे स्वविटश्चैव H शकारश्चैव चेटश्च B शकारश्च विटश्चैव [3]HK चाभ्योऽप्यधमा नरा 16 (C 14b-15a, H 13, K XXIV 11b 12a) [1]N सकीर्णा प्रकृति ज्ञेया° CM सकीर्णा नाटके ज्ञेया° [2]C °स्ते सजज्ञे नाटके बुधै । B अधमा नाटके बुधै [3]HK प्रकृत्या तु

[1]आसां तु संप्रवक्ष्यामि [2]विभागं शीलसंश्रयम् ।
[3]तत्र चत्वार एव स्युर्नायकाः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥
[1]मध्योत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ।
[2]धीरोद्धता धीरललिता धीरोदात्तास्तथैव च ॥ १८ ॥
धीरप्रशान्तकाश्चैव नायकाः परिकीर्तिताः ।
देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः [1]स्युर्धीरललिता नृपाः ॥ १९ ॥
[1]सेनापतिरमात्यश्च [2]धीरोदात्तौ [3]प्रकीर्तितौ ।
[4]धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजस्तथा ॥ २० ॥
एतेषां च पुनर्ज्ञेयाश्चत्वारश्च[1] विदूषकाः ।
[2]लिंगिनो [द्विजाऽ]वरजा शि[ष्य]श्चेति यथाक्रमम् ॥ २१ ॥
[1]देवक्षितिभृतामात्यब्राह्मणानां प्रयोजयेत् ।
[2]विप्रलम्भे सुहृदो[ऽमी] संकथालापपेशलाः ॥ २२ ॥
व्यसनी [1]प्राप्तदुःखो वा [2]युज्यतेऽभ्युदयेन यः ।
तथा पुरुषयाहुल्ये प्रधानो नायकः स्मृतः[3] ॥ २३ ॥
[1]यत्रानेकस्य भवतो व्यसनाभ्युदयौ पुनः ।
[2]प्रकृष्टौ यस्य तौ स्यातां [3]स भवेत् तत्र नायकः[4] ॥ २४ ॥

17 (C 15b 16a, B XXIV 15b 16a, K XXIV 12b, 2a, H 13a, 3a) [1]KH एतेषा चैव वक्ष्यामि विभाग शीलसंश्रयं. [2]B विधान [3]KH नाटेऽ चत्वार एवैते. B चव चत्वार 18 (C 16b 17a, B XXIV 16b–17a H 3b-4a, K XXIV. 2b-3a) [1]K मध्योत्तमाया [2]HK read all the terms in singular 19 (C 17b-18a, B XXIV 17b-18a H 4b-5a K XXIV 3b-4a) [1]C ललितास्तु नृपा स्मृता 20 (C 18b-19a, B XXIV 18b-19a, H 5b 6a, K XXIV 4b 5a) [1]HK. °मात्यश्च [2]HK °दात्ता. [3]HK °कीर्तिता [4]KH ब्राह्मणो वणिजश्चैव प्रोक्ता धीरप्रशान्तका 21 (C 19b-20a, B XXIV 19b 20a, K XXIV 5b) [1]K चत्वारोऽपि [2]KH om 21b. C लिङ्गानि ते चरजका शिष्टाश्चेति N लिङ्गान्तस् तेऽवरजा वा शिष्टाश्चेति 22 (C 20b-21a, B XXIV 20b-21a) [1]KH om 22 [2]C विप्रलम्भे सुहृदाशी पेशला 23 (C 21b-22a, B XXIV 21b 22a) [1]C प्राप्तदुःखा B प्राप्यदुःख [2]C युज्यते भूमिपेन वा. [3]KH om 73 24 (C 22b-23a, B XXIV 22b 23a) [1]C तत्र [2]B प्रकृष्टौ [3]B न भवेत् [4]KH om 24

एते तु नायका ज्ञेया [1]काव्यबन्धेषु सर्वदा ।
[2]नायिकाश्चैव वक्ष्यामि चतस्रः पुनरेव तु ॥ २५ ॥
दिव्या च नृपपत्नी च कुलस्त्री गणिका तथा ।
एतास्तु नायिका ज्ञेया नानाप्रकृतिलक्षणाः ॥ २६ ॥
[1]धीरा च ललिता चैव उदात्ता निभृता तथा ।
[2]दिव्या राजाङ्गना ह्येता गुणैर्युक्ता भवन्ति हि ॥ २७ ॥
उदात्ता निभृता चैव [1]भवेत्तु कुलजाङ्गना ।
[2]ललिता चाप्युदात्ता च गणिका शिल्पकारिका ॥ २८ ॥
[1]प्रकृतीनां तु सर्वासामुपचारो द्विधा स्मृतः ।
[2]बाह्यश्चाभ्यन्तरश्चैव तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २९ ॥
तत्र राजोपचारो यो [1]भवेदाभ्यन्तरस्तु सः ।
[2]ततो बाह्योपचारस्तु यः स बाह्यक उच्यते ॥ ३० ॥

[1]तत्र राजोपचारेषु अन्तःपुरसमाश्रयम् ।
स्त्रीविभागं प्रवक्ष्यामि [2]उपचारं तथैव च ॥ ३१ ॥
[1]महादेवी तथा देवी स्वामिनी [2]स्थायिनी तथा ।
भोगिनी शिल्पकारिणी [3]नाटकीयाथ नर्तकी ॥ ३२ ॥

25 (C 23b, K XXIV, 6 H 6b 7a) [1]C नानाप्रकृतिलक्षणा [2]C om 25b, B om 25 26 (K XXIV 7, H 7b 8a) 27 (C 24, B XXIV 24b 25a, K XXIV 8, H 8b 9a) [1]HK read all terms in plural [2]C दिव्यानां ज्ञातयस्ते स्त्रे गुणैः° 28 (C 25, B XXIV 25b 26a, K XXIV 9, H 9b 10a) [1]C भवतैव कुलाङ्गना [2]KH गणिका शिल्पकारी च उदात्तललिते स्मृते 29 (C 26, B XXIV 26b 27a, K XXIV 12c, H 13b) [1]KH सर्वासां प्रकृतीनां तु प्रकारो द्विविधः स्मृतः [2]KH om 29b 30 (C 27, B XXIV 27b-28a, K XXIV 13, H 14a) [1]CN भवत्याभ्यन्तरस्तु K भवेदभ्यन्तरस्तु [2]H om 30b, [2]K बाह्योपचारो यस्तस्मात् विज्ञेयो बाह्य एव च 31 (C 28, B XXIV 28b 29a, K XXIV 14, H 14b 15a) [1]KH तस्माद्राजोपचारेषु पुनराभ्यन्तराश्रयम् C राजोपचारतमन्तःपुरसमाश्रयम् [2]C चान्तःपुरसमाश्रयम् N as in HK B विभक्तमुपचारतः 32 (C 29, B XXIV 30, K. XXIV 15, H 15b 16a) [1]CMN read all these terms in plural. B महादेवी [2]KH स्थायिनी, CB स्थापिता [3]C नाटकीयाश्च नर्तिका B नाटकीया सनर्तका B adds before 32 राजोपचारं वक्ष्यामि चान्तःपुरसमाश्रयम्

[1]अनुचारिका च विज्ञेया तथा च परिचारिका ।
तथा सञ्चारिका चैव तथा [2]प्रेषणचारिका ॥ ३३ ॥
[1]महत्तरा प्रतीहारी कुमारी स्थविरा अपि ।
[2]आयुक्तिका च नृपतेरयमाभ्यन्तरो जनः ॥ ३४ ॥
तत्र [1]मूर्धाभिषिक्ता या कुलशीलसमन्विता ।
[2]गुणैर्युक्ता वयःस्था च मध्यस्थाऽक्रोधना तथा ॥ ३५ ॥
[1]मुक्तेर्ष्या नृपशीलज्ञा [2]समदुःखसुखा सदा ।
[2]शान्तिस्वस्त्ययने भर्तुः सततं मङ्गलैषिणी ॥ ३६ ॥
[1]शान्ता [2]प्रीतियुता धीरा धन्त पुरहिते रता ।
एभिर्गुणैस्तु सम्पृक्ता [3]महादेवी उदाहृता ॥ ३७ ॥
एभिरेव गुणैर्युक्ता [1]सत्सस्कारैस्तु वर्जिता ।
[2]गर्विता राजपुत्री च [3]प्रीतिसम्भोगतत्परा ॥ ३८ ॥
[1]शुचिर्नित्योज्ज्वलाकारा [2]प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ।
[3]यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवी अभिधीयते ॥ ३९ ॥
[1]सेनापतेरमात्यानां [2]भृत्यानामथवा पुनः ।
भवेयुस्तनयास्तास्तु [3]प्रीतिसम्मानवर्धिता ॥ ४० ॥

33 (C 30, B XXIV 31, K XXIV 16, H 16b-17a) [1]See note 1 on 32 [1]KH अनुचारी तथायुता [2]HKB मं ष(ड B)षकारिका 34 (C 31, B XXIV 32, K XXIV 17, H 17b-18a) [1]C महत्पर्य, [2] See n 1 on 32 35 (C 32, B, XXIV 33, K XXIV 18, H 18b 19a) [1]KH मूर्धावसिता [2]K समतुल्यचरिता च वयसा क्रोधवर्जिता 36 (C 33, B XXIV 34, K XXIV 19, H 19b 20a) [1]HK अमोर्ष्या [2]HK शान्तिस्वस्त्ययनैर्नित्य भर्तुर्मङ्गलकाङ्क्षिणी 37 (C 34, B XXIV. 35, K XXIV 20, H 20b-21a) [1]HK पतिव्रता क्षमायुक्ता अन्त पुरहिते रता [2]C पतियुता, BN पतिव्रता [3]C महादेव्य उदाहृत 38 (C 35, B XXIV 36, K XXIV 21, H 21b 22a) [1]HK बहुमानविवर्जिता [1]B सत्सस्कारत्रि° [2]C गर्विता स्वतिसौभाग्यात् B गर्वितातिसौभाग्या [3]HK. रतिसयोगतत्परा, B पतिसम्भोग तत्परा 39 (C 36, B XXIV. 37, K. XXIV 22 H 22b 23a) [1]HK बालानित्योज्ज्वलगुणा HK प्रतिपक्षेष्व° B पतिरम्याभ्य° [3]वयोरूपगुणाढ्यास्तु याश्च देव्य प्रकीर्तिता 40 (C 37, B XXIV 38, K XXIV 23, H 24) ^{1}H reads before this रूपिणी पद्मिनी आदि सावधाना शुभानना [2]K दण्डिता तत्पराश्च या H दण्डिनी तत्° [3]B प्रतिसम्मान°

शीलरूपगुणैर्यास्तु सम्पन्ना [1]नृपवल्लभाः ।
[2]स्वगुणैर्लब्धमाहात्म्याः स्वामिन्य इति ताः स्मृताः ॥ ४१ ॥
रूपयौवनशालिन्य[1] कर्कशा [2]विभ्रमान्विताः ।
[2]रतिसम्भोगकुशला [3]प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ॥ ४२ ॥
[1]उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या ह्यनिष्ठुरा[2] ।
मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिन्य [2]स्सम्प्रकीर्तिता ॥ ४३ ॥
[1]दक्षा स्फुटा ह्युदात्ताश्च गन्धमाल्योज्ज्वला [2]सदा ।
[3]नृपतिच्छन्दवृत्ताश्च [4]सर्वत्रेर्ष्याविवर्जिता ॥ ४४ ॥
[5]सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नात्युद्धतास्तथा ।
मध्यस्था निभृता क्षान्ता भोगिन्य इति ता[.] स्मृता[.] ॥ ४५ ॥
नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणा. ।
गन्धशिल्पविभागज्ञा नानालेख्यविशारदा[1] ॥ ४६ ॥
[1]शयनाशनयानज्ञा मधुराश्चतुरास्तथा ।
दक्षा[2]श्चिता स्फुटा [3]श्लक्ष्णा निभृता शिल्पकारिका ॥ ४७ ॥
[1]अथ रूपगुणौदार्यसौभाग्यधैर्यशीलसम्पन्ना[2] ।
[3]पेशलमधुरस्निग्धानुनादिकलचित्तकण्ठा च ॥ ४८ ॥
[1]हेलाभावविशेषज्ञा सत्त्वेनाभिनयेन च ।
माधुर्येण च सम्पन्ना ह्यातोद्यकुशलास्तथा ॥ ४९ ॥

41 (C 38, B XXIV 39 K XXIV 24, H 25) [1]B नृपतेर्हिता [2]KH स्वामि सत्कारसम्पन्ना B स्वगुणैर्लब्धसम्माना 42 (C 39 B XXIV 40, K XXIV 25, H 26) [1]KH ललिता तथा [2]C चतिसम्भोग° [3]K प्रतिपक्षेऽभ्यसूयिका 43 (B XXIV 42, K XXIV 27 H 28) [1]C om 43 [1]HK उपस्थिता चाप्रमत्ता निद्रालस्या [2]H कथिता तथा 44 45 (K XXIV 26 28 B XXIV 41 43, H 27, 29) [1]H दत्ता B दचा भतु श्च चित्तज्ञा [2]C तथा [3]B नृपतेश्छन्दवर्तिन्यो नह्येर्ष्या-मानवर्जिता [4]H सर्वेर्ष्ये° [5]B कुलशौचलब्धपूजा मृदवो नातिचोद्धटा 46 (K XXIV 29, B XXIV 44, H 30) [1]B °विकल्पिका 47 (C 40b 41a, K XXIV 30, B XXIV 45, H 31) [1]B शयनासनभागज्ञा [2]B दक्षा सौम्या स्फुटा स्त्रिग्धा [3]H श्लौता, 48 (C 46, B XXIV 50b 51a) [1]C चर्थ KH om 48 [2]C सौभाग्यवीर्य सम्पन्ना [3]C पेशल मधुरा स्निग्धा न च विकल्पा चित्रकर्म कुशला च 49 (C 43, B XXIV 47b 48a) [1]B °विशेषाख्या

¹स्वरतालयतिज्ञाश्च तथाचार्योपसेविकाः ।
चतुरा नाट्यकुशलाश्चोहापोहविचक्षणाः ॥ ५० ॥
रूपयौवनसम्पन्ना नाटकीयाः प्रकीर्तिताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्नाश्चतुःषष्टिकलान्विताः ॥ ५१ ॥
चतुरा प्रश्रयोपेताः स्त्रीदोषैश्च विवर्जिता ।
सदा प्रागल्भ्ययुक्ताश्च ¹त्यक्तालस्या जितश्रमा ॥ ५२ ॥
नानाशिल्पप्रयोगज्ञा नृत्तगीतविचक्षणाः ।
समागतासु नारीषु रूपयौवनकान्तिभिः ॥ ५३ ॥
न दृश्यते गुणैस्तुल्या यस्या¹ सा नर्तकी स्मृता ।
¹सर्वावस्थोपचारेषु या न मुञ्चति पार्थिवम् ॥ ५४ ॥
¹विज्ञेया ²नामतः सा तु नृपतेरनुचारिका ।
³छत्रशय्यासने युक्ता तथा व्यजनकर्मणि ॥ ५५ ॥
¹संवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने ।
²तथाभरणसंयोगे माल्यसंग्रहणेषु च ॥ ५६ ॥
¹विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः परिचारिका ।
नानाकक्ष्याविचारिण्यस्तथोपवनसंचराः ॥ ५७ ॥
देवतायतनक्रीडाप्रासादपरिसंचराः¹ ।
¹यामकिन्यस्तथा चैव याश्चैवंलक्षणाः स्त्रियः ॥ ५८ ॥
संचारिकास्तु विज्ञेया नाट्यज्ञैर्भोगचारिताः¹ ।
¹प्रेषणे कामसंयुते तथा गुह्यसमुत्थिते ॥ ५९ ॥

50-51 (C 41b-42, 44a, B XXIV 46, 47a 48b, cf K XXIV 31, 32) ¹B स्वरमीपसयज्ञा या स्वभावविकल्पिका 52 (C 44b-45a, B XXIV 49, K XXIV 33b, H 34b) ¹K मुक्तालस्या 53 (C 45b, 47a, B XXIV 50a, 51b, K XXIV 33a, 34a, H 34a 35a) K यौवनादिगुणान्विता 54 (C 47b-48a, B XXIV 52, K. XXIV 47, 34b 35a, H 35b 36a) ¹HK सर्वावस्था प्रचारेषु अनुगच्छति या नृपम् 55 (B XXIV 53 K XXIV 35b, 36a, H 36b, 39a) ¹C. om 55 ²B रविपादच नाम्ना मे तु° ³B अस्त्रपात्री छत्रधारी तदा व्यजनधारिणी. 56 (B XXIV 54, K XXIV 38b-39a, H 39b-40a, cf C 48-49) ¹B वर्णिका गन्धयोक्त्री तदा चैव प्रसाधिका ²B °भरणमन्दीक्षौ च माल्यसंयोजिका तदा. 57 (B XXIV 55; C 50b, K XXIV 39b 40a H 40b-41a) ¹B एवंविधा भवेद्युर्या या स्त्रियः. 58 (C 51, B XXIV 56 K XXIV 40b 41a, H 41b-42a) ¹K यामेषु च नियुक्ता यास्तदा च विविधाश्रये 59 (C 52ab B XXIV 57, K XXIV. 41b-42a; H 42b-43a) ¹C प्रेषणे कामसंयुक्ते B प्रेषणेकाम °²C युक्ता तथा समुत्थिते. K. गुह्यादय समुत्थिते.

[1]या नियुक्ता बुधैस्तास्तु [2]ज्ञेयाः प्रेषणचारिकाः ।
[3]सर्वास्तु पुररक्षायां [4]स्तुतिस्वस्त्ययनादिभिः ॥ ६० ॥
या वृद्धिमभिनन्दन्ति [1]महत्तर्यस्तु ताः स्मृताः ।
[2]सन्धिविग्रहसंबद्धनानाकार्यसमुत्थितम् ॥ ६१ ॥
[1]निवेदयन्ति कार्यं याः प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः ।
[2]अप्राप्तरतिसंभोगा असंभ्रान्ता अनुद्धताः ॥ ६२ ॥
[1]निभृता याः सलज्जाश्च ताः कुमार्य इति स्मृताः ।
[2]पूर्वराजनयाभिज्ञाः [3]पूर्वराजाभिपूजिताः ॥ ६३ ॥
[1]सर्वानुचरितज्ञाश्च ता वृद्धा इति संज्ञिताः ।
[2]भाण्डागारेष्वधिकृता [3]आयुधाधिकृतास्तथा ॥ ६४ ॥
[1]फलमूलौषधीनाञ्च तथा [2]चैवान्नवीक्षिकाः ।
[3]गन्धाभरणमाल्यानां वस्त्राणां चैव [4]चिन्तिकाः ॥ ६५ ॥
[1]बह्वर्थेषु नियुक्ता या आयुक्ता इति च स्मृताः ।
[2]इत्यन्तःपुरचारिण्यः स्त्रियः प्रोक्ताः समासतः ॥ ६६ ॥

60 (C 52c 53a, B XXIV 58 K XXIV 42b 43a, H 43b 44a) [1]CN प्रेष(ष)णीया नृपैर्यास्तु, B नृपैर्यास्तु नियुज्यन्ते ता [2]K ज्ञेयास्त्वेषण°, H ज्ञेया प्रेक्षण° B ज्ञेया परिचारिका [3]KH °रक्षायाम् B °रक्षासु [4]CB स्तुतिस्वस्त्ययनैर्न च या, KH चाशीस्स्व° 61 (C 53b B XXIV 59, K XXIV 43b 44a, H 44b 45a) [1]K ज्ञेयास्ता सुमहत्तरा, H ज्ञेयास्तास्तु महः° B ता विज्ञेया महत्तरा [2]C om 61b, B °नानाकार° 62 (B XXIV 60, K XXIV 44b 45a H 45b 46a) [1]C om this [2]B अप्राप्तरतसम्भोगा न सम्भ्रान्ता न चोद्धता 63 (B XXIV 61 C 54a K XXIV 45b-46a H 46b 47a) [1]C om 63a, B निभृताश्च कुमार्यो बालिका स्मृता [2]C पूर्वराजनयाभिज्ञा, B पूर्वराजनयज्ञा या [3]C पूर्वं राज्ञाभि°, KH सर्वराजसु पूजिता 64 (C 54b 55a B XXIV 62 K XXIV 46b, 36a, H 47b, 37a) [1]K सर्वराजोपचारज्ञा, B पूर्वराजानुचरिताश्च [2]KH भाण्डागारे नियुक्ता या [3]K आयुधागारे एव च B आयुधाधि°, C आयुधा विकृतास्तथा 65 (C 55b 56a, B XXIV 63 K XXIV 36b 37a, H 37b 38a) [1]KH ओषधीफलमूलेषु वीजेषु व्यापृता तथा [2]C °वान्नवीक्षणा N वान्नवीक्षिता, B वान्नवेक्षिको for वान्न वीक्षिका [3]KH गन्धाभरणवस्त्रेषु आख्यानकथनेषु च [4]C चिन्तका 66 (C 56b 57a, B XXIV 64, K XXIV 37b, H 38b) [1]C बह्वाश्रयास्तथा युक्ता विज्ञेया युक्तिका स्मृता B बह्वाश्रये तथा युक्ता ज्ञेया ह्यायुक्तिकास्तु ता [2]KH om 66b

¹विशेषणं तु शेषाणां तासां वक्ष्यामि वो द्विजाः ।
या ²नियुक्ता नियोगेषु प्रयोगेषु ³तथैव हि ॥ ६७ ॥
¹न चोद्धता न चोद्भ्रान्ता न लुब्धा न च निष्ठुरा ।
²शान्ता क्षान्ता प्रसन्नाश्च जितक्रोधा जितेन्द्रिया ॥ ६८ ॥
¹अकामा निभृताश्चैव स्त्रीदोषैश्च विवर्जिता ।
²अनुरक्ताश्च भक्ताश्च नानापार्श्वसमुत्थिताः ॥ ६९ ॥
ता नियोगेषु योक्तव्या ¹वनिता मदवर्जिता ।
²यस्त्वन्नपुं सक नाम तृतीया प्रकृतिः स्मृता ⁴ ॥ ७० ॥
¹साऽप्यन्त पुरसञ्चारे योज्या पार्थिववेश्मनि ।
²स्नातका कञ्चुकीयाश्च तथा ³वर्षधरा पुनः ॥ ७१ ॥
¹औपस्थायिकनिर्मुण्डा कक्षास्थानेषु योजयेत् ।
अपुमांसस्तु ये पुरुषा ये तु स्त्रीभोगवर्जिताः ॥ ७२ ॥
¹एते त्वन्त पुरचरा कार्या नित्य हि नाटके ।
²[द्वारथन्तु] स्नातकं कुर्यादार्यमाचारसयुतम् ॥ ७३ ॥
¹ब्राह्मणा कुशला वृद्धा ²कामदोषविवर्जिता ।
प्रयोजनेषु देवीनां नियोक्तव्या नृपै ³ सदा ॥ ७४ ॥
ये ¹विद्यासत्यसम्पन्ना कामदोषविवर्जिता ।
ज्ञानविज्ञानकुशला कञ्चुकीयास्तु ते स्मृता ॥ ७५ ॥

67 (C 57b 58a B XXIV 65a, 66a, K XXIV 47, H 48) ¹B विशेषम विशेषेण, C विशेषेण विशेषेण KH समासात्तस्य तासां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तमा ²KH नियोज्या ³C न चोद्धता 68 (C 58b-59a, B XXIV 66b 67a K XXIV. 48, H 49) ¹BC न चोद्भ्रान्ता न लुब्धा न नातिनिष्ठुरमानसा KH चपुद्धता चाद्भ्रान्ता सु (स)विवाचानिष्ठुरा ²KH क्षान्ता दीना (H दान्ता) सुशीलाश्च 69 (C 59b 60a, B XXIV 67b, 65b, K XXIV 49a, H 50a) ¹C अकामाश्चापि पूज्याश्च B अकामा न्यभद्रे(दो)षाश्च ²KH om 69b 70 (C 60b 61a, K XXIV 49b 50a, H 50b 51a) ¹C मदरोषविवर्जिता ²C या सा नपुंसका ³KH प्रकृतिस्तु सा ⁴B om 70 71 (C 61b 62a, B XXIV 68, K XXIV 50b 51a, H 51b 52a) ¹B सा त्वन्तःपुर° ²BN कारुका, C कारुका ³CB वषवरा 72 (K XXIV 51b 52a, H 52b 53a) ¹BC om 72 H ये स्थायिकाश्च 73 (K XXIV. 52b-53a H 54b 55a) ¹C om 73 ²K वसन्ते, (footnote वास्तव्ये) B *ma* द्वारस्था स्नातकान् 74 (C 65b 66a, B XXIV 72) ¹KH om 74 ²N काम, C कला 75 K XXIV 58, H 59) ¹K *footnote* विप्रा ²BC om 75

[1]प्रेषणे चार्थसयुक्ते कञ्चुकीयान्नियोजयेत् ।
तथा वर्षधरांश्चैव कामचारेषु योजयेत् ॥ ७६ ॥
[1]औपस्थायिकनिर्मुण्डान् स्त्रीणां प्रेषणकर्मणि ।
[2]रक्षणे कुमारीणाञ्च बालिकानाञ्च योजयेत् ॥ ७७ ॥
[1]मानकार्येषु नारीणां नियुञ्जीतानुचारिका ।
[2]अन्त पुराधिकारे हि [3]राजचर्यानुवर्तिनम् ॥ ७८ ॥
[1]सर्व[नृ]त्ता[ङ्ग]योगज्ञ [2]नाट्यागारे [3]निवेशयेत् ।
[4]ये त्वल्पसत्त्वा कुशला क्लीवाश्च स्त्रीस्वभाविन [5] ॥ ७९ ॥
[1]जात्या न दोषिणश्चैव ते वै [2]वर्षधरा स्मृता ।
[3]नपुंसका ये पुरुषा स्त्रीस्वभावेन वर्जिता ॥ ८० ॥
[1]निर्मुण्डा नामतो ज्ञेया कामविज्ञानवर्जिता ।
एतदष्टादशविधं प्रोक्तमन्त पुर मया ॥ ८१ ॥

अत परं प्रवक्ष्यामि बाह्यपुरुषसञ्चरम् ।
राजा सेनापतिश्चैव [1]पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ ८२ ॥
सचिवा प्राड्विवाकाश्च [1]कुमाराधिकृतास्तथा ।
[2]एते चान्ये च बहव [3]सभास्तारा नृपस्य तु ।
[4]विभागमेषा वक्ष्यामि लक्षण च पृथक् पृथक् ॥ ८३ ॥

76 (K XXIV 53b 54a, H 54b 55a) [1]BC om 76, H प्रेरणे 77 (C 62b 63a, B XXIV 69, K XXIV 54b, H 55b [1]KH औ(ड)पस्थायिकनिमुण्डा [2]KH om 77b 78 (C 63b B XXIV 70a, K XXIV 55a, H 56a) [1]BC om 78a [2]KH om 78b, C °धिकारी हि, B °विकारेषु [3]BC राजभार्या (°चर्या B)नुवर्तनम् 79 (C 64, B XXIV 70b 71a K 55b 57a H 56b 57a, [1]KC सर्व, (K सद्यो)वृत्तात्त B °न्तहवाहा [2]BM पण्यागारे [3]KH नियोजयेत [4]C वनितास्त्वल्पसत्त्वा ये ये [5]C °स्वभावका B °स्वाभाविका 80 (C 65a, B XXIV 71b, K XXIV 56b 57a, H 57b 58a) [1]C जात्या न भाषिण° KH जात्या न दुष्टा कार्ये च [2]BC वर्षवरा [3]BC om 80b 81 (C 66b B XXIV 73a, K XXIV 57b, 59a H 58b, 60a) [1]BC om 81a 82 (C 67 B XXIV 73b 74a, K XXIV 59b 60a, H 60b 61a) [1]KH कुमारो 83 (C 68, B XXIV 74b 75, K XXIV 60b 61 H 61b 62) [1]C कुमारकृतस्तथा, KH प्रयोगाधि कृतास्तथा [2]B एके [3]BC मान्या ज्ञेया [4]BC विशेषमेव (B विशेषमेषा) वक्ष्यामि लक्षणानि निबोधत

[1]शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
दक्षः प्रगल्भः [2]स्मृतिमान् विक्रान्तो [3]मतिमाञ् शुचिः ॥ ८४ ॥
दीर्घदर्शी महोत्साहः कृतज्ञः [1]प्रियवाक्पटुः ।
लोकपालव्रतधरः [2]कर्ममार्गविशारदः ॥ ८५ ॥
उत्थितश्चाप्रमत्तश्च [1]वृद्धसेव्यर्थशास्त्रवित् ।
[2]नानानयप्रचारज्ञः ऊहापोहविचक्षणः ॥ ८६ ॥
[1]परभावेङ्गितज्ञश्च [2]शूरो धीरः क्षमान्वितः ।
[3]नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो [4]नानाशिल्पप्रवर्तकः ॥ ८७ ॥
[1]नीतिशास्त्रे च कुशलस्तथा चैवानुरागवान् ।
[2]स्थानवृद्धिक्षयज्ञश्च पररन्ध्रविचक्षणः ।
[4]कृतज्ञोऽव्यसनी चैव [5]गुणैरेभिर्भवेन्नृपः ॥ ८८ ॥
[1]शीलवान् सत्यसम्पन्नस्त्यक्तालस्यः प्रियंवदः ।
पररन्ध्रविधिज्ञश्च यात्राकालविशेषवित् ॥ ८९ ॥
[1]अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुले वृतः ।
देशवित् कालविच्चैव भवेत् सेनापतिर्गुणैः ॥ ९० ॥
[1]कुलीना बुद्धिसम्पन्नाः श्रुतिनीतिविशारदाः ।
स्वदेश्याश्चानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ।
[2]पुरोधोमन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥ ९१ ॥

84 (C 69b 70a, B XXIV 76, K XXIV 62, H 63) [1]BC बलवान् [2]C मति⁰, B धृति⁰, H श्रुति⁰ [3]KH धृतिमान् 85 (C 70b 71a, B XXIV 77, K XXIV 63, H 64) [1]B प्रियवाङ् मृदु, KH प्रियवागपि [2]KH शूरो धीरः क्षमान्वितः 86 (C 71b, B XXIV 78a, K XXIV 64, H 65) [1]HC वृद्ध अन्यर्थं⁰ [2]BC om 86b, K नानानाट्यप्रचार⁰ 87 (C 72, B XXIV 78b, 79a, K XXIV 65 H 66) [1]CHMN परदोषे (H ⁰भावे, ⁰MN ⁰भावे)ऽङ्गिताभिज्ञ (⁰ङ्गितज्ञश्च) [2]HK षाड्गुण्यनाप्यलङ्कृत [3]BC ऊहापोहविचारी च [4]KHB ⁰शिल्पप्रयोजकः 88 (C 73a, B XXIV 79b 80a, K XXIV 66, H 67) [1]KH om 88a, B नीतिशास्त्रार्थकुशल⁰ [2]C गुणैरेभिर्भवेन्नृप [3]C om 88bc, B om 88b [4]B धर्मज्ञोऽव्यसनी चैव [5]BHK गुणैरेतै⁰ 89 90 (B XXIV 82b 84a, K XXXIV 67-68, H 68 69) [1]C om 89 90 91 (B XXIV 80b 82a, K XXIV 69 70a, H 70 71a) [1]C om 91 B reads as follows कुलीना बुद्धिसम्पन्ना नानाशास्त्रविपश्चितः । स्निग्धा परैरहार्याश्च न प्रमत्ताश्च देशजाः । धनुश्चाप विनीताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ॥ पुरोधोमन्त्रिणश्च स्युर्गुणैरेभिर्भवन्ति हि । [2]KH अमात्या for पुरोधो

[1]बुद्धिमान् [2]नीतिसम्पन्नो विक्रान्तः स्यात् प्रियवदः ।
अर्थशास्त्रे च कुशलो ह्यनुरक्तः प्रजासु च ॥ ९२ ॥
[1]यो धार्मिकस्तथामात्यः कर्तव्यो भूमिपैः सदा ।
व्यवहारार्थतत्त्वज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ॥ ९३ ॥
मध्यस्था [1]धार्मिका धीराः [2]कार्याकार्यविचक्षणाः ।
[3]क्षान्ता दान्ता जितक्रोधा नोद्धताः समदर्शिनः ॥ ९४ ॥
ईदृशाः प्राड्विवाकाश्च स्थाप्या [4]धर्मासनेष्वथ ।
उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या [2]जितश्रमाः ॥ ९५ ॥
स्निग्धाः क्षान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ।
नयज्ञा विनयज्ञाश्च [1]ऊहापोहविचक्षणाः ॥ ९६ ॥
सर्वशास्त्रार्थसम्पन्ना [1]कामाद्यविकृतास्तथा ।
[2]क्रमायाता हि [या] सक्ताः कुमाराधिकृतास्तथा ।
[4]नानारूपैः समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥ ९७ ॥
[1]बृहस्पतिमतादेषां [2]गुणाश्चाप्यभिलक्ष[येत्] ।
विज्ञेयं [3]चापि कर्मज्ञैः [4]सभास्तारादिकल्पनम् ॥ ९८ ॥
[1]इत्येतद्वो मया प्रोक्तं सर्वप्रकृतिलक्षणम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [3]लक्षणं भूमिकास्वपि ॥ ९९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रकृतिविचारो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

92 (C 73b-74a, B XXIV 82b) [1]HK om 92 [2]B °प्यनुरक्तास्य° 93 (C 74b 75a, B XXIV 84b K XXIV 70b H 71b) [1]KH om 93a 94 (C 75b 76a, B XXIV 85, K XXIV 71 H 72) [1]C धार्मिकधिय KH धार्मिका रक्ता [2]B °कार्यविवेकिनः [3]BK शान्ता [4]C स्थाप्य 95 (C 76b-77a, B XXIV 86 K XXIV 72, H 73) [1]B हिता for °धन [2]KH जितक्रमा 96 (C 77b-78a B XXIV 87 K XXIV 73, H 74) [1]C ऊहापोहविशारदा 97 (C 78b, B XXIV 88a f n 1 K XXIV 74a H 75a) [1]B om कामाद्यविकृतस्तथा [2]B om क्रमायाता हि या सक्ता [4]BC om 97c 98(C 79ab, B XXIV 88b 89a, K XXIV 74b 75a, H 75b 76a) [1]C °मता-देतान् K °मतादेशाद [2]HK गुणाना प्रविभावकम् C °भिलक्षयेत्, B °भिकाङ्क्षयेत् [3]K वाचि कर्मज्ञैः H चापि कर्मज्ञैः N चात्र धार्ये, C चापधुरै, B चोपदार्ये [4]K सभास्तारादिकल्पनम् H सभास्तारादिकल्पनम 99 (C 79c, B XXIV 89b-90a) [1]C om 99a B इत्येष [2]B प्राड्विवाक विनिर्णय, ma सर्वप्रकृतिलक्षणम् [3]B चिन्ता-भिनयन प्रति

पंचत्रिंशोऽध्यायः

[1]विभागं भूमिकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि नाटके ।
[2]यादृशैरेव कर्तव्या पुरुषैर्भूमिकास्तथा ॥ १ ॥
[1]गतिवागङ्गचेष्टाभिः [2]सत्त्वशीलैः समासतः ।
[3]परीक्ष्य पात्रं तज्ज्ञास्तु [4]युञ्ज्याद् भूमिनिवेशने ॥ २ ॥
[1]तस्मादन्विष्य हि गुणान् कार्यं पात्रसमाश्रयः ।
न खेदजननं बुद्धेराचार्यस्य भविष्यति ॥ ३ ॥
[1]आधायोप[ग]मजांश्च [2]गुणान् [तज्ज्ञ] स्वभावजान् ।
[3]ततः कुर्याद् यथायोगं नृणां भूमिनिवेशनम् ॥ ४ ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तमहीनाङ्गं वयोन्वितम् ।
न स्थूलं न कृशं चैव न दीर्घं न च मन्थरम् ॥ ५ ॥
श्लिष्टाङ्गं द्युतिमन्तं च सुस्वरं प्रियदर्शनम् ।
एतैर्गुणैस्तु संयुक्तं देवभूमिषु योजयेत् ॥ ६ ॥
स्थूलं प्रांशुं बृहद्देहं मेघगम्भीरनिस्वनम् ।
रौद्रस्वभावनेत्रं च स्वभावभ्रुकुटीमुखम् ॥ ७ ॥
रक्षोदानवदैत्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ।
पुरुषाणां प्रयोगस्तु तथाङ्गक्रिययान्वितः ॥ ८ ॥
सुनेत्राः सुभ्रुवः स्वङ्गाः सुललाटाः सुनासिकाः ।
स्वोष्ठाः सुगण्डाः सुमुखाः सुकण्ठाः सुशिरोधराः ॥ ९ ॥
स्वङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ता दीर्घाश्च भद्रमन्थराः ।
न स्थूला न कृशाश्चैव स्वभावेन व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
सुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शनाः ।
कुमारराजभूमिषु प्रयोज्या भरतोत्तमाः ॥ ११ ॥
अङ्गैरविकलैर्वीरं स्फुटं वचनकर्मणि ।
न दीर्घं नैव च स्थूलमूहापोहविचक्षणम् ॥ १२ ॥

1 (C 1, K 1) [1]C भूभागं, N विभाग, K विभाग [2]K यादृशो यस्य कर्तव्या विन्यासे भूमिकास्तत 2 (C 2a, K 2) [1]K गतिर्वागङ्ग देहेभि [2]C सत्त्वशील° MN सत्त्वभावसुशीलित [3]C om 2b [4]K युञ्ज्यान्मि° 3 (K 3) 4 (K 4) [1]K आधायो यभजार्थेन [2]K गुणानज्ञान् स्वभावजान् 5-12 (K 5-12)

¹ध[श्री]नं च प्रगल्भं च ²प्रत्यु[त्पन्न]विनिश्चयम् ।
सेनापतेरमात्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
पिङ्गाक्षं दीर्घनासं च ह्रस्वमुग्धमथापि वा ।
कञ्चुकीश्रोत्रीयादीनां भूमिकासु नियोजयेत् ॥ १४ ॥
एवमन्येष्वपि तथा नाट्यध[र्मो] प्र[शस्यते] ।
दशावस्थानुरूपेण पात्रं युञ्ज्यात् स्वभूमिषु ॥ १५ ॥
मन्थरं वामनं कुब्जं विक्लवं विकृताननम् ।
¹चिप्लन्वनेत्रं काणाक्षं स्थूलं चिपिटनासिकम् ॥ १६ ॥
¹दुर्वेषं तु स्वभावं च विकृताकारमेव च ।
²दासभूमौ प्रयुञ्जीत युक्तो दासा[ङ्क]संयुतम् ॥ १७ ॥
¹प्रकृत्या तु कृशं क्षामं तत्र श्रान्तेषु योजयेत् ।
तथा च पुरुषं ³स्थूलमरोगेषु प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
यदि वा नेदृशाः सन्ति प्रकृत्या पुरुषा द्विजाः ।
आचार्यबुद्ध्या योक्तव्या ²भावचेष्टास्वभावतः ॥ १९ ॥
या यस्य सदृशी चेष्टा ¹स्वभावः कर्म वा तथा ।
सा ²तथाचार्ययोगेन नियम्या भावभाविनी ॥ २० ॥
¹एवमन्येष्वपि तथा नाट्यधर्मो प्रशस्यते ।
देशवेषानुरूपेण पात्रं योज्यं हि भूमिषु ॥ २१ ॥
बहुबाहवो बहुमुखास्तथा च विकृताननाः ।
¹पशुश्वापदवक्त्राश्च खरोष्ट्रा वारणास्तथा ॥ २२ ॥

13-15 (K 13 15) [1]K धीरेण [2]K प्रत्युत्पन्नविनिश्चयम् [3]K °धर्मप्रेक्षणे
16 (C [?]b 3a, K 16) [1]C विलम्ब नेत्रकाणाक्षा N विलम्बनेत्रकाणाक्ष K निष्टब्ध नैव
17 (C 3b 4a, K 17) [1]MN दुर्वेष C दुर्वेषि K दुर्जन [2]N भूमौ [3]KC दासाङ्ग°
18 (C 4b-5a, K 18) [1]MN प्रकृत्या [2]N तत्र श्रान्तेषु, K तपःश्रान्तेषु [3]K स्थूल सुप्रयोगेषु C स्थूल प्रयोगेषु 19 (C 5b 6a, K 19) [1]N न दृशाः° [2]M भाव° and N भव° for भाव 20 (C 6b 7b, K 20ab) [1]K उत्तमाधममध्यमा C has here K 20a as its 7a [2]N तदा चार्ययोगेन C तथा चान्ययोगेन [3]N भव°
21 (C 8) 22 (C 9, B XXVI 3, K XXVI 13b-14a) [1]K बहुबाहो, C बहुबाहो बहुमुखस्तथा च विकृतानन [2]C °श्वापदमिश्राश्च [3]K खरोष्ट्राननास्तथा

एते चान्ये च बहवो नानारूपा भवन्ति ये ।
[1]आहार्ययुक्त्या कर्तव्या मृत्काष्ठजतुचर्मभिः ॥ २३ ॥
[1]स्वाभाविकेण रूपेण [2][न]विशेद् [3]रङ्गमण्डलम् ।
[3]आत्मरूपमवच्छा[द्य] वर्णकैर्भूषणैरपि ॥ २४ ॥
यादृशं यस्य यद्रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
वयोवेषानुरूपेण [1]प्रयोज्यं नाट्यकर्मणि ॥ २५ ॥
यथा [1]जन्तुः स्वभावं हि परित्यज्यान्यदैहिकम् ।
[2]परभावं प्रकुरुते [3]परदेहं समाश्रितः ॥ २६ ॥
एवं बुधः परं भावं सोऽस्मीति मनसा स्मरन् ।
[1]वेषवागङ्गलीलाभिश्चेष्टाभिश्च समाचरेत् ॥ २७ ॥
अनुरूपा [1]विरूपा च [2]तथा रूपानुसारिणी ।
[3]त्रिप्रकारा [4]भवेन्नाट्ये प्रकृतिस्तु विभाविता ॥ २८ ॥
[1]स्त्रियस्तु स्त्रीगते भावे पुरुषाः पौरुषे यथा ।
[2]यथावयस्तथा तस्मिन्ननुरूपेति सा स्मृता[3] ॥ २९ ॥
यो बालः स्थाविरीं भूमिं वृद्धो वा बालभूमिकाम् ।
तद्भावं कुरुते [1]नाट्ये सा विरूपेति कीर्तिता ॥ ३० ॥
पुरुषः स्त्रीगतं भावं [1]यत्र प्रकुरुते पुनः ।
[2]रूपानुसारिणी ज्ञेया प्रयोगे [3]भरतोत्तमैः ॥ ३१ ॥

23 (C 11, B XXVI 4, K XXVI 14b 15a) [1]K आहार्ययुक्ता कार्याश्च, C आचार्यबुद्ध्या, B आचार्येण तु ते कार्या 24 (C 10, K XXVI 15b 16a, B XXVI 5) [1]N स्वाभाविके तु रूपेण C स्वाभाविकेन भावेन [2]BCK प्रवि° [3]C रङ्गमण्डपम्, K रङ्गमण्डले [3]CB °पमवच्छाद्य K समाच्छाद्य 25 (C 12, B XXVI 6, K XXVI 16b-17a) [1]MN प्रयोज्य C प्रयुक्त 26 (C 13, B XXVI 7 K XXVI 17b 18a) [1]K जीवस्स्वभावस्थ, B जीवत्स्वभाव हि [2]N परभाव, C परभाव [3]B परभाव 27 (C 14, B XXVI 8 K XXVI 18b 19a) [1]N वेषाङ्गगतिलीलाभि C वागङ्गगतिलीलाभि B वेषा वागगतीलाभि 28 (C 15, BK XXVI 1) [1]K स्वरूपा [2]K चविरूपानुरूपिणी [3]C °कारा भवेन् नृणाम्, B त्रिप्रकारेह पात्राणां [4]C प्रकृतिस्त्वपि भाविता, K प्रकृतिस्तु विभूषिता 29 (C 17, B XXVI 13b 14a, K XXVI 2) [1]K स्त्रियास्तु स्त्रीकृतौ भाव पौरुष पुरुषस्य च B स्त्रियो हि स्त्रीगतौ भाव etc [2]K यथावयस्तथा तस्मिन् अनुरूपा तु सा भवेत् यथात्मयो यथावस्थम् etc 30 (C 18, K XXVI 3) [1]C नाट्य 31 (C 19, B XXVI 14b 15a, K XXVI 4) [1]K यो वा प्रकुरुते पुन, [2]BK रूपानुरूपा सा B रूपान् प्रकुरुते तु य [3]K प्रकृतिस्तथा

छन्दत पौरुषी [1]कुर्यात् भूमिकां स्त्री प्रयोगत ।
न परस्परचेष्टाभि कुर्याता [2]वृद्धबालिशौ ॥ ३२ ॥
[1]उद्धता [चैव] पुरुषा शौर्यवीर्यसमन्विता ।
[2]पाठ्यप्रयोगे [तु योज्या स्त्रियो] गीते [च सर्वदा] ॥ ३३ ॥
[1]प्राय प्रकृति स्त्रीणां [गीते] नृणा तु पाठ्यविधौ ।
स्त्रीणा स्वभावमधुरा कण्ठा पुसा तु बलवन्त ॥ ३४ ॥
यद्यपि पुरुषो विद्यात् गीतविधान च लक्षणोपेतम् ।
माधुर्यगुणविहीन शोभा जनयेन्न तद्गीतम् ॥ ३५ ॥
यत्र स्त्रीणां [1]पाठ्याद् गुणो[1] नराणा च कण्ठमाधुर्यम् ।
प्रकृतिविपर्ययजनितौ विज्ञेय तावलकारौ ॥ ३६ ॥
प्रायेण देवपार्थिवसेनापतिमुख्यपुरुषभवनेषु ।
स्त्रीजनकृता प्रयोगा भवन्ति पुस्त्वस्वभावेन ॥ ३७ ॥
[1]भूयिष्ठ सुकुमारश्च नित्य[2] स्त्रीभिरनुष्ठितम् ।
इत्यर्थ [3]मानुषाणान्तु दिव्यमानुषयोस्तथा ॥ ३८ ॥
[1]रम्भोर्वशीप्रभृतिषु स्वर्गे नाट्य प्रतिष्ठितम् ।
तथैव मानुषे लोके राज्ञामन्तपुरेष्विह ॥ ३९ ॥
उपदेष्टव्यमाचार्यै [1]शास्त्रयुक्तयाङ्गनासु च ।
[2]न स्वय भूमिकाभ्यास बुध स्त्रीषु प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
स्त्रीषु योज्य प्रयत्नेन प्रयोग पुरुषाश्रय ।
यस्मात् स्वभावोपगतो विलास स्त्रीषु दृश्यते ॥ ४१ ॥
तस्मात् स्वभावमधुरमङ्ग सुलभसौष्ठवम् ।
[1]पौरुष ललित यत्तु सोऽलकारोऽपरो भवेत् ॥ ४२ ॥

32 (C 20, B XXVI 15b 16a K XXVI 5) [1]B भूमि स्त्री प्रयोगतस्तथा [2]N कुर्याता, C कुर्यातौ B कार्यौ स्थविर॰ 33 (C 20b B XXVI 32a 16b) [1]C उद्धता वै च [2]C om 33b B पाठ्यप्रयोगे पुरुषा प्रयोक्तव्या हि सर्वतः 34 (B XXVI 17a) [1]Ag (p 298) प्राय प्रकृति स्त्रीणा गेय नृणा etc 35 (B XXXV 17b 18a) 36 (B XXVI 18b 19a) [1]B गुणो 37 (B XXVI 19b 20a) 38 (C 21 K XXVI 7) [1]C भूमिक [2]K इम [3]C चत्वर्थ [4]प्रकृतीना तु 39 (C 22, B XXVI 20b 21a, K XXVI 6) [1]C प्रभृतिषु [2]K भवतने [3]पार्थिवाना गृहेषु च 40 (C 23a 26a B XXVI 21b 22a K XXVI 8a 10a) [1]B प्रयत्ने-नाङ्गनाजने [2]C स्वय तु 41 (C 26b, 24b B XXVI 22b, 23a, K XXV 11b, 12a) 42 (C 25 B XXVI 23b 24a K XXVI 12b 13a) [1]B ललित सौष्ठवं

[1]तुल्यावस्थाक्रियोपेता [2]भूमिकाप्रकृतिस्तथा ।
[3]भृशमुद्योतयेन्नाट्यं [4]स्वभावकरणाश्रयम् ॥ ४३ ॥
[1]सङ्गीतमपरिक्लेशं नित्यं प्रमदाजनस्य गुण एव ।
[2]यन्मधुरकर्कशत्वं [3]भजते नाट्यं प्रयोगेण ॥ ४४ ॥
[1]प्रमदा नाट्यविलासैर्लतेव कुसुमैर्विचित्रलावण्या ।
कामोपचारकुशला भवन्ति काम्ये विशेषज्ञाः ॥ ४५ [2] ॥
[1]योग्यासु च प्रयत्नः कर्तव्यः सततमप्रमादेन ।
न हि योग्यां विना भवति भावरससौष्ठवं किञ्चित् ॥ ४६ ॥
प्रयोगो [1]द्विविधश्चायं विज्ञेयो [2]नाट्यमाश्रितः ।
सुकुमारस्तथाविद्धो नानाभावरसाश्रयः ॥ ४७ ॥
नाटकं [1]सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्कं एव च ।
ज्ञेयानि सुकुमाराणि मानुषैराश्रितानि तु ॥ ४८ ॥
[1]सुकुमाराः प्रयोगा ये राज्ञामामोदकारकाः ।
शृङ्गाररसमासाद्य [2]तान्नारीष्वेव योजयेत् ॥ ४९ ॥
युद्धोद्धता वेगकृता [1]संरम्भबहुलाश्च ये ।
न ते स्त्रीभिः प्रयोक्तव्याः प्रयोज्याः पुरुषैर्हि ते ॥ ५० ॥
अनुद्धतमसम्भ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम् ।
लयतालकलोपेतं प्रमाणनियताक्षरम् ॥ ५१ ॥

43 (C 16, 26a B XXVI 2 K XXVI 10) [1]K तुल्यावस्थाक्रियोपेतो, C तुल्योऽपि स्थापकोपेतो C नानावस्थाश्रयोपेता [2]C भूमिकान्यास इष्यते, C भूमिकादिकृता यथा. [3]C समुद्योतमयेन् ना॰ [4]C स्वभावकरणाश्च या K ॰णाश्या 44 (C 27 K XXVI 9, B XXVI 33b 34a) [1]C सङ्गीतकमपरिक्लेशो K सङ्गीतमपरिक्लेशो, B सङ्गीतपरिक्लेशो. [2]C om यन् [3]C भवति नाट्य B लभते नाट्य 45 (C 28, B XXVI 34bc) [1]K om 45 [2]B adds गीतं वृत्तं (नृत्तं ?) तथा वाद्य प्रमाणगमनक्रिया । छिद्रनिपादनं चैव षडङ्गान्यदृष्टा स्मृता ॥ २५ ॥ ऊहापोहौ मतिश्चैव स्मृतिर्मेधा तथैव च । एतानि यस्य यो वेत्ति स आचार्य प्रकीर्तित ॥ २६ ॥ मेधा स्मृतिर्गुणश्लाघा राग सघर्ष एव च । उत्साहश्च षडेतान् शिष्यस्यापि गुणान् विदु ॥ २७ ॥ एव कार्यं प्रयोगज्ञै नानाभूमिविकल्पनम् । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सिद्धीनामपि लक्षणम् ॥ २८ ॥ B s order different in 3rd and 4th hem 46 (C 29) [1]BK om 46 47 (C 30, K XXVI 20, B XXVI 24b 25a) [1]K ॰धश्चैव [2]C नाट्यमन्वित 48 (C 31, K XXVI 21 B XXVI 25b 26a) [1]C च प्रकरण 49 (C 23b-24a, K XXVI 22, B XXVI 26b 27a) [1]BC सुकुमारप्रयोगोऽयं [2]K स्त्रीणां भाव प्रयोक्तव्य B स्त्रीणां तत्प्र॰ 50 (C 32, K 23, B XXVI 27b 28a) [1]B सरभावमहाव 51 (K 24)

सुविभक्तपदालापमभीष्टरस[बहु]लम्[1] ।
यदीदृशं भवेन्नाट्य नारीणा तु प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
[1]सत्त्वाविद्धाङ्गहारान्त [2]छेद्यभेद्याऽहवात्मकम् ।
मायेन्द्रजालबहुल पुस्तनेपथ्यसयुतम् ॥ ५३ ॥
[1]पुरुषैर्बहुभिर्युक्तम् अल्पस्त्रीकमथोद्धतम्[2] ।
सात्वत्यारभटीयुक्त नाट्यमाविद्धसञ्ज्ञितम् ॥ ५४ ॥
डिम समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
[1]एतान्याविद्धसञ्ज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभि ॥ ५५ ॥
एषा प्रयोग कर्तव्यो देवदानवराक्षसै ।
एवं [1]प्रयोगे कर्तव्य भूमिकाना विकल्पनम् ।
अत्रोच्यते यथा [2]नाट्य आहार्यगुणसम्भव ॥ ५६ ॥
कथ राजगुणा कार्या नटैरल्पपरिच्छदै ।
अत्रोच्यते यथा लोके [1]नाट्यधर्मो प्रवर्तिता ॥ ५७ ॥
तदेव सर्वसम्पन्न नाट्यमेतन् मया कृतम् ।
[1]वर्णकैश्छादितस्तत्र भूषणैश्चाप्यलङ्कृत ॥ ५८ ॥
[1]गाम्भीर्यौदार्यसम्पन्नो राजचिह्नो भवेन्नट ।
सप्तद्वीपाश्रयश्चैव एवमेको भवेन्नट ॥ ५९ ॥
[1]वर्णकैश्छादितेनेह काय [2]स्त्वङ्गविचेष्टितम् ।
आचार्यबुद्ध्या [3]ज्ञातस्तु सौष्ठवाङ्गपुरस्कृत ॥ ६० ॥
राजवद् भरतस्तस्मात् राजापि नटवद् भवेत् ।
यथा नटस्तथा राजा [1]यथा राजा तथा नट ॥ ६१ ॥
उभाभ्या भावनिष्पत्ति समलीलाङ्गसौष्ठवा ।
यथाचार्योपदेशेन रङ्गशोभा भवेन्नट ॥ ६२ ॥

52 (K 25) [1]K ⁰रसकाङ्क्षम् 53 (C 33, B XXVI 28b 29a) [1]B यथाविद्धा⁰, C न चाविद्धाङ्गभावन्तु [2]C ⁰द्वाक्तिकम [3]C नेपथ्यदीपिका 54 (C 34, B XXVI 29b 30a) [1]C पुरुषप्रायसचारम् [2]C ⁰मनोद्धतम् 55 (C 35 B XXVI 30b 31a) [1]C एतासा विद्धसञ्ज्ञानि 56 (C 36a 37, K XXIV 75b) [1]C प्रयोगै कर्तव्यो [2]C नाट्यमाहार्य⁰ 57 (C 38 K XXIV 76) [1]C नाट्यधर्मिप्रवर्तिता 58 (C 39, K XXIV 77) [1]N वर्णकैश्छादित⁰ 59 (C 40 K XXIV 78) [1]C गाम्भीर्योदार्य⁰ [2]C भवेद्वर K नटो भवेत् 60 (C 41 K XXIV 79) [1]K वर्णकैश्छादितैर्नेह, C वर्णकैर्शोभि तैनेह [2]K त्वयविचेष्टितम् [3]K ज्ञानन्तु, C कर्तव्य 61 (C 42 K XXIV 80) [1]K तथा च नट उच्यते 62 (K XXIV 81)

एवं स्वभावतो राजा नित्यमेवोज्ज्वलो भवेत् ।
[1]दिव्यानां यः परीवारः पार्थिवानां स एव हि ।
नाटके संप्रयोक्तव्यो [2]देशभाषाक्रियोऽन्वितः ॥ ६३ ॥
यादृशं यस्य यद्रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
वयोनेपथ्यविधानेन कर्तव्यं प्रयुयुक्षुणा ॥ ६४ ॥
एवं राजोपचारे तु कार्यः पुरुषसंश्रयः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रयोक्तॄणां तु तद्गुणान् ॥ ६५ ॥

तत्र सूत्रधारगुणान् वक्ष्यामः । [1]अस्यादित एव तावल्लक्षणज्ञता [2]अभिमतवाक्संस्कारस्तालविधानज्ञता स्वरवादित्रतत्त्ववेदकश्च[3] ।

[1]चतुरातोद्यकुशलः [2]नानाकर्मसु निष्ठितः[3] ।
नानापाषण्डकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ ६६ ॥
वेश्योपचारनिपुणः [1]कामशास्त्रविचक्षणः ।
[2]नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ ६७ ॥
नाट्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसमन्वितः ।
[1]पदच्छन्दोविधानज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ ६८ ॥
[1]ग्रहनक्षत्रतत्त्वज्ञो [2]देहव्यापारपण्डितः ।
पृथिवीद्वीपवर्षाणां पवनानां जनस्य च ॥ ६९ ॥
[1]प्रमाणचरितज्ञश्च [2]राजवंशप्रसूतिवित् ।
श्रोता [3]शास्त्रार्थकार्याणां श्रुत्वा चैवावधारकः ॥ ७० ॥
अवधार्य [1]प्रयोक्ता च [2]शक्तश्चैवोपदेशने ।
एवंगुणस्तथाचार्यः सूत्रधारो विधीयते ॥ ७१ ॥

63 (C 43 K XXIV 82 83a) [1]C द्रव्याना [2]K वेषभाषाक्रियान्वित, N देशभाषासमन्वित 64 (K XXIV 83b 84a) 65 (C 44, K XXIV 84b 85a) [1]C पुष्पाभिधानमेव तल्लक्षण [2]K भद्रोमी वाक्संस्कार [3]K गीतकालविधानज्ञता [4]K °वादित्रतत्त्ववाद 66 (C 45, K XXIV 93) [1]K चतुरो नाट्यकुशल [2]K शास्त्रनीति प्रतिष्ठित [3]MN निष्ठित, C शिक्षित 67 (C 46, K XXIV 94) [1]K कामतन्त्र° [2]C नानागीत° 68 (C 47, K XXIV 95) [1]C पादच्छन्दो, MN पदच्छन्दो 69 (C 48 K XXIV 96) [1]K छन्दोविधानतत्त्व°, [2]K देशव्यापारतत्त्ववित् 70 (C 49, K XXIV 97) [1]K प्रमाणवाक्य° [2]C °प्रसूतिवान् [3]C शास्त्राकार्याणां 71 (C 50, K XXIV 99) [1]K प्रवक्ता [2]K शास्त्रार्थे°

स्वाभाविकान् गुणाश्चैव गदतो मे निबोधत ।
स्मृतिमान् मतिमान् धीर उदार [1]स्थितवाक् कवि ॥ ७२ ॥
अरोगो मधुर· क्षान्तो दान्तश्चैव प्रियवद ।
[1]मन्युदोषविनिर्मुक्त सत्यवाग् दक्षिण· शुचि ॥ ७३ ॥
[1]अलुब्ध प्रतिपत्तौ च स्वाभाविकगुणास्त्वमी ।
सूत्रधारगुणैश्चैव किंचिदूनै समन्वित ॥ ७४ ॥
मध्यमप्रकृतिस्तज्ज्ञैर्विज्ञेय पारिपार्श्विक ।
उज्ज्वलो रूपवांश्चैव [1]दृष्टोपकरणक्रिय· ॥ ७५ ॥
मेधावी च निधानज्ञ स्वकर्मकुशलो [1]नट ।
सूत्रधारगुणैर्युक्त सर्व एव प्रयोगे य ॥ ७६ ॥
वेदयोपचारकुशलो मधुरो दक्षिण कवि ।
[1]शास्त्रार्थतत्त्ववेदी च निपुणो वैशिकेषु च ।
ऊहापोहक्षमो वाग्मी चतुरश्च विटो भवेत् ॥ ७७ ॥
उज्ज्वलवस्त्राभरण [1]क्रुध्यत्यनिमित्तत प्रसीदति च ।
अधमो मागधीभाषी भवति शकारो बहुविकार ॥ ७८ ॥
वामनो दन्तुर कुब्जो [1]द्विजिह्वो विकृतानन· ।
[2]खलति· पिङ्गलाक्षश्च स विधेयो विदूषक ॥ ७९ ॥
[1]कलहप्रियो बहुकथो विरूपो [2][व]न्धसेवक ।
मान्यामान्यविशेषज्ञश्चेटो ह्येवंविध स्मृत ॥ ८० ॥
कलाप्रयोगे [1]चाचार्यशुश्रूषाभिरता सदा ।
लीलया हावभावाभ्या सत्त्वेन विनयेन च ॥ ८१ ॥

72 (C 51 K XXIV 99) [1]K स्थितवाक् शुचि   73 (C 52, K XXIV 100) [1]K सर्व°, [2]K दक्षिणकथा   74 (C 53ab K XXIV 101) [1]C चलब्धप्रतिपत्तौ, K चलुब्ध प्रतिमत्ता, N प्रतिवक्ता   75 (C 53c 54a K XXIV 102) [1]HC दृष्टो-पकरण°   76 (C 54b 55a, K XXIV 103) [1]C नर, K दृष्ट [2]KC प्रयोगिण   77 (C 55bc, K XXIV 104, H XXXIV 105 106a) [1]CK om this hem   78 (C 56 K XXIV 105) [1]M क्रुध्यत्यतिमानेन, N क्रुध्यत्यवमानित [2]N प्रमादी च   79 (C 57, K XXIV 106, H XXXIV 107b 108a) [1]HK द्विजन्मा [2]H खल्वङ्गति पिङ्गलाच   80 (C 58 K XXIV 107, H 108b-109a) [1]KH कलहप्रियो [2]KCH गन्ध [2]C °दोव   81 (C 59b 60a K XXIV 111, H XXXIV 112b 113a) [1]C चाचार्येणोषिताभिरत

माधुर्येण च संयुक्ता चतुःषष्टिकलान्विता ।
[1]राजोपचारकुशला स्त्रीदोषैश्च विवर्जिता ॥ ८२ ॥
[1]प्रियवादी प्रियकथा [2]स्फुटा दक्षा जितश्रमा ।
एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥
[1]रूपगुणशीलयौवनसुवर्णमाल्याभरणैः संपन्ना ।
विशदा स्निग्धा मधुरा [2]पेशलवचनप्रभरक्तकण्ठी च ॥ ८४ ॥
[1]योग्यायामप्रभिन्ना लयतालज्ञा रसैश्च [2]सम्पन्ना ।
[3]सर्वाभरणसंयुक्ता गन्धमाल्योपशोभिता ॥ ८५ ॥
[1]एवंविधगुणैर्युक्ता कर्तव्या नायिका तज्ज्ञैः [2] ।
[3]अस्थानहासिनी रूक्षा आविद्धगतिचेष्टिता ॥ ८६ ॥
दीर्घरोषा [1]च दीना च [2]तथोद्धतोद्धटा सदा ।
एवं विधा [3][त्व]कर्तव्या [4]प्रेक्षायां [5]प्रकृतिर्बुधैः ॥ ८७ ॥
[1]एवमेता प्रकृतयो [2]ज्ञेया नाट्यप्रयोक्तृभिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [3]भरतानां विकल्पनम् ॥ ८८ ॥

82 (C 60b 61a, K XXIV 112, H XXXIV 113b 114a) [1]H तबोपचार°, K कुलोपचार° 83 (C 61b-62a, K XXIV 113, H XXXIV 114b 115a) [1]C प्रियवादिनी [2]C प्रिय° 84 (C 62b 63a, K XXIV 114, H XXXIV 115b 116a) [1]K °यौवनसुवर्णमाधुर्य× ×सम्पन्ना H °यौवनसुरूपमाल्याभरणसम्पन्ना [2]C पेशल वचनाभिरक्तकण्ठी HK °पेशलप्रभरक्तकण्ठी (H °कण्ठा) च 85 (C 63b 65a, K XXIV 115a, 118a, H XXXIV 116b, 119b) [1]K भाण्डादोषाद्भिता°, H भाण्डादोषवद्भिता [2]H °रससम्पन्ना [3]K सर्वदोषाभिस 86 (C 64, K XXIV 115b, 117a, H 119a, 120a) [1]HK एवंविधगुण° [2]KH add after 86a समागताश्च नारीषु वयोरूपवतीषु च । न दृश्यते गुणैर्युक्ता (नटविद्यासमायुता H) सहस्रेष्वपि नर्तकी [3]C चान्दा-नराशिनि, N °स्थानकपिवी 87 (C 65a, K XXIV 117b 118b, H XXXIV 119a, 120a) [1]K च दीना [2]K तदा तु निष्ठतोद्धटा, H तथा चातिनिष्ठतोद्धटा [3]This hem occurs in MN [4]KH तु [5]M प्रेक्षायां KH प्रकृताभिनये (प्रकृति H) बुधैः 88 (C 66, K XXIV 119a, K 20b, H XXXIV 120b 121) [1]K एतदेव मया प्रोक्तं प्राग् स्त्रीकादिनिर्णयम् [2]H विज्ञेया नाट्यमध्या [3]H चत्वारं भूमिकास्वपि, K विचाभिनयन प्रति H also reads before 88b (its 121b) इतरेत्वभिशाल्याय सर्वा एव प्रयोगिन

[1]भरताश्रयो भरतो [2]विदूषकस्तौरिपो नट ।
[3]सूत्रधारो नाट्यकारस्तथा मुकुटकारक. ॥ ८९ ॥
[1]तथाभरणकृच्चैव मालाकारस्तथैव च ।
रजकश्चित्रकारश्च कारव. शिल्पिनस्तथा [2] ।
[3]कुशीलवाश्च विज्ञेया ये चान्ये नामतो द्विजा' ॥ ९० ॥
[1]धुर्यश्चदेको [2]यस्माद् दुद्गरेदनेकभूमिकायुक्त. ।
भाण्डग्रहोपकरणैर्नाट्य भरतो भवेत्तस्मात् ॥ ९१ ॥
[1]लोकाह्लादाश्रयकृत [2]सर्वप्रकृतिवदुपचारसंयुक्तम् ।
[3]नानाश्रय प्रकुरुते तथा च [4]नार्याश्रय चापि ॥ ९२ ॥
प्रत्युत्पन्नप्रतिभो [2]नर्मकृतेर्नर्मगर्भनिर्भेदै[श्च] ।
[4]छेको विदूषितवचनो विदूषको नाम विज्ञेय ॥ ९३ ॥
[1]तूरपतिस्तूर्यमति सर्वातोद्यप्रवादने कुशल. ।
[2]तूर्यपरिग्रहयुक्तो विज्ञेयस्तौरिपो नाम ॥ ९४ ॥
[1]नटयति [2]धात्वर्थोऽय भूयो नटयति च लोकवृत्तान्तम् ।
रसभावसत्त्वयुक्त यस्मात्तस्मान्नटो भवति ॥ ९५ ॥
[1]आशीर्वादयुक्तैर्मधुरैर्वाक्यैश्च [2]समङ्गलाचारै ।
सर्वं स्तौति हि लोक [3]यस्मात्तस्माद् भवेन्नान्दी ॥ ९६ ॥

89 (C 67, K 21) [1]K भरताश्रयाश, C शिल्पकारोपकारो [2]CN च दूषक कौतिको (C °रिको) नट [3]C सूत्रधारो नाट्यकार तथा कुटकारक K, नन्दी सूत्रधारो नाट्यकारो नायकश्चैव 90 (C 68 69a, K 22) [1]C तथाहरण° [2]K reads the couplet as follows मुकुटाभरणविकल्पैर्दिव्यैर्यो मान्यवस्तुविविधैश्च । कारककुशीलवाख्या विज्ञेया नामतश्चैव [3]C कुशीलवा° 91 (C 69bc, K 23) [1]MN भाधुर्यविदेको (M °विटके) [2]MN °दुद्गरतेनैक, K °दुद्गारोऽनेक°, C °तुद्गारोऽनेक° [4]C भाण्डैर्नाट्योपकरणै° 92 (C 70 K 24) [1]C लोको ह्लादाश्रयकृत MNK लोकाश्रयभावाश्रयकृत [2]C सकलप्रकृतिप्रचार°, K सर्वप्रकृतिप्रचारसंयुक्ताम [3]K नानाश्रया [4]K नार्यो च सर्वत, C नार्याश्रयोतिवापि 93 (C 71, K 25) [1]C प्रत्युत्पन्न° [2]CK नर्मकृता नर्मगर्भनिर्भेद (K °दे) N नर्मकृत° [3]K छेद°, C यस्तु [4]C विभूषितवचनो, K विभूषितवदनो 94 (C 72 K 26) [1]MN तूरपतिस्तूर्यपति, K घूरपतिस्तूर्यमति [2]K तूर्यपतिवृद्ध° [3]MNC विज्ञेय-स्तौतिको (C °य तौरिको) 95 (C 73 K 27) [1]C नाटयति [2]K धात्वर्थम्भूत नाट इति लोक° 96 (C 74, K 28) [1]K स्तुत्याभिवादनकृतैर्मधुर° [2]C समङ्गला° [3]K °तस्माद्भवेद् यथा,

न[न्द्य]न् यो बहुधाऽस्मिन् नृपां वदति यतो नाट्ययोगे तु ।
[1]प्राकृतसंस्कृतपाठ्यैर्नान्दी नामैष विज्ञेय ॥ ९७ ॥
गानस्य च वाद्यस्य पाठ्यस्याप्येकभावविहितस्य ।
[1]शिष्टोपदेशयोगात् सूत्रज्ञः सूत्रधारस्तु ॥ ९८ ॥
यस्माद् यथोपदिष्टान् [1]रसान् [स]भावान् य सत्त्वसंयुक्तान् ।
[2]भूमिविकल्पान्नयति च [3]नाट्यकारलक्षितस्तस्मात् ॥ ९९ ॥
[1]चतुरातोद्यविधान प्रयोगशास्त्रार्थहेतुविहितस्य ।
[2]नाट्यस्य च प्रयोक्ता [य-] स नटो नाम विज्ञेय ॥ १०० ॥
भाण्डकवाद्यज्ञा या लयतालज्ञा रसानुविद्धा च ।
सर्वाङ्गसुन्दरी चैव कर्तव्या नाटकीया सा तु ॥ १०१ ॥
नानाप्रकृतिसमुत्थं करोति यः शीर्षकं [1]मुकुटयोगे ।
विविधैर्वेषविशेषैः [2]स मुकुटकारस्तु विज्ञेय ॥ १०२ ॥
[1]यस्त्वाभरणं कुर्यात् [2]बहुविधिविहितं स [3]चाभरणकृत् स्यात् ।
[4]पश्चोपकरणयोगः स तेन नाम्ना [5]समभिमाष्य [6] ॥ १०३ ॥
यो वै माल्यं कुरुते पञ्चविधं माल्यकृत् स विज्ञेय ।
यश्चापि वेषयोगं स च वेषकारस्तु विज्ञेय ॥ १०४ ॥
चित्रज्ञश्चित्रकरो वस्त्रस्य च रञ्जनाद् भवेद् रजकः ।
जत्वश्मलोहकाष्ठैर्यन्त्रकः कारकश्चैव ॥ १०५ ॥
नानातोद्यविधाने प्रयोगयुक्तः प्रवादने कुशलः ।
[1]कुशलावद्यातोद्यविधिन यस्मात्तस्मात् कुशीलव स्यात् ॥ १०६ ॥

97 (C 75, K 29) [1]C नान्दी बहुधा MN नान्दीस्त्वी बहुधा K नन्दिन × × × नृपाणां वदति नाट्ययोगे [2]K °पाठ्या नाम्नी नन्दिति, C °पाठ्ये नान्दीत्येव 98 (C 76, K 30) [1]MN शिष्टोपदेश° CK सर्वोपदेश° 99 (C 77, K 31) [1]K °साम्यभावानुसत्त्व° C रसान् भावान् सत्त्व° [2]C भूमि दन्त्या नयति, K भूमिर्विकल्पैर्नयति [3]K °कारकीर्तित 100 (C 78, K 32) [1]K चतुरातोद्यविधार्थ सर्वस्य तु शास्त्रोदिविहितस्य [2]K गच्छति दशाद्यावो तथाप वै न्यायकौ भवति 101 (C 79) 102 (C 80, K 33) [1]C मुकुटयोगे [2]K स च मुकुटकार°, C स मुकुटकर° 103 (C 81, K 34) [1]K यश्चाभरणं [2]C बहुविधविहित [3]K स चाभरणम् (in the next line) कर्ता [4]KMN °करणयोगात् [5]K om [6]K विभाव्य 104 (C 82, K 35) 105 (C 83, K 36) 106 (C 84, K 37) [1]C कुशलावद्यातोद्यविधि K चातोद्यातोद्यविहृत्वी

[1]यद् यत् समाश्रयते शिल्पं वा [2]कर्म वा प्रयोगं वा ।
तत्तेनैवोपगतगुणो विज्ञेयो नामतः पुम्प ॥ १०७ ॥
एव तु नाटकविधौ [1]जातिर्नटसंश्रिता बुधैर्ज्ञेया ।
[2]नानोपकरणयुक्ता [3]नाटकविकल्पप्रयोगे च ॥ १०८ ॥
उक्तोऽत्र भूमिकान्यास प्रयोक्तारश्च योगत ।
आदिष्ट नाट्यशास्त्रश्च मुनयः किमिहोच्यताम् ॥ १०९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भूमिकाविकल्पो नाम पञ्चत्रिंशाऽध्याय ॥

107 (C 85, K 38) [1]K यत्र समाचर्न्त [2]C क्रम [3]C नैनैवापगतगुणा, CN तत्तेनाश्च (°नाप ° N) गतगुणो 108 (C 86 K 39) [1]K नटसंश्रया [2]K नानो पकरणयुक्ता [3]N नाटकविकल्पयोगे K नानाशिल्प प्रयुक्ता 109 (C 87)

षट्त्रिंशोऽध्यायः

[1]आत्रेयोऽथ [2]वसिष्ठश्च पुलस्त्य पुलहः क्रतु[3] ।
अङ्गिरा गोतमोऽगस्त्यो [4]मनुरायुस्तथात्मवान् ॥ १ ॥
विश्वामित्र स्थूलशिरा सवर्त प्रतिमर्दन ।
उशना बृहस्पतिर्वत्सश्च्यवन काश्यपो ध्रुव ॥ २ ॥
दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालव ।
भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च वाल्मीकिर्भगवास्तथा ॥ ३ ॥
स्थूलाक्ष शङ्कुलाक्षश्च कण्वो मेधातिथि, कुश ।
नारदः पर्वतश्चैव [1]सुशर्मा चैकधन्विनौ ॥ ४ ॥
निष्क्यूतिर्भवनो धौम्य शतानन्दो कृतव्रण ।
जामदग्न्यस्तथा रामो [1]जमदग्निश्च वामन ॥ ५ ॥
एव [1]ते मुनय [2]प्रीता सर्वज्ञ भरत [3]तदा ।
पुनरूचुरिदं वाक्यं कुतूहलपुरोगमम् ॥ ६ ॥
यस्त्वया [1]गदितो ह्येष नाट्यवेदः पुरातन ।
एकचित्तै [2]सोऽस्माभि सम्यक् समुपधारित ॥ ७ ॥
[1]भगवन् संशयोऽस्माक तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ।
[2]को ह्यन्यो नाट्यवेदस्य निश्चय [3]वेत्ति तत्त्वत ॥ ८ ॥
न वयं [1]परिभावेन न विरोधेन नेर्ष्यया ।
[1]पृच्छामो भगवन् [3]नाट्यमुपदेशार्थमेव तु ॥ ९ ॥
अस्माभिश्च तदा नोक्त [1]व्याच्छेदो [न] भवेदिति ।
[2]तत् सर्व निखिलेनेद नाट्य गुह्य [3]निदर्शय ॥ १० ॥
लोकस्य चरित नाट्यम् इत्यथोच [1]यदीदृशम् ।
[1]तेषा नो लोकगुह्याना निश्चय वक्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

1 (C 1) [1]K om 1 5 [2]MN वसिष्ठ, C वशिष्ठ [3]MN °क्रतवस्त° C °क्रतुस्त° 2 (C 2) 3 (C 3) 4 (C 4) [1]N सुधर्मा 5 (C 5) [1]N जमदग्नेय 6 (C 6, K 1) [1]K तु [2]K श्रुत्वा [3]C तदा 7 (C 7, K 2) [1]C कथितो [2]C सहास्माभि°, N सहास्माभि 8 (C 8, K 3) [1]C, भगवन् संशयो यो यस्, K एकश्च संशयोऽस्माक [2]K को नाम्य यत्रिर्व्याख्य [3]C वक्तुमर्हसि 9 (C 9, K 4) [1]K परिहासेन [2]K इच्छामेन [3]C नाट्यमुपदेशाभिपूर्वकम् 10 (C 10, K 5) [1]CK तदा छेदो [2]K इदानीं कथयितार्थं [3]K प्रकाशय 11 (C 11, K 6) [1]CK °त्यमीदृशम् [2]K तेषाश्चो

[1]देवस्य कस्य चरितं पूर्वरङ्गे द्विजर्षभ ।
किमर्थं [2]युज्यते [3]घोपप्रयुक्त कि करोति वा ॥ १२ ॥
[1]प्रीतं किं दैवतं तत्र [2]प्रीत वा कि करोति च ।
[3]कस्मादेव पुन शौच शुचिश्चरति सत्वधृक् ॥ १३ ॥
कथमुर्वीतले नाट्यं स्वर्गान्निपतित विभो ।
कथ [1]तवार्यं वशाश्च [2]नटसंज्ञ प्रतिष्ठित ।
[1]सर्वमेतद् यथातत्त्व कथयस्व महामुने ॥ १४ ॥
[1]तेषा तु वचन श्रुत्वा मुनीना भरतो मुनि ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्य गुह्यार्थाभि[धान] प्रति ॥ १५ ॥

भरत उवाच

[1]ब्रवीमि यो ह्यय विप्रा यन्मा पृच्छथ सुव्रता ।
[2]पूर्वरङ्गविधानस्य तच्च सम्यङ् निबोधत ॥ १६ ॥
प्रोक्तवानस्मि [1]यत्पूर्वमहं विघ्ननिवर्हणम् ।
तस्यानुबन्धेन मया पूर्वरङ्ग प्रकीर्तित ॥ १७ ॥
[1]शस्त्राणा [2]परिहारार्थं [3]शरीरावरण यथा ।
[4]तथा सर्वगत पाप [5]हुतेनैव प्रशाम्यति ॥ १८ ॥
एव [1]जप्यैश्च होमैश्च देवताभ्यर्चनेन च ।
स्तुत्याशीर्वचनै [2]शान्तै [3]कर्मभावानुकीर्तनै ॥ १९ ॥
सर्वातोद्यनिनादैश्च [1]तथा गीतस्वनेन च ।
[2]मया च पापहरणे कृते विघ्ननिवर्हणे ॥ २० ॥

12 (C 12, K 7) [1]K लोकस्य [2]C पुज्यते [3]K घोषप्रयुक्त, C द्वैघप्र° 13 (C 13, K 8a) [1]C प्रीत, K om 13a [2]C प्रीति [3]K कस्माच्चैव [4]K मुनि [5]C श्रुत 14 (C 14 K 8b 9) [1]K तदाय [2]K नटसञ्ज्ञ [3]C प्रकीर्तित [4]C om 14c 15 (K 10) [1]C om 15 [2]K °भिनयन [3]K om this 16 (C 15, K 11) [1]K कथयामि कथा गुह्या [2]C पूर्वरङ्ग-विधौ तस्य [3]K तां च मे सन्नि° 17 (C 16, K 12) [1]K पूर्वे शुभ 18 (C 17, K 13) [1]C शास्त्राणां [2]K प्रतिकारार्थं [3]C शरीरावरण [4]K क्रियते हि यथा [5]C घृतेनेव 19 (C 18 K 14) [1]K जप्यैश्च होमैश्च [2]C युक्त [3]C. °भावानुकीर्तनात् 20 (C 19, K 15) [1]K तदा गतिस्वनेन च C यथा गीतस्वनानि च [2]K मयापापापकरणे

[1]स्तुतिगीतादिसंहृष्टै [2]र्देवैरभिहितोऽस्म्यहम् ।
[3]नितरां परितुष्टाः स्म प्रयोगेणामुना तव ॥ २१ ॥
[1]देवतासुरमानन्द्य यस्माल्लोकं च नन्दति ।
तस्मादयं प्रयोगस्तु नान्दी [2]नाम भविष्यति ॥ २२ ॥
[1]गीतवाद्यानुवादी च यत्र [2]काकुस्वरः शुभः ।
तस्मिन् देशे [3]तु पापघ्नो माङ्गल्यश्च भविष्यति ॥ २३ ॥
[1]याव[त्] पूरयेद् देशं [2]ध्वनिरातोद्यसंश्रयः ।
[3]न स्थास्यन्ति हि रक्षांसि [4]न च विघ्नविनायकाः ॥ २४ ॥
आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
नान्दीशब्दम् उपश्रुत्य हिंस्रा नश्यन्ति [1]सर्वदा ॥ २५ ॥
[1]पा[ठ्य] श्रुत्वा [2]तथा चैव गानं [3]वादित्रमेव च ।
[4]वेदमन्त्रार्थवचनैः समं ह्येतद् भविष्यति ॥ २६ ॥
[1]श्रुतं मे देवदेवाच्च तत्त्वतः शङ्कराद्धि तम् ।
स्नानजप्यसहस्रेभ्यः [2]श्रेष्ठं मे गीतवादितम् ॥ २७ ॥
[1]यस्मिन्नातोद्यनाट्यं च [2]गीतवाद्यं च [3]नि[श्चितम्] ।
भविष्यत्यशुभं तस्मिन् देशे नैव कदाचन ॥ २८ ॥
एवं पूजाधिकारार्थं पूर्वरङ्गो कृतो मया ।
[1]नानास्तोत्रकृतैर्मन्त्रैर्दैवताभ्यर्चनं प्रति[2] ॥ २९ ॥
यतोऽभिवादने क्लिष्टं [1]शिरस्तद् रङ्गमण्डले ।
[2]सूत्रधारस्य तच्छौचं विहितं तु द्विजोत्तमाः[3] ॥ ३० ॥

21 (C 20a, K 16) [1]C °सहृष्टा [2]C दैवाव क्रियते पुमान् [3]C om 21b
22 (C 20b, K 17) [1]C om 22a [2]K °नामा 23 (C 21, K 18)
[1]N °वाद्यानुवादी, C °वाद्यानुनादी K °वाद्यानु नान्दी हि [2]K काकस्वन, [3]K विपाप्मा गी
मङ्गला च 24 (C 22, K 19) [1]C यावन्त, K यावत [2]K ध्वनिर्नोद्यसमान्वय,
[3]C तावतानो शुभ किञ्चित् [4]K न देश न विनायका 25 (C 23, K 20) [1]K चैव
हि 26 (C 24, K 21) [1]C वाद्य श्रुत्वा K वाद्य भाष्य [2]K तदा चैव चित्र,
[3]C वादिकमेव च [4]C lacuna for वच देशद, and नयेव for भविष्यति 27 (C 25,
K 22) [1]K श्रुत मया देवदेवाद भवत शकरोदितम् C श्रुतं मया देवदेवात् ततश शकरोदितम्,
[2]K यच सगीतवादितम् 28 (C 26, K 23) [1]K °नातोद्यनाट्यश्च, C °नाट्यञ्ची
[2]K गीतवाद्यध्वनि शुभ° C गीतवाद्य नियत 29 (C 27, K 24) [1]K नानास्तुति
कृतैर्मन्त्रै° C यवन्नीवत्र° [2]K °वताभ्यर्चनेन च 30 (C 28a, K 25) [1]C शिरसा
K. शित तद [2]N सूत्रधारस्य, K ततस्तस्य हि [3]C om 30b

[1]शौच कृत्वा यतो मन्त्रपूजनं-जर्जरस्य तु ।
उच्यते पूर्वरङ्गेऽस्मिन् तस्माच्छौचं प्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥
[1]यथावतारितश्चैव नाट्यमेतन्महीतले ।
[3]वक्तव्यं सर्वमेतद्धि [4]न शक्य विनिगूहितुम् ॥ ३२ ॥

[1]ममैते तनया सर्वे नाट्यवेदमदान्विता ।
[3]सर्वलोक प्रहसनै[4]र्बाधन्तो हास्यसंश्रये ॥ ३३ ॥
कस्यचित्त्वथकालस्य [1]शिल्पकर्म समाश्र्य[श्यन्] ।
[2]ऋषीणा व्यङ्गकरण कुर्वद्भिरहसंश्रयम् ॥ ३४ ॥
[1]अग्राह्य सुदुराचार ग्राम्यधर्मप्रवर्तिनम् ।
निष्ठुर [3]चाप्रशस्त च काव्य ससदि योजितम् ॥ ३५ ॥
तच्छ्रुत्वा मुनय सर्वे [1]भीमरोषा प्रकम्पिता ।
[3]ऊचुस्ते भरतान् सर्वान् निर्दहन्त इवाग्नय ॥ ३६ ॥
मा तावद् भो द्विजा युक्तमिदमस्मद् विडम्बनम् ।
को नामाय परिभव कि वा नास्मासु सम्मतम् ॥ ३७ ॥
[1]यस्मात् ज्ञानमदोन्मत्ता भव[न्तोऽ]विनयाश्रया ।
तस्मादेतद्धि भवता कुज्ञान नाशमेष्यति ॥ ३८ ॥
ऋषीणा ब्राह्मणानाञ्च [1]समवायेऽथ सगमे ।
[2]निर्ब्रह्माचरणो भूत्वा शूद्राचारा भविष्यथ ॥ ३९ ॥

31 (K 26) [1]C om 31 32 (C 28b, K 27) [1]C om 32a N यथावतारिताश्चैव K lacuna ending in चैव [2]MN नाट्यमेतन्महीतल, K × × °माथमेतन्महीतले [3]C तथाविधिसमापन्न [4]K न शक्य हि निगूहितुम 33 (C 29 K 28) [1]K ममैतत्तया सर्वे [2]K नाट्यवेदसमन्विता [3]KC सर्वलोकप्रहसनै° [4]C °र्बाधन्ते, K °र्वाध ते नाट्यसंश्रये 34 (C 30, K 29) [1]K शिल्पक ग्राम्यधर्मकम् C शिल्पकम समाश्रयात् [2]C ऋषीणामङ्गकरण. [3]C कुर्वद्भिर्गृहसंश्रयम् 35 (C 31, K 30) [1]K अग्राह्य [2]K ग्राम्यधर्मप्रवर्तितम् [3]K चाप्रशस्त [4]K ससद्वियोजितम् 36 (C 32 K 31) [1]K भीमरोषं [2]K प्रकम्पिता [3]K ऊचुस्तान् भरता क्रुद्धा निर्दहन्त इवाग्नय 37 (C 33 K 32) [1]C नामाऽभिसम्मतम् K नामासु सम्मते 38 (C 34 K 33) [1]C तस्मात् [2]C भवतो विनयाश्रया, K न चेच्छा विनयान्विता 39 (C 35 K 34) [1]K समवायसमागमे C समवायाऽथ सङ्गमे. [2]K निर्ब्रह्मण्यो निराभूत शूद्राचारो भविष्यति

[1]शूद्रास्तु केवलं भूत्वा ततकर्म समवाप्स्यथ ।
यश्च [2]वा भवतां वंशः स [3]चाशौचो भविष्यति ॥ ४० ॥
[1]येऽत्रापि [2]वंशजास्तेऽपि भविष्यन्त्यथ नर्तकाः ।
[3]परोपस्थानवन्तश्च [4]सस्त्रीबालकुमारकाः ॥ ४१ ॥
[1]शापजन्म ततो ज्ञात्वा [2]सुतानां मे सुरास्तदा ।
सर्वे विमनसो भूत्वा तान् ऋषीन् समुपस्थिताः ॥ ४२ ॥
[1]तावद्भिश्च तथा प्रोक्ता देवैः शक्रपुरोगमैः ।
इदानीं [2]दुःखमुत्पन्नं नाट्यमेतद् विनङ्क्ष्यति ॥ ४३ ॥
ऋषिभिश्च ततः प्रोक्तं [1]न चैतद्धि विनश्यति ।
[2]शेषमन्यत् तु यत् प्रोक्तं सर्वमेतद् भविष्यति ॥ ४४ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं मुनीनामुग्रतेजसाम् ।
विषण्णास्ते [1]सुताः सर्वे [2]पुनरात्मवधैषिणः ॥ ४५ ॥
प्रोक्तवन्तस्तु [1]मां क्रुद्धा यद्दोषो नाशितास्त्वया ।
अनेन नाट्यदोषेण [2]शूद्राचारप्रियाः कृताः ॥ ४६ ॥
[1]मया च सान्त्वयित्योक्ता मा [2]शोकं भजतानघाः ।
[3]कृतान्तविहितोऽस्माकं नूनमेष विधिः स्मृतः[4] ॥ ४७ ॥
मुनीनां न मृषा वाक्यं भविष्यति कदाचन ।
निधने तु मनो मा भूत् युष्माकमिति सान्त्विताः ॥ ४८ ॥
जानीध्वं तु तथा नाट्यं ब्रह्मणो सम्प्रकीर्तितम् ।
[1]शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्यः [2]प्रयच्छध्वं प्रयोगतः ॥ ४९ ॥
मा वै प्रणश्यतामेतन्नाट्यं [1]दुःखात् प्रवर्तितम् ।
महाश्चर्यं महापुण्यं वेदाङ्गोपाङ्गसम्भूतम् ॥ ५० ॥

40 (C 36, K 35a) [1]K om 40a [2]C वो [3]C च शूद्रो 41 (C 37, K 35b 36a) [1]K ये च वो [2]C वंशजातास्ते [3]C ततोपस्थान° [4]K पुंस्त्रैबालोपजीविनः 42 (C 38, K 36b-37a) [1]K शाप दत्त [2]K सुतेभ्यो मे तदा सुरा 43 (C 39, K 37b 38a) [1]K यावमानैस्तत [2]C दुःखमुक्तश्च [3]C सर्वमेतद् विनिश्च तु 44 (C 40, K 38b-39a) [1]K न हि त्वं तद्धि नश्यति [2]K शेषमन्यत्र 45 (C 41, K 39b-40a) [1]C सुरा, K तत [2]N °वात्मवधे° C °रात्मवधैषिण K दत्ता तं समुपस्थिता 46 (C 42, K 40b 41a) [1]K मां पुनास्त्वयाद्दो [2]K °चारा हि वयं कृताः 47 (C 43, K 41b 42a) [1]K मयापि [2]K शोक [3]K कृतान्तु° [4]K इता 48 (C 44, K 42bc) 49 (C 45, K 43) [1]K शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्य [2]K प्रयच्छामः 50 (C 46, K 44) [1]K दुःख°

[1]अप्सरोभ्य इदं चैव [1]यथोक्त [य]न्मया श्रुतम् ।
नाट्य दत्वा ततः सर्वे प्रायश्चित्त [3]चरिष्यथ ॥ ५१ ॥
[1]कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुषो नाम पार्थिवः ।
[2]प्राप्तवान् देवराज्यञ्च नयबुद्धिपराक्रमैः ॥ ५२ ॥
प्रशशास तदा राज्य [1]दैवीं व्युष्टिमवाप्नुयात् ।
गान्धर्वं चैव नाट्य च [2]दृष्ट्वा चिन्तामुपागतः ॥ ५३ ॥
स चिन्तयित्वा मनसा कथमेष [1]गृहे मम ।
नाट्यप्रयोगोऽथ [3]भवेदिति देवगणैः कृतः ॥ ५४ ॥
कृताञ्जलिः [1]प्रयोगार्थं [2]प्रोक्तवानमरान् नृपः ।
[3]इदमप्सरसामित्थ नाट्यं भवतु नो गृहे ॥ ५५ ॥
[1]प्रत्युक्तः स ततो दैवैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ।
[2]सुराङ्गनानां नोक्तोऽयं मानुषैः सह [4]सङ्गमः ॥ ५६ ॥
हित पथ्य च [3]वक्तव्य [1]भवान् स्वर्गाधिपो हि यत् ।
आचार्यस्तत्र गच्छतु गत्वा कुर्वतु ते प्रियम् ॥ ५७ ॥
[1]प्रोक्तश्चाथ ततो मा तु नृपति स कृताञ्जलि ।
इदमिच्छामि [2]भगवन् नाट्यमुर्व्यां प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥
[1]पूर्वमाचार्यक चैव भवतो हि प्रतिश्रुतम् ।
[2]व्यक्तभावात्त्विदं लब्ध्वा त्वत्सकाशाद् द्विजोत्तम[3] ॥ ५९ ॥
[1]पितामहगृहेऽस्माकमेतदन्त पुरे जने ।
[2]पितामहक्रियायुक्तमुर्वश्या सम्प्रवर्तितम् ॥ ६० ॥

51 (C 47 K 45) [1]C चप्सरोभ्यादश्चैव [2]K यथातत्त्व तथा श्रुतम MN यथोक्त सन्मया C यथोक्त न मया° [3]K चरिष्यति 52 (C 48, K XXXVII 1b 2a) [1]K reads before this × × × लिप्रयागर्वो प्रोनवान्नृ [2]K प्राप वा देवराज्य दि 53 (C 49 K XXXVII 2b 2a) [1]K देवैर्व्युष्टिम° [2]K दृष्टा 54 (C 50, K XXXVII 3b 4a) [1]C °ऽयं चम्कता [2]K हि [3]K भवेद्दिवि देवर एव सन C भवेदिति ससमम 55 (C 51, K XXXVII 4b 5a) [1]K प्रयोगार्थं [2]K °वान् सुपुरान् [3]K चप्सरोभिरिद सार्वं 56 (C 52, K XXXVII 5b 6a) [1]C प्रयुक्त स [2]K दिव्याङ्गनाना [3]K नेवेह [4]K सङ्गति 57 (C 53 K XXXVII 6b-7a) [1]C भगवान स्वर्जयेस्तथा [2]K om गत्वा कुर्वन्तु ते 58 (C 54, K XXXVII 7b 8a) [1]K प्रोक्तवांस्तु [2]K भगवन्नद्यमुर्व्यां प्रवर्तितम् 59 (C 55, K XXXVII 8b 9a) [1]CMN पूर्वमाकुञ्चित चैव द्रवैर्हि किल (द्रवैरकुञ्च MN) न श्रुतम [2]K व्यक्ताभावास्त्विद लब्ध [3]C द्विजोत्तमा 60 (C 56, K XXXVII 9b 10a) [1]C °आभिरेतदन्त, [2]K °युक्त पूर्वस्यां, [3]C सम्प्रकीर्तितम्

तस्याः प्रणाशशोकेन [1]उन्मादोपरते नृपे।
विपन्नेऽन्तःपुरजने [2]पुनर्नाशमुपागतम्॥ ६१॥
[1]प्रकाशमेतदिच्छामो भूतले सम्प्रकीर्तितम्।
[2]तिथिप्रक्रियास्वेव यथा स्यान्मङ्गलं शुभम्॥ ६२॥
[1]तस्मान् मम गृहे वन्धं नानाप्रकृतिसम्भवम्।
स्त्रीणां [2]ललितविन्यासैर्यशो च प्रथयिष्यति॥ ६३॥
तथास्त्विति [1]मया प्रोक्तो नहुषः पार्थिवस्तदा।
[2]सुतांश्चाहूय संप्रोक्ताः सामपूर्वं सुरैः सह॥ ६४॥
अयं [1]तु नहुषो राजा याचते नः कृताञ्जलिः।
गम्यतां [स्व]हितैर्भूमिं प्रयोक्तुं नाट्यमेव तु॥ ६५॥
[1]करिष्यामि च शापान्तम् अस्मिन् सम्यक् प्रयोजिते।
ब्राह्मणानां नृपाणां च न [2]भविष्यथ कुत्सिताः॥ ६६॥
तत्र गत्वा [1]प्रयुञ्जध्वं [2]प्रयोगं वसुधातले।
न शक्यश्चान्यथा कर्तुं वचनं पार्थिवस्य हि॥ ६७॥
[1]युष्माकं चैव सर्वेषां नहुषस्य महात्मनः।
[2]आप्तोपदेशसिद्धिश्च नाट्ये प्रोक्ता स्वयम्भुवा॥ ६८॥
शेषमुत्तरतन्त्रेण [1]कोहलः कथयिष्यति।
[2]प्रयोगं कारिकाश्चैव निरुक्तानि तथैव च॥ ६९॥
अप्सरोभिरिदं [1]शास्त्रं क्रीडनीयकहेतुकम्।
अधिष्ठितं मया [2]स्वर्गे स्वातिना नारदेन च॥ ७०॥

61 (C 57 K XXXVII 10b 11a) [1]C उन्मादोपहतेन वै [2]C °मुपागत 62 (C 58, K XXXVII 11b 12a) [1]K प्रणाशमे° [2]K तिथिप्रक्रियासु तदयथास्यान् मङ्गले शुभे 63 (C 59 K XXXVII 12b 13a) [1]K तस्मिन् मम गृहे च [2]K ललितविन्यास प्रथ शी नाशयिष्यति 64 (C 60, K XXXVII 13b 14a) [1]C यदा, [2]K सुतायाहूय संप्राक्ता समपूर्व सुरै सह 65 (C 61, K XXXVII 14b 15a) [1]K हि [2]CK महेन्द्रे 66 (C 62, K XXXVII 15b 16a) [1]K करिष्यामये°. [2]C भविष्यन्ति 67 (C 63 K XXXVII 16b 17a) [1]K प्रयुञ्जन्तां [2]K प्रयोगं 68 (C 64 K XXXVII 17b 18a) [1]K युष्माकं [2]K आप्तोदेशसिद्ध च नाट्य प्रोक्त 69 (C 65, K XXXVII 18b 19a) [1]K कोमलाह्वय कथयिष्यति [2]C प्रयोग कारिकार्थं, 70 (C 66 K XXXVII 19b 20a) [1]K °मिदं सार्धं क्रीडनीयकहेतुकम् [2]C सर्वे स्वातिना

[1]ततश्च वसुधां गत्वा नहुषस्य गृहे द्विजा. ।
स्त्रीणा प्रयोगं बहुधा [2]सृष्टवन्तो यथाक्रमम् ॥ ७१ ॥
[1]तत्र चोत्पाद्य ते पुत्रान् मानुषीभ्यो ममात्मजा. ।
बद्धवन्तोऽधिकं सर्गं तेषा च विविधाश्रयम् ॥ ७२ ॥
पुत्रानुत्पाद्य बद्धा च प्रयोग [1]ते यथाक्रमम् ।
ब्रह्मणा त्वमनुज्ञाता· प्राप्ता स्वर्गं [2]पुनस्तदा ॥ ७३ ॥
एवमुर्वीतले नाट्य शापात् [1]समवतारितम् ।
भरतानां च वंशोऽय [2]भविष्यश्च प्रवर्तित ॥ ७४ ॥
[1]कोहलादिभिरेवं तु [2]वात्स्यशाण्डिल्यधूर्तिलै ।
[3]मर्त्यधर्मतया युक्तै· कञ्चित्कालमवस्थितै [4] ॥ ७५ ॥
एतच्छास्त्रं [1]प्रयुक्त तु नराणा बुद्धिवर्धनम् ।
[2]त्रैलोक्यक्रिययोपेत सर्वशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ७६ ॥
[1]माङ्गल्य ललितञ्चैव [2]ब्रह्मणो वदनोद्भवम् ।
[3]सुपुण्यञ्च पवित्रञ्च शुभ पापविनाशनम् ॥ ७७ ॥
य इदं [1]शृणुयान्नित्यं प्रोक्तञ्चेद स्वयम्भुवा ।
[2]प्रयोग यश्च कुर्वीत प्रेक्षते चावधानवान् ॥ ७८ ॥
या गतिर्वेदविदुषा या गतिर्यज्ञकारिण [1] ।
या गतिर्दानशीलाना ता गतिं [2]प्राप्नुयान्नर ॥ ७९ ॥

71 (C 67, K XXXVII 20b-21a) [1]C ततश्च [2]K वृद्धिवन्तो 72 (C 68, K XXXVII 21b-22a) [1]K मर्त्यधर्मपालन्ते तु [2]K बुद्धिमन्तोऽधिकाश्चैते सुविनिश्चयतत्परा 73 (C 69, K XXXVII 22b-23a) [1]K च [2]K पुन सुता 74 (C 70, K XXXVII 23b-24a) [1]C समवधारितम [2]C भविष्यश्च प्रकीर्तितम [3]K भविष्य च प्रवर्तित 75 (C 71, K XXXVII 24b-25a) [1]C °दिभिरेतैर्वा [2]K वत्सशाण्डिल्य धूतते [3]K मर्त्याधर्मक्रियायुक्तै [4]K किञ्चित्कालमवस्थितै 76 (C 72, K XXXVII 25b-26a) [1]K प्रणीत हि [2]K त्रैलोक्यस्य क्रियोपेत 77 (C 73, K XXXVII 26b) [1]C माङ्गल्य ललितश्चैव K माङ्गल्य [2]K om ब्रह्मणो वदनोद्गतम् [3]K om 77b 78 (C 74, K XXXVII 27) [1]C शृणुयात् प्रोक्त नाट्यमेतत [2]K कुर्यात् प्रयोग यश्चवमय वाधीतवान्नर. 79 (C 75, K XXXVII 28) [1]C यज्ञयाजिन [2]K प्राप्नुयादि म

[1]नृपधर्मेषु सर्वेषु [2]कीर्त्यतेऽस्य महाफलम्[3] ।
[4]प्रेक्षणीयप्रदानं तु सर्वदानेषु पूज्यते[5] ॥ ८० ॥
न तथा गन्धमाल्येन [1]देवास्तुष्यन्ति पूजिताः ।
यथा [2]नाट्यप्रयोगस्थैस्तुष्यन्ति स्तुतिमङ्गलैः ॥ ८१ ॥
[1]गान्धर्वञ्चैव नाट्यञ्च [2]यः सम्यगनुपश्यति ।
[3]लभते सद्गतिं पुण्यां सम[4] ब्रह्मर्षिभिर्नरः ॥ ८२ ॥

एवं नाट्यप्रयोगे [1]बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रप्रणीतं
[2]न प्रोक्तं यच्च [3]लोकादनुकृतिकरणात् [4]संविभाव्य विधिज्ञैः ।
किञ्चान्यत् [5]सस्यपूर्णा भवतु वसुमती [6]शाश्वतो नष्टरोगा
शान्तिर्गोब्राह्मणानां [7]नरपतिरवनिं पातु [8]चेमां समग्राम् ॥ ८३ ॥

[9]इति भारतीये नाट्यशास्त्रे [10]नाट्यावतारो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ समाप्तश्चायं [11]ग्रन्थः ॥

80 (C 76, K XXXVII 29) [1]K दानधर्मं [2]K कीर्तनेषु [3]K महत् फलम् [4]KC प्रीत्यर्थप्रदानं [5]K शस्यते 81 (C 77, K XXXVII 30) [1]K देवास्तुष्यन्ति [2]K नाट्यप्रयोगस्थैर्नित्यं तुष्यति 82 (C 78, K XXXVII 31) [1]K °र्वं च नाट्यं च [2]K य सम्यक् परिपालयेत् [3]K स ईश्वर गणेशानां लभते सद्गतिं पराम् [4]C सम 83 (C 72, K XXXVII 32) [1]C बहु बहु विहितं [2]K प्रोक्तं यच्च [3]C °दनुकृतिकरणं [4]C सम्भाव्ये [5]C सस्यपू°, K सस्यपूर्णा [6]K नष्टदुर्भिक्षरोगा [7]K भवतु नरपति पातु [8]K पृथ्वी [9]K reads before this महापुण्यं प्रयत्न च लोकान् नयनीयम्। नाट्यशास्त्र समाप्तं° (?) भारतस्य सर्वविदम् ॥ ११ ॥ [10]K गुह्यविकर्षो नामाध्याय समाप्त [11]K नन्दिभरतसंगीतपुस्तकम्